

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань»
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Instytut Historii Akademii Jana Długosza w Częstochowie
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

АРХІТЕКТУРНА ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
ІСТОРИЧНИХ МІСТ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця

Умань – Познань – Ченстохова – 2016

УДК 94(4-11)(4-191.2)

ББК 63.3-7(44)(45)

А 87

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, професор

Ірина Кривошея

(Умань, Україна)

доктор габілітований, професор

Марек Мельник

(Ольштин, Польща)

доктор історичних наук, професор

Олександр Тригуб

(Миколаїв, Україна)

доктор габілітований, професор

Веслав Цабан

(Ольштин, Польща)

А 87 Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи : кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань-Познань-Ченстохова : ФОП Жовтий О. О., 2016. – 286 с. – Серія «Польсько-український науковий діалог в Умані». – Вип. 3.

У виданні висвітлено окремі аспекти виявлення, збереження та охорони архітектурної та культурної спадщини історичних міст Центрально-Східної Європи. Певна увага приділена релігійному життю урбанізованого простору, а також джерелам з історії міст. Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Литви, Польщі та України.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

УДК 94(4-11)(4-191.2)

ББК 63.3-7(44) (45)

А 87

ЗМІСТ

Умань – історичне місто (<i>О. Мельничук, І. Кривошея</i>).....	5
---	---

РОЗДІЛ 1

ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНА АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

1.1. Участь України в міжнародних договорах Ради Європи з питань охорони архітектурної та культурної спадщини (<i>З. Священко, О. Скрипник</i>).....	9
1.2. Історія планування та забудови міста Черкаси (<i>В. Дмитренко</i>).....	15
1.3. Традиція контрактних ярмарків у ранньомодерній Україні: від Львова до Дубна та Києва (<i>Ю. Приходько</i>).....	22
1.4. Умань у XVII – XIX ст.: розквіт та занепад (<i>Т. Клименко</i>).....	29
1.5. Малі архітектурні форми Національного дендрологічного парку «Софіївка» (<i>І. Косенко, В. Грабовий</i>).....	34
1.6. Роль історико-економічних чинників у формуванні архітектурного ландшафту міст Сумщини в XVII – XIX ст. (<i>Ю. Нікітін, В. Іванова</i>).....	45
1.7. «Старий корпус» університету – архітектурна пам'ятка міста Умані (<i>О. Джагунова</i>).....	55
1.8. Дослідження та збереження пам'яток історичних міст Черкащини (<i>В. Мельниченко</i>).....	59
1.9. Проблеми збереження культурної спадщини історичних місць Київщини XVIII – XIX століття (<i>О. Салата</i>).....	66

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УРБАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Wschód i Zachód w kulturze chrześcijańskiej Bułgarii (<i>М. Walczak-Mikołajczakowa</i>).....	73
2.2. Присутствие православных славян на святой горе Афон (<i>Р. Дымчик</i>).....	80
2.3. Проблема исследований первого храма в Вильнюсе (<i>О. Валенене</i>).....	95
2.4. Феномен історико-архітектурного ансамблю Троїцького больницького монастиря (Микільської лікарні) у Києві (<i>О. Крайня, К. Крайній</i>).....	109

2.5. Василіанський орден на Правобережній Україні в др. пол. XVIII – пер. трет. XIX ст. (<i>І. Кривошея</i>).....	115
2.6. Василіанські монастирі Подільського воєводства (XVIII – перша третина XIX ст.) (<i>Б. Хіхляч</i>).....	132
2.7. Просопографічний портрет ченця Уманського василіанського монастиря (<i>Ю. Стецик</i>).....	147
2.8. Канівське василіанське училище (<i>Н. Басиста, Т. Ярмош</i>).....	160
2.9. Уманське духовне училище: будинок та навчальний заклад (<i>Т. Кузнець</i>).....	169
2.10. Землекористування православного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. та його вплив на відносини з селянством (<i>В. Тацієнко</i>).....	176

РОЗДІЛ 3

БІОГРАФІСТИКА, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕМУАРИСТИКА В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ

3.1. Архітектура «присутніх місць» XVII – XVIII ст. в Україні: бібліографічний огляд (<i>Н. Чергик</i>).....	184
3.2. Книга чуд Почаївського монастиря: аналіз історичного джерела (<i>В. Лось</i>).....	191
3.3. Wydarzenia roku 1768 wHumaniu w świetle rękopisów Biblioteki Kórnickiej (<i>М. Marcinkowska</i>).....	204
3.4. Chełm i jego dzieje w «Drodze mojego życia» arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego (<i>Н. Моравієс</i>).....	215
3.5. Архітектурне обличчя Києва очима поляків у XIX столітті (<i>Ю. Яриун</i>).....	228
3.6. Іноземні дипломати в культурному житті міст Південної України у XIX – поч. XX ст. (<i>Л. Вовчук</i>).....	236
3.7. W szlacheckim dworze, czyli o XIX – wiecznej siedzibie ziemiańskiej i jej mieszkańcach (<i>К. Studnicka-Mariańczyk</i>).....	246
3.8. Етнографічно-краєзнавча діяльність уманської дослідниці Надії Суровцової (<i>І. Кривошея, Л. Якименко</i>).....	261
3.9. Уманський краєзнавчий музей у контексті змін ідеологічних концепцій українського музейництва (1930 – 1950 рр.) (<i>О. Барвінок</i>).....	273
ПІСЛЯМОВА	285

УМАНЬ – ІСТОРИЧНЕ МІСТО

(Вступне слово)

Олександр Мельничук

Ігор Кривошея

Розвиток туристичної галузі залежить від багатьох різних факторів, серед яких важливу й навіть визначальну роль відіграють знання про країну, регіон чи населений пункт. Обов'язковим складником цих знань є історія адміністративно-територіальних чи географічних сегментів. Масштаби країни чи регіону вимагають значно більшого простору для аналізу туристичного потенціалу. Натомість зупинимо увагу на місті, адже воно не тільки «являє собою етноісторичну, архітектурну, соціально-економічну цілісність, але й виступає хранителем історичної пам'яті й відповідної соціонормативної культури» [1].

У той же час кожне місто утворює складну поліфункціональну систему: тут тісно переплітаються промислові, транспортні, торгові, культурні, наукові, адміністративно-господарські та інші функції» [1]. До цього переліку можна й варто додати туристичну функцію.

Історичне місто, за визначенням «Міжнародної хартії про охорону історичних міст» (Вашингтон, 1987 р.), – це населений пункт, що постав «унаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом; усі міста світу, як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними. Ця хартія конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів із їхнім природним чи створеним людиною оточенням, котрі, окрім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям» [2, с. 75–77].

Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 визначила новий порядок визнання населеного місця історичним. Згідно з п.1 цього нормативного акту, історичним населеним місцем є «місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини й пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку та занесені до Списку історичних населених місць». У п. 2 документа зазначено, що населений пункт може бути визнано історичним і внесеним до існуючого Списку, «якщо він відповідає щонайменше двом із таких критеріїв:

- наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоутворювальне значення;
- розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку ХХ ст.);
- наявність рядової історичної забудови» [3].

Природно, що історичні міста викликають значний туристично-екскурсійний інтерес, але для цього вони повинні зберегти своє традиційно-історичне обличчя. У цьому контексті особливої ваги у сфері збереження та раціонального використання існуючих традиційних історичних ареалів міст України набуває створення в їх межах охоронних зон – спеціалізованих (історико-архітектурних, історико-культурних) заповідників. Згідно зі ст. 333 Закону України «Про охорону культурної спадщини», об'єктами заповідника повинні оголошуватися ансамблі й комплекси пам'яток, які становлять виняткову антропологічну, археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність [4].

У 2001 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено перелік історичних населених місць України, до якого (серед 401 населеного місця) було включено й Умань на Черкащині [5].

Умань – одне з найбільших міст Черкаської області, розташоване в центрі України на перетині шляхів Київ-Одеса й Львів-Дніпропетровськ. Географічне розташування обумовило й особливості історичного суспільно-політичного, мистецько-культурного розвитку міста. Тим більше, що Уманщина найбагатша в Черкаському краї на історико-культурну спадщину: тут зосереджено понад 20% усіх пам'яток архітектури області.

Окрасою міста є дендрологічний парк «Софіївка» – пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення. Цей туристичний об'єкт, відомий у всьому світі, щорічно відвідують понад 500 тис. туристів.

Щороку вклонитись могилі цадика Нахмана в іудейський Новий рік (Рош-га-шана) до Умані приїздить більше 30 тис. прочан із 30 країн світу. У 1994 році меморіальному комплексу на місці поховання Нахмана – одного з духовних лідерів брацлавських хасидів, надано статус Історико-культурного центру в м. Умань.

Майже 200 пам'яток історії архітектури й монументального мистецтва ХVIII – початку ХХ ст. визначають самобутнє обличчя міста. Переважна їх більшість розміщена в його центральній частині. Умань як місто з давньою історією, що гармонійно поєднує старовину й сучасність,

занесено до списку історичних населених місць України. Враховуючи історичну та архітектурну цінність пам'яток, із метою їх збереження й раціонального використання Президент України своїм розпорядженням підтримав ініціативу створення тут заповідника. І вже 31 серпня 2005 року Постановою Кабінету Міністрів України № 833 комплекс пам'яток у м. Умані було оголошено Державним історико-архітектурним заповідником «Стара Умань» з віднесенням його до сфери управління Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України (із березня 2007 р. – Міністерство регіонального розвитку та будівництва України).

У березні 2007 року Науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) розроблено Генеральний план розвитку ДІАЗ «Стара Умань» із визначенням меж та зон охорони пам'яток; терміном проведення ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах; упорядкуванням його території.

Площа заповідника становить 82 га центральної частини міста, на якій розташовано 68 об'єктів архітектури, а також Історико-культурний центр на місці поховання цадика Нахмана.

За 10 років свого існування заповідник став організатором 55 наукових конференцій, більше 80 виставкових заходів та мистецьких акцій, понад 700 екскурсій і лекцій. Створення заповідника сприяло розвитку туристичної інфраструктури міста. Гостям пропонуються автобусні та пішохідні екскурсії вулицями старої Умані, відвідування пам'ятних місць його історії.

У 2016 р. відзначається 400 років із моменту першої писемної згадки про місто Умань. Вік міста повністю відповідає хронологічним вимогам історичних міст. За ці чотири століття місто перебувало в складі Речі Посполитої, Війська Запорозького, Російської імперії та Радянського Союзу. Минуле Умані – це велика книга з трагічними й героїчними сторінками, багатим культурним і духовним змістом.

Як історично сформоване місто з класичним розплануванням його центральної частини, Умань прагне поєднати у своєму розвитку архітектурно-мистецьку спадщину з естетикою стильових особливостей сучасного будівництва. Тому регенерація архітектурного середовища, реставрація пам'яток містобудування та архітектури є надзвичайно актуальними для міста й визначальним у діяльності одного з наймолодших заповідників України – заповідника «Стара Умань».

Із кожним роком усе більше туристів відвідують наше місто, своєрідне й неповторне, яке пише свій літопис упродовж більш як чотирьох століть. Незважаючи на свій вік, Умань з оптимізмом дивиться в майбутнє. Завітайте й побачите на власні очі, як це зробив свого часу поет Василь Симоненко. Після гостювання в Умані він написав такі віршовані рядки:

«... Від сьогодні, ласкава Умань,
Скільки житиму – бранець твій...»

Старовинна Умань сподівається, що «бранців», закоханих у наше місто – місто в центрі України, місто в серці України, – ставатиме дедалі більше. А співробітники заповідника «Стара Умань» радо зустрінуть своїх гостей і запропонують їм цікаву подорож містом, екскурсії, відпочинок у затишних готелях, смачний обід у колі друзів та незабутні враження.

Джерела і література

1. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 231 с.
2. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів / Автори-упорядники Кібальник Ю.Д., Прибега Л.В. і Сердюк О.М. – К. : Видавництво АртСк, 2002. – 136 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 «Про затвердження «Порядку визнання населеного місця історичним» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.ukrinfo.biz/print_law/5473/
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1805-14>
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=878-2001-%EF>

РОЗДІЛ 1

ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНА АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

1.1. УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРАХ РАДИ ЄВРОПИ З ПИТАНЬ ОХОРОНИ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Зінаїда Священко, Олена Скрипник

Проаналізовано участь України в міжнародних договорах Ради Європи з питань охорони архітектурної та культурної спадщини. Звертається увага на документи, що визначають європейські стосунки в справі охорони культурної спадщини.

Зроблено висновок про те, що Україна, як член Ради Європи, несе повну відповідальність перед світовим співтовариством за збереження власної культурної спадщини. Розширення міжнародних контактів у сфері, вивчення міжнародного досвіду, безумовно, сприятиме розвитку відповідних теоретичних досліджень, а відтак позначиться й на вирішенні практичних питань охорони національної культурної спадщини.

Ключові слова: Рада Європи, культурна спадщина, конвенція, інтеграція.

Культурна спадщина та її збереження є невід'ємною частиною єдиного загальноєвропейського культурного процесу. Україна як європейська держава має великий історико-культурний потенціал, що стосується практично всіх видів пам'яток. З огляду на те, що з отриманням незалежності Україна стала повноправним членом Ради Європи (1995 р.), учасником Європейської культурної конвенції з 1994 р. і нині ставить за мету спочатку асоційоване, а потім – повноцінне членство в Європейському Союзі, особливої ваги та значущості набувають питання органічного включення України в культурний простір Європи, що проявлятиметься в тому числі й у координації системи заходів щодо охорони культурних пам'яток, а також у приведенні вітчизняної практики пам'яткоохоронної діяльності до європейських стандартів.

Свідченням уваги держави до питань охорони культурної спадщини є ратифікація Україною найбільш авторитетних Конвенцій UNESCO й Ради Європи та впровадження їх положень у пам'яткоохоронну практику держави.

У сучасній українській історіографії темі, що пропонується в дослідженні, присвячені роботи В.І. Акуленка [1; 2], який розкрив питання становлення історії пам'яткоохоронної справи України, ввів у науковий оббіг низку нормативних актів UNESCO, Ради Європи та ін. Особливе місце

належить дисертаційному дослідженню Г.О. Андрес [3], у якому автор на основі аналізу нормативних актів різного рівня обов'язковості розроблених UNESCO, ICOMOS та Радою Європи, національного законодавства України, матеріалів діловодства й докладного вивчення історіографії проблеми, подає аналіз основних напрямів охорони пам'яток, сформованих на світовому і європейському рівнях; розглядає конвенції міжнародних організацій, що ратифіковані Україною. Вивченню й аналізу міжнародного досвіду охорони культурної спадщини зарубіжних країн присвячені дослідження Т.І. Катаргіної [4], В.О. Горбика й Г.Г. Денисенко [5], В. Прокаєвої [6] та ін. Однак цілісного дослідження запропонованої теми поки що не маємо.

Отже, у межах запропонованої розвідки автори ставлять за мету дослідити питання участі України в міжнародних договорах Ради Європи з питань охорони архітектурної та культурної спадщини.

Рада Європи, створивши нормативні акти різної юридичної ваги, зробила значний внесок у справу формування європейських стосунків у сфері охорони культурної спадщини. Специфіка документів полягає в розв'язанні технічних, наукових, юридичних й адміністративних проблем галузі. Ці документи становлять фундамент, на якому формуються європейські стосунки в справі охорони культурної спадщини [3, с. 11].

В контексті співробітництва України з Радою Європи приділяється велика увага розширенню міжнародно-правової бази та приєднанню нашої держави до договорів, укладених у рамках цієї міжнародної організації.

Фактично на сьогодні система європейської співпраці у сфері охорони культурної та природної спадщини засновується на низці нормативно-правових актів, які не лише регулюють зазначену діяльність, але й визначають її універсальні принципи та стандарти. Серед них необхідно назвати насамперед такі, як «Європейська культурна конвенція» (1994 р.), «Конвенція щодо захисту архітектурної спадщини Європи» (1985 р.), «Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута)» (2004 р.), «Європейська конвенція про ландшафти» (2005 р.), «Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства» (2007 р.) [7]. Наразі Україна не тільки ратифікувала цілий ряд конвенцій Ради Європи, але й активно використовує у практичній пам'яткоохоронній діяльності рекомендації і хартії ICOMOS.

Коротко зупинимось на основних положеннях міжнародних договорів Ради Європи з питань охорони архітектурної та культурної спадщини та участі в них України.

24 лютого 1994 р. Верховна Рада прийняла постанову, згідно з якою Україна як одна з правонаступниць Радянського Союзу приєдналася до Європейської культурної конвенції 1954 р.

Цю конвенцію Українська РСР підписала ще навесні 1954 р., що сприяло активній популяризації української культури серед європейців. Зокрема було проведено міжнародне святкування 150-ліття Т.Г. Шевченка, відзначили 100-ліття від дня народження Л. Українки, І. Котляревського, М. Коцюбинського, І. Франка, Г. Сковороди, Є. Патона та ін., проте з розпадом СРСР договір про вступ України було анульовано. І лише після запрошення Комітету Міністрів Ради Європи знову приєднатися до конвенції в 1994 р. Верховна Рада України прийняла відповідне рішення.

Сьогодні Україна також активно підтримує положення Європейської культурної конвенції. Про це свідчить її співробітництво з європейськими державами в області охорони культурної та природної спадщини, а також проведення на вітчизняних теренах заходів, спрямованих на запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей. Європейська культурна конвенція стала основним документом, який заклав першочергові засади європейського співробітництва в галузі культури, освіти, молодіжної політики та розвитку спорту [8].

Приєдналася Україна й до Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, що була прийнята Європейським співтовариством у жовтні 1985 р.

Усвідомлюючи, що історико-архітектурні надбання є спільною спадщиною усіх європейських країн і визнаючи необхідність національної ідентифікації культури кожного народу в умовах інтеграційних процесів об'єднаної Європи, учасники Конвенції домовилися про спільні дії щодо охорони архітектурних пам'яток та застосування відповідних пам'яткоохоронних заходів. Із цією метою вони зобов'язуються створювати необхідні умови для збереження, приймати відповідні закони, своєчасно реставрувати об'єкти архітектурної спадщини, не допускати їхнього пошкодження та руйнації. Сторони розглядають охорону архітектурної спадщини як основне завдання планування розвитку міст і поселень, сприяють популяризації історико-архітектурних надбань, створюють умови для розвитку пам'яткоохоронної й реставраційної справи, заохочують

охорону пам'яток економічними й фінансовими важелями. Сторони також зобов'язуються, згідно з Конвенцією, обмінюватися інформацією про охорону спадщини та надавати взаємну допомогу в справі збереження архітектурних надбань.

Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини (переглянуту), ухвалену державами-членами Ради Європи в 1992 р., ратифіковано Верховною Радою України у 2004 р.

Держави-члени Ради Європи та інші держави, які приєдналися до цієї конвенції, визначаючи археологічну спадщину як важливе джерело історичної інформації та, усвідомлюючи загрозу її збереженню у зв'язку з реалізацією глобальних проектів, природних катастроф, нелегальних розкопів тощо, зобов'язуються поєднувати свої зусилля щодо захисту археологічної спадщини як документального свідчення діяльності людини. З урахуванням уніфікованого визначення об'єктів археологічної спадщини, сторони зобов'язуються забезпечувати належну охорону, облік пам'яток на території своїх держав, регулювати та здійснювати нагляд за проведенням розкопок, запобігати нелегальним розкопкам, створювати археологічні резерви з метою забезпечення їх подальшого вивчення наступними поколіннями, забезпечувати фінансову підтримку археологічних досліджень та належним чином пропагувати пам'ятки археології.

Як спільну природну спадщину, що сприяє формуванню місцевих культурних традицій і водночас визначає європейську ідентичність, а також має важливе значення для економіки та добробуту людей, розглядають учені довкілля європейських країн. Тож Європейська ландшафтна конвенція, прийнята Радою Європи 2000 р. і ратифікована Верховною Радою України 2005 р., визначає зобов'язання договірних сторін щодо вживання заходів, спрямованих на охорону, регулювання втручання в ландшафт на власних територіях, закликає до поширення інформації в суспільстві про цінні ландшафтні утворення, а також до спільних дій та взаємодопомоги європейських країн щодо ефективного збереження довкілля [9].

Готовність нашої держави гарантувати захист культурної спадщини як важливого фактора для спільних цілей сталого розвитку культурногорізноманіття й сучасної творчості, а також сприяти розвитку знань про культурну спадщину засвідчило ухвалення Верховною Радою Закону України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства» [10], проект якого

розроблено відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України».

Ратифікація Конвенції та її подальша імплементація засвідчили готовність України до захисту культурної спадщини на європейському рівні, а також сприятимуть дотриманню всіх зобов'язань й обов'язків, що випливають із членства України в Раді Європи.

Таким чином, регулювання відносин у пам'яткоохоронній галузі Радою Європи сформовані за такими фундаментальними напрямками як: збереження архітектурної, археологічної, рухомої і нематеріальної спадщини.

Україна, приєднавшись до конвенцій Ради Європи, зобов'язується виконувати такі обов'язкові вимоги: визначити види й типи культурної спадщини; сформувати систему управління й обліку пам'яток; забезпечити фінансування пам'яткоохоронної галузі зі створенням умов для залучення недержавних джерел фінансування; удосконалювати правову систему охорони пам'яток; забезпечити вивчення й популяризацію пам'яткоохоронної справи; створити умови розвитку міжнародної співпраці та наукових досліджень в галузі охорони пам'яток [3, с. 18].

Україна як член Ради Європи несе повну відповідальність перед світовим співтовариством за збереження власної культурної спадщини. Розширення міжнародних контактів у сфері, вивчення міжнародного досвіду, безумовно, сприятиме розвитку відповідних теоретичних досліджень, а відтак позначиться й на вирішенні практичних питань охорони національної культурної спадщини.

Разом з тим слід відзначити низький рівень популяризації діяльності Ради Європи в Україні (за виключенням політичних й економічних аспектів), а також те, що поза науковим обігом лишається значний масив рекомендацій Ради Європи. Цей тип документів регулює вузько прикладні питання пам'яткоохоронної справи. Для створення можливості впровадження в практичну діяльність положень зазначених документів необхідно здійснити фаховий переклад та аналіз положень рекомендацій. Подолання цих негативних явищ створить можливість більш якісного застосування досвіду зазначеної організації в пам'яткоохоронній практиці, не зважаючи на те, що даний тип документу не є обов'язковим для виконання.

Джерела та література

1. Акуленко В. І. Взаємодія норм міжнародного права і законодавства України про відповідальність у сфері охорони культурної спадщини/

- В.І. Акуленко // Правова держава: Щорічник наук. пр. – 2002. – Вип. 13. – С. 355–371.
2. Акуленко В. І. Термінологічні колізії в законодавстві України про охорону культурної спадщини в контексті міжнародного права/ В.І. Акуленко // Правова держава: Щорічник наук. пр. – 2003. – Вип. 14. – С. 425–438.
3. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 26.00.05 / Андрес Ганна Олександрівна ; НАН України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства. – К., 2009. – 20 с.
4. Катаргіна Т. Проблеми збереження культурної спадщини національних меншин України (міжнародний аспект) [Електронний ресурс] / Т. Катаргіна // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2012. – Вип. 21. – С. 145–161.
5. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 133–144.
6. Прокаєва В. Діяльність зі збереження пам'яток культури в системі функцій сучасної української держави / Влада Прокаєва // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5–6 (107–108). – С. 116–122.
7. Участь України у міжнародних договорах Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/201>
8. Україна приєдналась до Європейської культурної конвенції (1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.calendarium.com.ua/ua/ukraina_priednalasya_do_ievropeiskoi_kulturnoi_konventsii_1994
9. Прибега Л. Національна нормативно-правова та міжнародна охорона культурної спадщини / Леонід Прибега [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.spadshina.org.ua/File/Pribega.doc
10. Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 20-21, ст.737.

Священко Зинаида, Скрипник Елена. Участие Украины в международных договорах Совета Европы по вопросам охраны архитектурного и культурного наследия.

Проанализировано участие Украины в международных договорах Совета Европы по вопросам охраны архитектурного и культурного наследия. Обращается внимание на документы, определяющие европейские отношения в деле охраны культурного наследия.

Сделан вывод о том, что Украина, как член Совета Европы, несет полную ответственность перед мировым сообществом за сохранение собственного культурного наследия. Расширение международных контактов в сфере изучения международного опыта, безусловно, будет способствовать развитию

соответствующих теоретических исследований, а затем скажется и на решении практических вопросов охраны национального культурного наследия.

Ключевые слова: Совет Европы, культурное наследие, конвенция, интеграция.

Svyaschenko Zinayida, Skrypnyk Olena. Participation of Ukraine in international treaties Council of Europe on preservation of architectural and cultural heritage

To analyzed the participation of Ukraine in international treaties Council of Europe on questions of the architectural and cultural heritage. Attention is drawn to documents defining European relations in the protection of cultural heritage.

The conclusion that Ukraine, as a member of the Council of Europe, bears full responsibility to the international community for the preservation of their cultural heritage. The expansion of international contacts in the field of studying international experience will certainly contribute to the development of relevant theoretical research, and thus impact on resolving practical issues of national cultural heritage.

Key words: Council of Europe's, cultural heritage, convention, integration.

1.2. ІСТОРІЯ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВИ МІСТА ЧЕРКАСИ

Василь Дмитренко

Висвітлено історію виникнення міста Черкас та формування й розвитку функціональної та архітектурно-планувальної структури міста. Акцентується увага на врахуванні при розробці планів забудови міста історичних традицій та особливостей природного ландшафту.

Ключові слова: Черкаси, Дніпро, генеральний план, містобудування, ландшафт, інфраструктура.

Однією з проблем новітнього містобудування є збереження історичного середовища міст та органічне поєднання його з формуванням сучасної функціональної та архітектурно-планувальної структури. З огляду на це набуває актуальності дослідження історичного досвіду планування та забудови історичних міст України, одним із яких є Черкаси.

Темі історії містобудування та архітектури Черкас значне місце приділяли П.П. Соса, С.І. Кривенко, С.К. Рец, В.Б. Страшевич, М.Ю. Степанов, Б.О. Юхно та інші дослідники. Однак їх розвідки носять переважно фрагментарний характер, і проблема потребує подальшого вивчення.

Мета публікації – простежити еволюцію формування загальноміського центру історичного міста Черкаси, з'ясувати особливості розробки та реалізації планів забудови міста в різний час із врахуванням містобудівної самобутності міста.

Із давніх часів завдяки зручному розташуванню – близькість до Дніпра, перехрестя сухопутних і річних шляхів – на території сучасного міста

Черкаси виникають поселення. Відомий історик В. Ляскоронський зазначав, що «умови життя по берегах середньої течії Дніпра були придатні для розвитку тут осілості. Уже з давніх часів на березі Дніпра були пристані й переправи, а саме біля Стайок, Канева, Черкас, Кременчука, Переяслава, Дубків та інших» [1, 22]. На території сучасних Черкас виявлено п'ять поселень зарубинецької культури, могильник та поселення черняхівської культури, поселення ранніх слов'ян VI–VIII ст., а також залишки міста XIV–XVI ст. Це дає підстави вважати цю територію за історичний центр, навколо якого розвивалося місто [2].

У давньоруський період (VI–X ст.) тут виникають поселення часів Київської Русі, що розвивалися вздовж основних шляхів, які проходили на північ і на південь. Таке поселення ранніх слов'ян VI–VIII ст. археологи виявили на березі Кременчуцького водосховища. Черкаси як місто відоме з останньої чверті XIII ст. [3].

Перші описи планування та забудови міста Черкаси датуються XIV–XV ст., коли, крім соціально-економічних чинників, забудова міста визначилася необхідністю оборони. Тому її основою було укріплення – замок та «место при нём», тобто міське поселення. При спорудженні таких укріплень особлива увага зверталася на єдність із ландшафтом. Для безпеки судноплавства на Дніпрі та охорони південно-східного кордону Вітовт у XIV ст. одночасно з Канівським споруджує замок у Черкасах, а згодом і в інших містах [4, с. 806]. Є підстави вважати, що це відбулося до 1394 р., оскільки польські джерела інформують про те, що замки Канева й Черкас за розпорядженням Вітовта зайняв Скиргайло.

Уявлення просередньовічні Черкаси XVI ст. дають люстрації (документи) опису Черкаського замку, що був проведений у 1552 р. комісією під керівництвом Михайла Литвина, де вказано, що на той час Черкаси мали замок, збудований за наказом Федора Баки. Він стояв на горі, над Дніпром «от Днепра три перестрела с лука».

Власне місто («місце в острозі») розміщувалося при замку. «Острог» – огорожа міста, був зроблений з дубових дерев'яних товстих кілків, що зверху були загострені. За огорожею знаходився рів, через який могла переїхати людина на коні. Розміри цього міста від нагірних воріт до верхніх «напільних» складали 12 шнурів (768,2 м, кожен шнур мав 30 сажнів); від верхніх воріт до хвіртки – 7 шнурів (448,19 м), від хвіртки до нагірних воріт – 14 шнурів (896, 28 м) [5, с. 77].

На початку XVI ст. у Черкасах споруджується новий замок. Його місцеположення визначене на плані міста 1799–1800 рр. Розміри внутрішнього простору замку склали 42 сажні (89,63 м) у довжину й 26 сажнів (55,48 м) – у ширину. Замок мав вал та огорожу. Однак містяни не хотіли переселятись до нього, вбачаючи там більшу небезпеку, мотивуючи відмову безводням у замку та більшою відстанню до Дніпра, звідкіля під час облоги могла надійти допомога.

У 1552 р. у Черкасах налічувалося 905 будинків. За люстрацією 1622 р. у місті було 120 дворів «послушних» міщан, що були зобов'язані виконувати кінну службу при старості, і понад 1000 козацьких «непослушних» дворів (разом із хуторами), що складало понад 6700 жителів. Із ревізії 1765 р. видно, що в цей час у місті було 455 будинків, із них 9 козацьких, 15 – вільних від служби, 9 пустих хат. За ревізією 1789 р. у Черкасах і передмісті налічувався 561 будинок, у тому числі 14 єврейських.

Із 1797 р. Черкаси – повітове місто Київської губернії. Його розплануванню та забудові приділяється значна увага. У цьому році черкаським повітовим землеміром Андрієм Холодиловим був зроблений план міста [6, с. 1–2 а]. Це найбільш раннє креслення, що зберігається в історичному архіві С.-Петербурга. Згідно з цим планом, місто було розташоване вздовж широкого русла Дніпра і його приток – річок Чехової, Солониці та Митниці. Місто складалося з двох частин – нагірної, що була розміщена на підвищеному плато, та низинної, так званого Подолу, розташованої біля річок.

Місто мало довільне ландшафтне розпланування, що повторювало абрис річок та рельєф місцевості. Основу довільного розпланування житлових кварталів склали перехрестя торгових шляхів, що вели з Богуслава до Чигирини та з Києва й Сміли на Золотоношу через дніпровську переправу. У тій частині колись були козацькі оселі. Уздовж річки йшла велика дорога (сучасна вул. Гагаріна), що вела до торгового майдану на Подолі. Вулиці та провулки, огинаючи пагорби, органічно вписуючись у рельєф місцевості, виводили до річки, у ту частину міста, що носила назву Поділ та була густо заселена.

Близькість до води, незважаючи на часті повені, створювала більш комфортні умови проживання. Переважна більшість населення Подолу жила в районі Митниці, біля однойменної річки. У 1797 р. у місті налічувалося 1570 жителів і 805 дворів. На той час старий замок уже не існував. Новий був у занедбаному стані. Поруч із ним був розташований центральний

майдан, де збирався ярмарок. На Подолі був другий майдан, де проходили важливі події міста. Із того часу збереглися напрямки багатьох вулиць, провулків: узвозів (близько 48 найменувань) [6, с. 2].

У XIX ст. для більшості міст та поселень Російської імперії розроблялися генеральні плани, що відповідали принципам планування пануючого на той час стилю класицизму та докорінно змінювали їх ландшафтну структуру. Такий новий генеральний план у 1808 р. був розроблений для Черкас відомим архітектором В. І. Гесте [7, с. 3–4]. І лише в 1826 р. був затверджений царем Миколою I. В. І. Гесте талановито підійшов до вирішення проблеми перепланування міста й, незважаючи на суворі канони, усе ж зміг врахувати складний рельєф місцевості. Згідно з цим планом передбачалося нагірну рівнинну частину міста поділити на квартали з розмірами сторін 1:1,25. Водночас при розплануванні нижньої частини та схилів був врахований абрис рельєфу та вигин річки. Кwartали, що підходили до схилів, набули нетрадиційної, неправильної форми; Унизу біля річки – видовженої, трапецієвидної. Місто рівномірно прорізували вулиці, що мали вихід на схили, вздовж схилів проходила вулиця, що мала оглядові простори.

Дорога Чигирин – Богуслав була випрямлена, розширена й стала головною вулицею міста. Мала дві великі симетричні площі з церквами посередині, по центру розширену частину з повздовжнім розміром на два квартали. На в'їзді й виїзді були розташовані майдани для ярмарків. Більш значні вулиці були зроблені ширші, ніж другорядні.

Слід зауважити, що на кресленні регулярна схема накладена на існуюче довільне розпланування, що свідчить: Гесте намагався врахувати основні його принципи побудови. При переносі проекту в натуру напрямки деяких вулиць та провулків довільного розпланування були збережені.

Наступний генеральний план міста відноситься до 1893 р. (погоджений у 1896 р.). Його склав землемір Черкаської міської управи Едмунд Івановський. Бурхливий розвиток на зламі століть промисловості та техніки вплинув на розпланування Черкас і функціональне зонування міста, хоча площа міста збільшилася лише на кілька кварталів. Промислова зона була зосереджена біля Дніпра, у районі тодішньої пароплавної пристані, на виїзді з міста та в нових кварталах. На досліджуваній території були розташовані пивоварний завод Гомілки, винокурня Бєня, ливарний завод Каурова. У зоні, що нині затоплена Кременчуцьким водосховищем, були розміщені парові млини та лісопильні нащадків інженера Грінберга, купців Лемберських,

А. Тополянського, братів Чорнобильських, М. Цейтліна, Я. Кальницького, маслобійня Ванського.

Адміністративно-діловий, торговий, культурний та релігійний центр із площами, де знаходились Соборно-Миколаївська та Різдва Богородицька церкви, залишився без змін. У 1899–1906 рр. [8, с. 152] на основі рішень міської Думи до проектного плану 1893 р. було внесено зміни та доповнення. У 1899 р. – щодо приєднання до цвинтаря Соборно-Миколаївської церкви частини Базарної площі розміром 48 квадратних сажнів для будівництва церковно-приходської школи. У 1900 р. – із приводу включення в межі міста частини міського вигону, передачі існуючої площі на розі Дубіївської вулиці (сучасна вул. Пушкіна) під садибну забудову приватних осіб та включення в межі міста території Черкаського рафінадного заводу. У 1901 р. внесено зміни щодо продовження Лікарняної вулиці (Остафія Дашкевича) по позаплановій території в напрямку до Київського інтендантського управління для прямого сполучення центру міста з вокзалом.

1908 р. черкаським міським землеміром Петром Дмитровичем Деєвим був складений новий генеральний план, який включав усі прийняті зміни до попереднього плану. Усі квартали були пронумеровані, у місті був 191 двір. Кwartали більшої частини міста були розділені на садиби. У 1911 р. був розроблений наступний генеральний план, у якому розпланування досліджуваної території майже не змінювалось, незначні зміни вносились лише в районі розташування Кременецького полку [9, с. 8].

Перший у радянський час проект комплексного розпланування й перспективного розвитку Черкас був розроблений у 1932 р. спеціалістами київської філії Діпроміста. Передбачалось зосередження промисловості біля Дніпра, залізничного вокзалу, цукрорафінадного заводу на територіях, віднесених від житлової забудови.

Під час війни у 1941–1943 рр. у місті було зруйновано близько 3 тис. будинків, майже всі промислові споруди. У 1946 р. спеціалістами Київського обласного проекту було розроблено генеральний план відбудови й реконструкції міста Черкас.

Наступний генеральний план був розроблений у 1956 р. (архітектори В. Трикаш, А. Ловенгард) після утворення в січні 1954 р. Черкаської області та надання місту статусу обласного центру. У плані було враховано будівництво Кременчуцької ГЕС, створення водосховища, будівництво нових промислових об'єктів. Зверталася увага на забудову та благоустрій центральної площі міста.

У 1962–1965 рр. був розроблений новий перспективний план міста (арх. Е. Мальцев, А. Ловенгард, Е. Костюченко, Київський інститут Дніпромiсто). Проект відзначався чітким функціональним зонування міста (зона відпочинку, житлова забудова, зелена смуга, промисловість) і вдалим вирішенням транспортної проблеми. Згідно з цим проектом здійснювалася інтенсивна реконструкція центру, створювалися нові житлові райони. У цей час формуються ансамблі центральної площі, меморіальної та пагорбу Слави, Театральної й Торговельної площ. Великі роботи проводяться з благоустрою та озеленення міста.

Кількість населення міста у 1956–1981 рр. зростає на 270%, що значно перевищило темпи росту інших обласних центрів України. У зв'язку з цим у 1980 р. архітекторами інституту «Дніпромiсто» Е.С. Лішанським та А.І. Ловенгард був розроблений новий генеральний план. У 1982 р. було завершено його коригування, а в 1984 р. затверджене Радою Міністрів УРСР із визначенням уточнених містобудівних параметрів перспективного розвитку до 2005 р. й удосконалення планувальної організації забудови (автори проекту А.І. Ловенгард, І.Н. Тополянська).

При реалізації генерального плану та проектів детального планування цієї частини міста завершилося створення загальноміського центру, що включає систему 6 площ з об'єктами багатопрофільної інфраструктури, розрахованої на обслуговування населення міста до 350 тис. чоловік на перспективу. В основу формування цієї системи покладені історичні традиції просторової орієнтації на загальну містобудівну планувальну структуру – бульвар Т. Шевченка (колишня Старо-Чигиринська дорога); ідеї збереження особливостей органічного поєднання природного ландшафту схилів, їх ландшафтного розпланування (план 1799 р.) та регулярного розпланування нагірного плато згідно з планом арх. В.І. Гесте (1826 р.). Продумані можливості просторового розкриття забудови в напрямку крутосхилів та рекреаційної зони Кременчуцького водосховища, звернуто увагу на формування панорами міста з водосховища.

Нові площі були органічно вписані в розпланувальний модуль регулярної схеми кварталів (розміром 200 м на 250 м) плану 1826 р. Не дивлячись на підвищення поверховості споруд, що відповідає сучасним вимогам, вдало знайдене співвідношення висот нової забудови площ розмірності регулярного розпланування кварталів. Важливо, що система головних площ центру в нових формах відтворює основні історичні події в житті міста: як адміністративно-ділового обласного центру, якому відповідає

центральна адміністративна площа; визначного центру українського козацтва, що відтворюється в забудові культурно-просвітницького центру – площі Богдана Хмельницького; міста, яке боролось за незалежність своєї держави, – забудова меморіальної площі Слави. Забудова та розпланування вдало доповнюються площами торгового центру, ділового центру та театральною площею ім. Т. Г. Шевченка.

Згідно з генеральним планом та проектом детального планування на намивній території нижньої тераси водосховища відроджується житловий масив Митниця на 40 тис. населення [10, с. 130], що планувально пов'язаний із забудовою центральної частини міста.

Таким чином, в Черкасах на основі історичних традицій забудови міста створено чітко організований загальноміський центр – за оцінками фахівців, один із найбільш сучасних і привабливих серед обласних міст України.

Джерела та література

1. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1897. – 486 с.
2. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки та спостереження в районі м. Черкаси, 1996 р. / С.К. Рець // Архів інституту археології НАН України.
3. Інститут історії АН УРСР, Інститут археології АН УРСР. Наукова записка про час заснування міста Черкаси. – К., 1984. Наукова записка.
4. Руліковський Е. Черкаси / Е. Руліковський // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1.
5. Архив Юго-Западной России. – СПб., 1885. – Ч. 7. – Т. 1.
6. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1293. – Оп. 168. – Д. 36.
7. Центральний державний архів України в Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 2194. – Оп. 1. – Спр. 362.
8. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 152.
9. ЦДАУК. – Ф. 692. – Оп. 1. – Спр. 6671.
10. Дмитренко В.І. Історико-еволюційний розвиток містобудування та архітектури м. Черкаси / В.І. Дмитренко // Вісник інженерної академії України. – 2007. – № 2. – С. 129–134.

Дмитриенко Василь. История планирования и застройки города Черкассы.

Раскрывается история возникновения города Черкассы, формированию и развитию функциональной и архитектурно-планировочной структуры города. Акцентируется внимание на учете при разработке планов застройки города исторических традиций и особенностей природного ландшафта.

Ключевые слова: Черкассы, Днепр, генеральный план, градостроительство, ландшафт, инфраструктура.

Dmytrenko Vasyl. History of planning and development of the city of Cherkasy.

The article is devoted to the history of the city of Cherkasy, formation and development of functional and architectural and planning structure of the city. Attention is drawn to the consideration of historical traditions and features of the natural landscape during designing the development plans of the city.

Keywords: Cherkasy, the Dnipro, a master plan, urban planning, landscape and infrastructure.

1.3. ТРАДИЦІЯ КОНТРАКТОВИХ ЯРМАРКІВ У РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ: ВІД ЛЬВОВА ДО ДУБНА ТА КИЄВА

Юрій Приходько

Висвітлено традиції Контрактових ярмарків у ранньомодерній Україні від Львова до Дубна та Києва. Наданий матеріал доводить тісний зв'язок між економічним піднесенням, пошвавленням торгівлі та розвитком архітектури й культури міст, де проводились Контрактові ярмарки.

Ключові слова: ранньомодерна Україна, торгівля, ярмарки, економічні зв'язки, Львівські контракти, Дубенські контракти, Київські контракти.

Протягом XVI – першої половини XVII ст. у соціально-економічному розвитку західноєвропейських країн помітною тенденцією стало встановлення капіталістичних відносин. Натомість у східноєвропейському регіоні вони не набули значного поширення через консервацію панщинно-фільваркової моделі економічних відносин. Разом із тим спостерігалось значне збільшення попиту на товари сільськогосподарського виробництва як в західноєвропейських країнах, так і в самій Речі Посполитій, до складу якої входили українські землі. Значна рентабельність аграрного сектора економіки призвела в ранньомодерний період до помітного розширення наявних і створення нових шляхетських фільварків, які все більше набували характеру товарного виробництва. У подальшому частка фільваркової продукції у вирощуванні зернових культур стала перевищувати 20%, оскільки збіжжя селянського виробництва вже було явно недостатньо. Тим паче, що нарощуванню обсягів поставок зерна сприяла стійка ринкова кон'юнктура через чотирикратне зростання європейських цін на зернові. Водночас й ринки Речі Посполитої теж демонстрували постійне збільшення попиту на хліб, а тому понад 2/3 виробленого в країні збіжжя йшло на задоволення внутрішнього ринку, решта збувалась на експорт [1, с. 375].

Одним із найефективніших способів ведення торговельної діяльності були ярмаркові торги. Вони славилися широким розмахом, великим товарообігом. На них з'їжджалися торговці з різних країн – турецькі,

перські, вірменські, німецькі, чеські, польські, угорські, грецькі. Особливого значення мали так звані «Контрактові ярмарки», або «Контракти». Перш ніж остаточно прописатись у Києві, Контракти кілька разів змінювали географічне місцерозташування. Вони виникли у Львові в 1387 році за указом королеви Ядвіги – дружини великого литовського князя Ягайла, яка своїми діями бажала підвищити торговельне значення Львова.

Після першого розділу Польщі, внаслідок якого Львів відійшов до Австрії, Контракти, за бажанням польського уряду, були перенесені в Дубно, яке лишилося під Річчю Посполитою. Це місто на той час було одним із жвавих центрів торгівлі, і Контракти стали пристосовувати до Водохресних ярмарків, які там проходили. Вибір нового місця виявився досить вдалим, тому з кожним роком Контракти набирали дедалі більшого товарообігу. Розквіту вони досягли у період із 1785 до 1793 року. Із Дубна Контракти після остаточного розділу Польщі перенесли до Києва з метою розвитку торгівлі, промисловості, економіки цього великого політичного й культурного центру. 18 жовтня 1797 року, згідно з Найвищим указом, Сенат представив Павлу I доповідь про переведення Контрактового ярмарку в Київ.

Тож до 1772 року контрактний ярмарок діяв у Львові. Сюди під час Різдвяних свят з'їжджалися шляхтичі з метою отримання кредиту під заставу маєтку, продажу, закладу в оренду маєтків, погашення боргів, укладання угод на купівлю-продаж хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Ці контракти-угоди мали вирішальне значення в діяльності ярмарку. Під час контрактів значно пожвавлювалась місцева торгівля, до них виготовлялась основна маса пива й горілки [3, с. 75]. На час контрактів до Львова з'їжджалися купці з Варшави, Гданська й Сходу. Кількість людей, що відвідувала контракти, перевищувала 4 тис, що становило до 15–20% населення Львова. Щорічні обороти контрактів становили майже 30 тис. злотих і за економічним значенням могли компенсувати втрату права складу й скорочення східної торгівлі.

Далі після перенесення Контрактів до Дубна починаються найяскравіші сторінки піднесення й процвітання міста Дубна, які пов'язані з розвитком ярмаркової торгівлі у XVIII столітті. Дубно, ставши центром велелюдних ярмарків, швидко здобуло статус одного з перших міст Волинської губернії.

Із перших же років Контракти принесли власникам міста Любомирським і магістрату величезні доходи. Ярмарок набрав досі

небаченого тут розмаху. На нього з'їжджалися з усіх країв блько 30 тисяч осіб, хоча саме місто мало лише 6 тисяч мешканців. Серед них були купці, фактори, селяни, ремісники, а то й просто грошовиті любителі розваг. Дубенські контракти запам'яталися сучасникам як пишні й веселі свята, де було всього – поряд із власне діловими відносинами влаштовувались забави та гуляння на всякий смак. Найвишуканіші святкування організовувала тут польська шляхта, що нерідко саме заради цього й приїздила в Дубно. Адже Контракти, крім усього іншого, вважались престижним з'їздом найбагатшого шляхетства. У дні контрактів вирував княжий палац та й весь центр міста. До речі, на період контрактів половину свого замку Любомирські віддавали на потіху гостей.

Контракти тривали весь січень, а найгучнішими були останні три дні, коли по черзі влаштовували битву тварин, ставили комедію в надвірному театрі, розважались на каруселях і давали великий прощальний бал. У ці дні в залах нового замкового палацу Любомирських, зведеного й прикрашеного у 80-х роках XVIII ст. італійцем Домініком Мерліні, програвалися й вигравалися цілі багатотисячні статки. Найрозкішнішою в палаці була кругла, висотою в півтора поверхи, Бальна зала, яку прикрашали ліпнина й одинадцять колон коринфського ордеру. Угорі було приміщення для оркестру. Також вражала ліпнина і в їдальні, де фриз оздоблювали вакханки й сатири з листям аканту й виноградними гронами. Вона, єдина з усіх палацових покоїв, збереглася до наших днів. На Контракти до Дубна приїжджав і король Станіслав Август Понятовський, для якого Міхал Любомирський влаштував велике полювання. На той час у палаці діяла виписана з Рима оперна трупа, а також згаданий театр, яким керував корифей польської народної сцени Войцех Богуславський. Він ставив у Дубно свого «Герніха IV на полюванні», а також твори Немцевича, у яких грав відомий актор Казімеж Овсінський [2, с. 172].

Контракти сприяли росту чисельності жителів міста за рахунок притоку сюди купців і ремісників, інтереси торгівлі вимагали дальшого розвитку ярмаркової справи. Ярмаркова торгівля була дуже вигідною, оскільки швидко збагачувала місто – за тодішніми законами кожний купець сплачував у міську казну частину зі свого прибутку. То ж не випадково, що саме в цей період велася активна забудова й впорядкування, значні сліди яких збереглися у Дубні й донині.

На час приєднання Волині до Росії в кінці XVIII століття Дубно стало практично найбільшим і найбагатшим містом краю. До речі, воно

претендувало на роль губернського міста, але стало лише центром повіту. Із часу відміни контрактів Дубно втратило роль волинського Вавилона, де вирував багатомовний людський потік, сусідили й взаємодіяли не лише товари, а й культурні традиції різних країв і народів. Між тим сама назва настільки прижилася в місті, що навіть у середині XIX століття навколишні селяни називали ярмарок контрактом.

Контракти залишили слід не тільки в архітектурі Дубна. Вони визначили особливості його розвитку на значний період, а також склад і основні заняття міщан, національний склад населення (серед торгових людей були переважно євреї). Окремі вулиці й передмістя були заселені грецькими, вірменськими та іншими торговцями, існувало й циганське передмістя. Це сприяло формуванню своєрідних культурно-обрядових традицій міста. Після перенесення контрактів число жителів суттєво зменшилося. І все ж серед них переважали люди, професійно пов'язані з торговими заняттями. Контракти та викликане ними культурне піднесення Дубна наприкінці XVIII століття складають чи не найяскравіший епізод минувшини старовинного міста [5, с. 13].

Контрактів ярмарки в Дубні проіснували два десятиліття. 1797 року вони були перенесені в Київ. Коли закінчувалася низка новорічно-різдвяних свят у XIX столітті торговці, з усього світу щороку з'їжджалися до Києва, адже тут починали своє бурхливе життя Київські контракти. Київський контрактний ярмарок був не лише місцем укладання міжнародних торговельних угод, проведення фінансових операцій і збуту найрізноманітніших товарів. Це було грандіозне, розраховане на будь-які смаки та гаманці, свято, на котрому, як на карнавалі, хоча б ненадовго знімалися бодай деякі умовності та заборони. Контракти «виводили» тихе, сонне життя тоді ще губернської столиці зі звичних «берегів» і перетворювали місто на кипучий, гучний, строкатий загальний «мурашник». У Києві ярмарок за часом його проведення отримав додаткову назву – Водохрещенський, а з середини XIX ст. – Стрітенський. Перші контракти в Києві було укладено 15 січня 1798 року, і відтоді ярмарок проводився регулярно. На Київському контрактному ярмарку прибувало чимало польських панів та вельмож із діжками золота й срібла, купці й підприємці з різних кінців Російської імперії, Пруссії, Франції, Англії, Італії, Данії, Греції тощо. Контрактні угоди укладалися в міському магістраті, адже Контракти перших трьох років розміщувалися у будівлі старої ратуші на Подолі, далі у 1811 р. – у Контрактіному домі на Подолі, зокрема його

першому будинку, а вже за сім років – у Контрактовому будинку, зведеному в 1815–1817 роках українським та англійським архітекторами А. І. Меленським і В. І. Гесте.

Головним предметом контрактів були, як і раніше, заклади, продаж та оренда маєтків. З усіх оборотів контрактного ярмарку, які на початку 1840-х рр. XIX ст. сягали 1,6–1,8 млн. рублів, 40–60 % припадало на операції з нерухомістю. Перші удари Київського контрактного ярмарку було завдано польським повстанням 1830–1831 років та польським повстанням 1863–1864 років, після яких він уже не міг піднятися до колишніх показників.

На Київському контрактному ярмарку здійснювалися також кредитні операції. При проведенні ярмарку в м. Дубно весь кредит зосереджувався в руках кн. А. Понінського, а після – П. Потоцького. На початку XIX ст., після розорення П. Потоцького та інших банкірських домів, кредитування здійснювали єврейські банкіри міст Бердичева та Одеси, які підтримували контакти з великими банками Західної Європи. Обороти банкірських контор протягом 1836–1851 рр. сягали від 1,3 до 2,25 млн. руб., із незначним падінням у 1839 – 1844 рр. Зі зростанням банківської системи в 2-й половині XIX ст. великого впливу на контрактні операції набув Російський банк для зовнішньої торгівлі (1894), який обслуговував цукрову промисловість.

Із контрактами була тісно пов'язана й торгівля, переважно хлібом. У Київ для здійснення головних хлібних закупівель, проведення розрахунків прибували купці з Пінська, Брест-Литовська (нині м. Брест), Шклова (нині всі міста у Білорусі), Проскурова (нині м. Хмельницький), Старокостянтинова, Кременчука та інших міст. Київський ярмарок встановлював ціни на хліб, якими керувалися й на інших ярмарках. Занепад хлібної торгівлі на Київському контрактному ярмарку розпочався з піднесенням Одеси як потужного центру в зовнішній торгівлі хлібом, а залізничне будівництво на південь від Києва довершило цей процес. На Контрактах у Києві перетиналися шляхи не лише величезних «грошових мішків» з усього світу, а й іменитих музикантів (оперних примадон і концертуючих віртуозів), письменників, акторів і театральних колективів. Тож Київ на час знаменитого ярмарку перетворювався ще й на один із центрів європейського культурно-мистецького життя.

Сюди приїздили різні знаменитості: Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Адам Міцкевич, Оноре де Бальзак, Михайло Щепкін, декабристи Михайло Бестужев-Рюмін, Сергій Волконський, Сергій Трубецькой та інші. Це був період активного концертного сезону. Щодня влаштовувалися концерти, і

не було, як писав кореспондент-свідок подій, «майже жодного знаменитого європейського віртуоза, який би не відвідав Києва під час Контрактів і не вивіз звідси, крім спогадів, найпривітнішого прийому та чималої суми грошей». На Київських контрактах можливо було зустріти такі знаменитості: скрипалів Кароля Ліпінського, Вільма Неруда, віолончелістів Франсуа Серве, якого називали «віолончельним Паганіні», Бернхарда Ромберга (друг Людвіга ван Бетховена), прославлених італійських оперних дів Анжеліку Каталани й Джудітту Паста, Ференца Листа. На Контрактовий ярмарок приїжджали також літератори, поети, учені, які в клубах, салонах місцевих меценатів читали лекції на різні теми. Виступали на Контрактах польські, російські, українські театральні трупи, балети з Мадрида й Варшави, італійська опера, музичні капели, перший міський аматорський оркестр, створений Алоїзом Паночіні [6, с. 63].

Під час Контрактів звичний розпорядок життя киян зазнавав сильних змін. Побувати на Контрактах для кожного мешканця Києва було потребою, почасти навіть обов'язком, який однак давав багато вигоди й задоволення. У цьому випадку діяв принцип комбінації приємного з корисним. На Київський контрактовий ярмарок з'їжджався найрізноманітніший за національностями й соціальним станом люд: дворяни, купці, міщани, городяни, селяни, холопи, прикажчики, майстри, злодії, ченці, відставні солдати, прочанки, жебраки, цигани. Контракти відвідували купці з Росії (Москви, Казані, Нижнього Новгорода, Тули), Австрії, Баварії, Саксонії, Пруссії та інших королівств і князівств, Великої Британії, Греції, Данії, Італії, Швейцарії, Польщі, країн Закавказзя, Близького Сходу й навіть Китаю. Загальне число приїжджих сягало 10 тисяч. Усі квартири Подолу й пов'язаної з ним частини Києва, а також готелі міста були переповнені. Центральні вулиці міста були забиті візками. Площа між Братським монастирем і Контрактовимбудинком, що прилягала до Гостиннодвірської, ставала територією магазинів із рідкісними товарами. Андріївський узвізперетворювався на головну артерію, що вела до центру контрактового руху. Юрби народу стікалися до Подільської торговельної площі й Контрактового будинку. Торговці, які з'їжджалися на ярмарок, поспішали зручніше розташуватися, встановлюючи намети, ятки, прилавки. У видимому хаосі обозів, які займали площу, існувала система розподілу на ряди та секції, залежно від специфіки товару: харчі, галантерея, одяг, взуття, оптовий продаж цукру, хліба, солі, великої рогатої худоби, різного інвентарю тощо. «Ярмаркове містечко» становили сотні магазинів,

крамниць, наметів, рундуків, десятки балаганів для всіляких виставок і вистав. У центрі Подільської площі височів Контрактовий будинок, у якому розміщувалася адміністрація ярмарку й уклалися великі грошові угоди. Колони споруди були обклеєні безліччю писаних і друкованих оголошень усілякого змісту.

Отже, Контрактові ярмарки в ранньомодерній Україні ставали багатотисячними з'їздами гостей, що нагадували «вавилонське стовпотворіння» – це була мішанина людей різних національностей і станів, усенародне свято, грандіозна вистава, у якій зміталися будь-які соціально-класові бар'єри. Адже саме ярмарки стягали у єдиний простір (на ярмаркову площу) життєву енергетику населення міста, краю, далеких селищ і держав.

Джерела та література

1. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В.Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
2. Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять замків і резиденцій в Україні. Частина I / Дмитро Антонюк. – Київ : Грані-Т, 2011. – 192 с.
3. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини в другій половині XVIII ст. / Т. А. Балабушевич. – Київ : Наукова думка, 1993. – 137 с.
4. Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. / В.Ф. Інкін. – Львів, 1959. – 90 с.
5. Поліщук Я. Славилось Дубно ярмарками (про дубенські контракти) / Я. Поліщук // Дубно і світ : міжнар. ювілейна наук.-теор. конф., присвячена 900-річчю м. Дубна. 25–26 серп. 2000 р. / Управл. культ. Рівнен. облдержадмін. – Дубно, 2000. – С. 13–19.
6. Луніна А. Київські контракти : просценіум для мегазірок / А. Луніна // Музика. – Київ, 2015. – №1/2. – С. 60–64.

Приходько Юрий. Традиция контрактных ярмарок в раннемодерной Украине: от Львова до Дубно и Киева.

Показаны традиции Контрактных ярмарок в раннемодерной Украине от Львова до Дубно и Киева. Предоставленный материал доказывает тесную связь между экономическим подъемом, оживлением торговли и развитием архитектуры и культуры городов, где проводились Контрактные ярмарки.

Ключевые слова: раннемодерная Украина, торговля, ярмарки, экономические связи, Львовские контракты, Дубенские контракты, Киевские контракты.

Prykhodko Yuri. Tradition of contract fairs in early modern Ukraine: from Lviv to Dubno and Kiev.

The article is devoted to the tradition of fairs in early modern Ukraine. Powered by material shows a strong link between economic growth and development of architecture and culture of cities, where they were held.

Keywords: early modern Ukraine, trade fairs, trade, economic links, Lviv contracts, Dubno contracts, Kiev contracts.

1.4. УМАНЬ У XVII – XIX СТ.: РОЗКВІТ ТА ЗАНЕПАД

Тетяна Клименко

Висвітлюється історія виникнення, життєвий уклад унікального міста Умань (Україна) у XVII – XIX ст. Автор визначає внесок Станіслава Потоцького в розвиток та формування європейських цінностей міста. Показано соціально-економічне становище населення. Автор доходить висновку, що рушійним чинником до побудови найяскравішого парку України, яким він є й нині, була любов власника міста до жінки, яку найбільші європейські двори монархів визнали за найкрасивішу жінку XVIII ст. У статті розглядається вплив геополітичного стану Речі Посполитої на економічні, політичні, географічні й культурні умови існування міста. Особлива увага приділяється розкриттю причин, руйнівних сил та характерних особливостей занепаду стародавнього, із великими перспективами міста Умані.

Ключові слова: місто Умань, історія, розбудова, розвиток, занепад.

Сучасні історики першу згадку про Уманщину датують 1497 роком, а першу писемну згадку про місто Умань – 1616 роком, але ця місцевість була заселена ще в давні часи. Упродовж багатьох віків Уманщина була ареною зіткнень загарбницьких інтересів, зазнавала частих руйнівних нападів чужинців, і місто багато разів знищувалося. Після поневолення Київської Русі татарами – деякий час підкорялася Золотій орді, а згодом увійшла до складу Литовського князівства й у XVI ст. перейшла у відання Польщі, а у 1763 році місту було надано Магдебурзьке право.

Попри те, що ця територія часто спустошувалася кримськими татарами й була малолюдною, усе ж у 1609 р. не була пустелею. Про це свідчить і дарча грамота короля Сигізмунда III Ваза [1, арк. 5] про передачу у власність старості Брацлавському, Вінницькому, Звенигородському графу Валенті Александру Калиновському [2, арк. 3], який зміцнив ці землі та з часом регіон переходить у власність польського шляхетського роду Потоцьких у XVII – XIX ст. [3, арк. 2], які володіли великими земельними маєтностями у Польщі й в Україні. З 1732 р. майже всією Уманщиною володіє Франциск Салезій Потоцький, якого в часи правління короля Августа III, називали «королем руських країв» (України) [4, с. 284]. Він був власником міст і містечок, кількох сотень сіл, які він здавав в оренду, отримуючи значні прибутки та 400-х тисяч кріпаків [5, с. 547]. У 1760 р. він

перетворив місто в дуже укріплену фортецю [6, с. 78], яка була однією з найбільших та наймогутніших на правобережних українських землях.

Умань була важливим політичним, культурним і значним торговельним центром Правобережжя. Тут вели жваву вільну торгівлю купці з Польщі, Росії, Запоріжжя, Туреччини, Вірменії, Греції. Для залучення до торгівлі якомога більшого числа місцевих та іноземних купців Потоцький зацікавив їх шляхом надання певних пільг та привілеїв. Щороку в Умані відбувалось 12 ярмарків, тривалістю до двох тижнів, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах, збудованих у 1780 р. У 1765 р. Ф. С. Потоцький заснував в Умані василіанський монастир зі школою при ньому на 400 учнів.

Після смерті 1772 р. Франциска Салезія Потоцького повновладним господарем величезного маєтку, обтяженого мільйонними боргами, став його єдиний син – Станіслав Щенсний Потоцький, який сприяв розвитку міста. Після одруження 1774 р. з графінею Юзефиною Амалією Мнішек, Станіслав Потоцький наступного року переніс свою резиденцію на Правобережну Україну. У своїх маєтках С. Потоцький приділяв велику увагу удосконаленню сільського господарства та збільшенню лісів. Тут розводили невідомі до того часу в Польщі сорти пшениці, жита, вівса та породи великої рогатої худоби [7, с. 300]. Розпочалося поступове переведення селян на так званій генеральній чинш – заміну всіх повинностей на гроші, зобов'язавши їх будувати хати, взамін непридатних для житла землянок [8, арк. 9] та садити у дворах фруктові дерева. Така форма оплати сприяла розвитку господарювання й була вигідна кріпакам. Для своїх селян С. Потоцький запровадив «касу допомоги» та ввів поденний розрахунок у розмірі 12 – 15 грошей.

Із 1773 р. С. Потоцький долучився до політичної діяльності. Напередодні 20-х роковин коронації Станіслава Понятовського та з метою піднесення військової могутності Польщі на сеймі 1784 р. він оголосив про свій подарунок Речі Посполитій – передачу створеного ним артилерійського полку та подальше його утримання. Для командування полком 1786 р. був присланий поручик Людвик Метцель, який у подальші роки став ключовою фігурою в розвитку Умані.

На черговому сеймі 1788 р. прогресивна група державних діячів на чолі з королем внесла на розгляд низку законопроектів, котрі мали вивести Польщу зі скрути та явної загибелі, у яку завела її феодальна аристократія, зміцнити центральну владу й покласти край шляхетській сваволі.

Незадоволені королівськими заходами феодала С.Ф. Потоцький, великий гетьман Браницький, польний гетьман Ржевуський, князь Четвертинський та ін. зібралися недалеко від Умані в містечку Торговиці й склали так звану Торговицьку конфедерацію, яку очолив Станіслав Потоцький. Цей виступ призвів до другого поділу Польщі в 1793 р., а Торговицьких конфедератів розцінили в Польщі як зрадників батьківщини. Рятуючись від польських патріотів, Станіслав Потоцький був вимушений виїхати за кордон разом із коханкою, красунею Софією (дружиною коменданта Херсона Ю. Вітта) та невеликою групою своїх підлеглих, серед яких був і Людвик Метцель, та оселитися в Гамбурзі з наміром ніколи не повертатися у свої маєтки.

Керувати маєтком залишилася його дружина Юзефа Потоцька, зобов'язавшись пересилати чоловікові великі кошти. Проте вона не змогла налагодити контроль за діяльністю адміністрації маєтків, тому прибутки різко зменшилися, кошти в Гамбург не надходили. Залишившись без засобів до існування, С. Потоцький повернувся в Україну.

Восени 1795 р. він оселився в Умані. Наприкінці XVIII ст. це було невелике містечко, яке в 1797 р. нараховувало: 1354 жителі [9, с. 445] (у цю кількість не входили кріпаки, які жили в передмістях й обслуговували фільварок Потоцьких, а також кріпаки-наймити в міського населення – 42 чол. та 173 жін., які були здебільшого вдови й сироти) [10, арк. 2], із якими населення міста складало понад три тисячі чоловік [11, арк. 51]; декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, василіанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяних млини, цегельня, броварня. У місті було чимало ремісників (шевців, кравців тощо), серед яких був і ювелір, які використовували найману працю.

Після повернення з-за кордону до своїх маєтків, головною метою Станіслава Потоцького було налагодження господарства. І вже через рік прибутки з маєтків стали наповнювати касу [12, арк. 51]. Самолюбство спонукало його до того, щоб у чомусь проявити ще свою силу й велич. Тому було вирішено побудувати розкішний декоративний сад і назвати ім'ям його коханої другої дружини Софії. Добре знаючи здібності сумлінного й працюючого інженера Л. Метцеля, граф доручив йому відповідальне будівництво, надавши право використовувати на будівництві селян Уманського ключа, яких у маєтках графа одних тільки кріпаків-чоловіків

налічувалося 165 тис. чоловік [13, арк. 14]. «Софіївку» будували з 1796 р. упродовж майже десяти років щодня в середньому по 800 кріпаків.

Після смерті С. Ф. Потоцького (1805 р.) маєтки були розділені між синами. Умань і частина Уманщини перейшла у власність Софії [14, арк. 257] й будівництво парку припинилося, виділялися лише невеликі кошти для догляду за ним. Незважаючи на деяку незавершеність у будівництві, він перевершив усі сподівання його володаря. Це був триумф творчості вправних рук паркобудівників та признаний шедевром садово-паркового мистецтва.

Софія Потоцька вела протягом довгого часу переговори про продаж Умані державній казні [15, арк. 58], але через велику пожежу, яка сталася 1809 р., нечувану посуху, що знищила 205 будинків, це послужило стримуючим фактором для представників уряду по здійсненню процедури викупу міста, про що пише у своїх спогадах поет князь І. Долгорукий, побувавши в Умані 1810 р.

Після смерті Софії Потоцької (1822 р.) усі її маєтки за заповітом перейшли до її сина – полковника Олександра Потоцького. Умань в ці роки продовжувала залишатися невеликим містом. У 1827 р. тут було 983 житлові будинки й 5858 душ населення, не враховуючи близько тисячі кріпаків, які жили в передмістях. Міське населення розподілялося на такі категорії: чиновники – 87, чиншова шляхта – 176, купці третьої гільдії – 134, міщани – 3795, ремісники – 697, хлібороби з міщан – 194, василіанські ченці, наймити й наймички – 70, учнівська молодь – 744 чоловік. У місті працювало два заводи (пивоварний і медоварний), три млини, крім того, існувало три церкви, костюл, василіанський монастир, три синагоги й театр, збудований Олександром Потоцьким [16, арк. 1].

Успішно функціонували середня школа для шляхетської молоді при василіанському монастирі, у якому навчалось 558 учнів, повітова школа для дітей духовництва, заснована 1819 р., два пансіони для дворянських дівчат, у яких навчалось 38 учениць, та нижня парафіяльна школа для дітей духовництва, у яких навчалось 42 учні [17, арк. 39], Свято-Миколаївська церква, збудована у 1812 р., та костюл Успіня Богородиці, побудований у 1826 р. Із медичних установ існували військовий лазарет, шпиталь і дві аптеки, а п'ять лікарів обслуговували не тільки Умань, але й увесь Уманський повіт, у якому нараховувалося 5 містечок і 151 село, де проживало лише селян-чоловіків 58647. У повіті мешкало 46 поміщиків і шляхти 2378 чоловік [18, арк. 31].

Наприкінці 20-х років XIX ст. патріотичні сили Польщі виступили за відновлення втраченої свободи. У цей час Олександр Потоцький, перебуваючи у Варшаві, запропонував повстанському керівництву свою допомогу, організувавши на свої кошти полк. Проте, діставши звання генерала, О. Потоцький не встиг взяти активної участі в повстанні через швидкий вступ російських військ у Варшаву. За розпорядженням імператора Миколи I від 21 липня 1831 р., Умань і всі маєтки «заколотника», «державного злочинця» графа О. Потоцького були секвестровані, а 21 жовтня 1832 р. – конфісковані на користь держави [19, арк. 21]. Протягом наступних чотирьох років маєтки О. Потоцького перебували у віданні Київської казенної палати. Парк «Софіївку» імператор Микола I подарував своїй дружині Олександрі Федорівні, і відтоді його стали називати «Царициним садом», однак догляду за ним майже не було [20, арк. 168].

Такою є історія Умані – цього чудового куточка, славного своїми досягненнями, яскравим здобутком якого було побудова парку – дива України, натхненником якого була чарівна жінка, що наприкінці XVIII ст. п'ять найбільших європейських дворів монархів визнало за найкрасивішу жінку епохи Відродження.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2966.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. – Р-5624. – Оп. 1.
3. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 35.
4. Никольський С. Нравы польских магнатов / С. Никольський // Вестник Западной России. – Вільна, 1868.
5. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
6. Скальковський А. Наезды гайдамак на Западную Украину / А. Скальковський. – Одеса, 1845.
7. История Польши. В трех томах. – М., 1954. – Т. I.
8. ЦДІАУК. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2523.
9. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – К., 1852.
10. ЦДІАУК. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146.
11. ЦДІАУК. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 37.
12. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 38.
13. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 36.
14. ЦДІАУК. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 58.

15. ЦДІАУК. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 1759.
16. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 632.
17. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11.
18. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 79.
19. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 35.
20. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 34.

Клименко Татьяна. Умань XVII – XIX вв.: расцвет и упадок.

Освещается история возникновения, жизненный уклад, уникального города Украины Умань в XVII – XIX вв. Автор определяет вклад Станислава Потоцкого в развитие и формирование европейских ценностей города. Показано социально-экономическое положение населения. Автор приходит к выводу, что движущим фактором к построению самого яркого парка Украины, которым он является и сейчас, была любовь владельца города к женщине, которую крупнейшие европейские дворы монархов признало как красивейшую женщину XVIII века. Рассматривается влияние геополитического положения Речи Посполитой на экономические, политические, географические и культурные условия существования города. Особое внимание уделяется раскрытию причин, разрушительных сил и характерных особенностей упадка древнего, с большими перспективами, города Умани.

Ключевые слова: город Умань, история, строительство, развитие, упадок.

Klymenko Tetiana. Uman in the XVII – XIX centuries: the rise and decline.

The article deals with the origin, and lifestyle of a unique city in Ukraine – Uman in XVII – XIX centuries. The author defines the contribution of Stanislaw Potocki to the development and formation of European values in the city. Shows the socio-economic situation of the population. The author concludes that the driving factor to the construction of the brightest park of Ukraine, as it is now, was the love of the owner of the city to the woman, that most European monarchs courts recognized as the best woman of XVIII-th century. Article examines the impact of geopolitical state of the Commonwealth of Poland on economic, political, cultural and geographical conditions of the city. Special attention is given to understanding of the causes of destructive forces and characteristic features of the decline of the ancient, with great prospects, of the city Uman.

Key words: Uman, history, construction, development, decline.

1.5. МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКУ «СОФІЇВКА»

Іван Косенко, Володимир Грабовий

Здійснено аналіз малих архітектурних форм Національного дендрологічного парку «Софіївка». Коротко охарактеризовано історію їх створення, збереження та реставрації. Висвітлено призначення малих архітектурних форм досліджуваного парку, їх місце в загальній архітектурі парку та ландшафтних композиціях.

Ключові слова: архітектура, історія садового мистецтва, класицизм.

Із початку розвитку садово-паркового будівництва малі архітектурні форми набувають надзвичайно великого значення в оформленні паркових просторів композицій входів та різних ділянок і відіграють провідну роль у стилізації парків у цілому. Однією з головних проблем малих архітектурних форм є повна відповідність їх стилістики навколишній архітектурі та середовищу в цілому.

Розглянемо питання ландшафтної архітектури та дизайну, використання ландшафтного середовища та природної й культурної спадщини України на прикладі малих архітектурних форм Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України як класичного історичного саду кінця XVIII – початку XIX століть.

Об'ємна й просторова організація території «Софіївки», об'єднання її природних, будівельних й архітектурних компонентів у цілісну композицію несе певний художній образ. Подібно до архітектури та містобудування, ландшафтне мистецтво належить до просторових видів мистецтва. Формування комфортного й естетично повноцінного середовища здійснюється за допомогою природних матеріалів (рельєф, вода, рослинність тощо) й архітектурних споруд. При цьому передбачається збереження існуючих і створення штучних пейзажів, проектування систем озеленення й рекреаційних зон. Наукові публікації, що якоюсь мірою стосуються цієї проблеми, можна згрупувати в такі тематичні групи: дослідження особливостей формування малих архітектурних форм; наукові праці; наукові матеріали. Цими питаннями в певний час займалися такі видатні особистості, як А.П. Вергунов, В. А. Горохов [1], В.В. Дормідонтова [2], А.Д. Жирнов [3], Н. В. Доронина [4], І.А. Косаревський [5], І.С. Косенко [6–12], В.А. Ніколаєв [13], Л.Г. Павленко [14], І.Д. Родичкін [15], Н.П. Тітова [16] та інші. Вони досліджували композиційні аспекти створення малих архітектурних форм у ландшафтному дизайні, концептуальні підходи до планування середовища, а також їх застосування на захаращених, деградованих із часом територіях.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України як шедевр садово-паркового мистецтва кінця XVIII – першої половини XIX століття разом із малими архітектурними формами внесений до державного реєстру національного культурного надбання України. Архітектура малих форм парку «Софіївка» за своїм характером та часом створення може бути розділена на три основні групи, що відображають певні етапи в будівництві парку, основні підходи до вирішення

композиційних завдань та зв'язок з оточуючими пейзажами. Перша група – це малі архітектурні форми, створені в перший період будівництва парку в стилі російського класицизму XVIII століття. Друга група малих архітектурних форм з'явилася в період військових поселень і вирізняється елементами еkleктики, характерними для класицизму початку XIX століття. До третьої групи належать малі архітектурні форми, створені у XX столітті в стилі класицизму, які доповнюють і відтворюють історичні композиції, що були втрачені з плином часу (наприклад, огорожа парку, садові лавки, вхідні павільйони з вул. Київської та ін.) або реставровані (наприклад, альтанка на Тарпейській скелі, окремі мости та ін.). Для більш повного сприйняття художніх якостей архітектури парку та особливостей окремих об'єктів проведено аналіз історії їх створення та зв'язку з навколишніми пейзажами.

Головний вхід і сторожові башти. Головний вхід до парку був створений у період військових поселень разом зі створенням вул. Садової та розвитком міської інфраструктури за проектом міського архітектора Макутіна. Так, у 1844 р. при в'їзді до парку збудували дві башти в готичному стилі. За вказівкою Миколи I, який побував у «Софіївці» в 1847 р., ці башти були знесені, а замість них за проектом архітектора А.І. Штакеншнейдера спорудили в 1850–1852 рр. башти, що збереглися донині разом з існуючими воротами. Головний вхід у парк нагадує головний вхід в Афі́нський ринок, а деталі, що завершують сторожові башти, запозичені з храму богині Вести в Тіволі (Італія).

Павільйон Флори. На місці павільйону Флори в 1820 р. до приїзду російського царя Олександра I було влаштовано Сільський павільйон, який через свою неестетичність був знесений у 1841 р., а на його місці в 1842–1844 рр. за проектом військового інженера К. Раппонета був збудований павільйон Флори, який існує й нині (Флора — римська богиня квітів, юності та весни). Колони виконано в готичному стилі, орнамент виконано в 1852 р. за малюнками академіка архітектури А.І. Штакеншнейдера.

Човнова пристань біля павільйону Флори була споруджена в 1796–1800 рр. із гранітних східців й оформлена двома гранітними стовпчиками.

Альтанка на Тарпейській скелі. Дерев'яна альтанка, що завершувала Тарпейську скелю, була встановлена в 1893 р. За Потоцького тут закінчувався парк. Дана альтанка декілька разів була реставрована, а в 2008 році з дотриманням усіх оригінальних розмірів була створена нова альтанка з дуба та встановлена на заміну струхнявілої.

Венеціанський міст викладений із гранітних клиновидних каменів у 1796–1800 рр., прикрашений гранітними пілонами, між якими звисають важкі ковані ланцюги. Міст виконано в класичному стилі.

Дерев'яний міст-шлюз. Міст-шлюз, який регулює рівень води Нижнього ставка, споруджено в 1838 році. Шлюз і міст було реставровано після повені 1980 року.

Фонтан «Змія». Вода надходить до фонтану самопливним гранітним водогоном. Очищена у відстійнику вода подається по чавунних трубах під невеликим нахилом до фонтану. Діаметр головки фонтану в порівнянні з трубою водогону зменшено в 10 разів. Висота фонтану становить 15–18 м. Спочатку вода виривалася з отвору в камінні, і лише пізніше на камені була встановлена бронзова скульптура змії. Дата встановлення скульптури невідома, як невідомий і її автор. Припускається, що її було встановлено в 1852–1859 рр. Можливо, що в 1870 р. під час повені вона була знесена водою, а встановлена знову лише після Великої Вітчизняної війни. Можливо, встановлення «Змії» пов'язане з грецькою міфологічною богинею Гігеєю. Однак, мабуть, за задумом зодчих «Змія» має нагадати відомий міф про початок походу греків проти Трої.

Залізний місток, що веде на площу Зборів. Залізний місток споруджено в 1859 р. Реставровано після повені 1980 р.

Площа Зборів та Храм Посейдона (1796 – 1800 рр.). Створена площа Зборів у перший період будівництва парку. Вона відображає острів блаженних, куди судді підземного царства Аїда посиляли душі праведних. Коли парк нплежав управлінню військових поселень, на площі Зборів збиралися шляхетні люди послухати музику, потанцювати. У парку грав військовий оркестр. У центрі площі Зборів розміщений басейн, посередині якого споруджена величезна гранітна ваза. Ця мала архітектурна форма носить назву Храм Посейдона. Вода в басейн надходить під землею чавунною трубою з Верхнього ставка й тримається на одному рівні, бо надлишок відводиться в Нижній став через гранітне каміння. Човнова пристань на площі Зборів споруджена в 1796 – 1800 рр. й облаштована двома гранітними лавами.

Бельведер споруджений у 1796–1800 рр. зберігає свій оригінальний і чудовий вид, що відкривається на фонтан «Змію» та на павільйон Флори. Майданчик знаходиться на Левкадській скелі, нижня частина якої нагадує профіль людського обличчя С.Щ. Потоцького.

Долина Велетнів (1796 – 1800 рр.). Хаотичне нагромодження гранітних брил та скель відтворює стародавній міф про народження світу, про походження Урана та Геї, про те, як з'явився великий рід титанів та їх молодших братів-циклопів. Вирубуючи ложе нижнього ставка, за задумом зодчого, було створено ілюзію, ніби дійсно ці кам'яні брили розкидали під час битв богів і титанів.

Західний грот, або грот Скіли, створений у 1796 – 1800 рр. із рожевого граніту з гранітними лавами та столиком. Зручне місце для відпочинку. Залишається в незмінному вигляді до сьогодні.

Грот Локетек влаштований на честь короля Польщі Владислава Локетеку 1796 – 1800 рр. Залишається незмінним до сьогодні і являє собою масивну природну скелю.

Грот Горішок створений на початку будівництва парку в 1796 – 1800 рр. Здається, що величезну гранітну брилу підтримує невеликий круглий камінь, хоча в дійсності він лежить на природній основі. У гроті вирубана гранітна лава, а поряд влаштовано водоспад.

Грот Страху й Сумнівів, або грот Тантала (1796 – 1800 рр.). Величезна гранітна брила, вагою понад 300 т., зависла без опори й утримується на 3-х точках і, здається, ось-ось упаде. Грот створений за мотивами міфу про Тантала. Надійність гроту перевірена землетрусами в 1838, 1976, 1986 рр.

Дерев'яний місток, що зв'язує північний і південний береги р. Кам'янки в долині Смутку, був створений у 1796 – 1800 рр. Реставрований міст після повені 1980 року.

Зрізана Колона, або Колона Суму (1796 – 1800 рр.). Гранітна зрізана колона символізує свічку, що недогоріла. Як пам'ять про рано втрачені життя Софії й Станіслава Потоцького.

Каскад «Три сльози» створений у 1796 – 1800 рр. і символізує алегоричне вираження смутку матері за померлими дітьми. Русло річки перекрито гранітною брилою, яка майстерно розбита на три окремі маленькі водоспади.

Гранітний місток через р. Кам'янку на Єлисейські поля побудований у 1796 – 1800 рр. ще називається Місток рослин. За зовнішніми формами цей міст нагадує Венеціанський міст і, оформлюючи русло р. Кам'янки, він добре вписується в природний пейзаж. Завдяки вдало обраному масштабу його форми підкреслюють художню цінність ділянки. Мостом рослин його називали, за свідченнями С. Грози, через те, що обабіч мосту встановлювали рослини у великих кадках.

Гранітний міст з цільної гранітної плити, що опираються на виступи протилежних берегів р. Кам'янки. Побудований цей міст на ділянці Єлисейські поля також на початку будівництва парку в 1796 – 1800 рр.

Чортів міст 1796 – 1800 рр. споруджений у період закладки парку на честь легендарного переходу О. Суворова через Альпи. Міст був зруйнований під час повені в 1980 р. і відновлений у 1995 р.

Гранітна ваза. Гранітна ваза встановлена на ділянці, яка примикає до русла річки Кам'янки в районі Єлисейських полів.

Критський лабіринт 1796 – 1800 рр. Ділянка, на якій безладно розкидані каміння різного розміру. Сюжет взятий із грецької міфології, легенди про Дедала, Міноса, Мінотавра, Тесея та інших героїв.

Композиція «Природа і мистецтво». Природний камінь та обтесана колона символізують: один – мистецтво, другий — природу. Однак, погодитись, що це спеціально задумана композиція, не можна, так як колона обтесана з усіх чотирьох боків та ще й на конус.

Грот Каліпсо споруджений у 1796 – 1800 рр. У гроті гранітний столик, у кутку влаштовано водоспад. Вода раніше надходила в грот по гранітній трубі, навколо якої були прокладені три пусті труби такого ж діаметру. Це створювало своєрідну акустику, яка підсилювала шум води. У повоєнний період під час ремонту гончарні труби замінили азбестоцементними більшого діаметра, і звуковий ефект зменшився. Назва гроту Каліпсо відповідає задуму зодчого, про що свідчить міф про Німфу Каліпсо та мандри Одиссея.

Грот Фетіди створений у 1796 – 1800 рр. Грот Фетіди вирішений у вигляді античного храму. Його архітектурні форми доведені до максимальної чіткості, що підкреслює штучність цієї споруди.

Павільйон Фазанник (1796 – 1800 рр.). За часів Потоцьких у павільйоні утримували птахів. У павільйоні улаштований фонтан із басейном. Зверху павільйон інкрустований дубовою корою. Павільйон реставрований у 1995 р. після повені 1980 р.

Обеліск Орел. Гранітний обеліск «Орел» встановлений 1856 р. на честь відвідування парку Миколою І у 1847 р. До 1917 р. обеліск прикрашав позолочений триголовий орел. У 1996 р. виготовлено з латуні новий триголовий орел за проектом інституту «Укрпроектреставрація». Обеліск огорожений залізним кованим декоративним ланцюгом, який прикріплений до чотирьох кутових гранітних стовпів.

Джерело Гіпокренни, або Вужі (1796 – 1800 рр.). Знаходиться біля підніжжя штучного схилу між Терасою Муз і Великим Водоспадом. За грецькою міфологією, джерело, що з'явилося від удару копита крилатого коня Пегаса на горі Гелікон. До гранітного п'єдестала прикріплена одна напівваза, яка підтримується декоративними скульптурами вужів, звідки й назва джерела — «Вужі».

Грот Аполлона в схилі Тераси Муз (1841 р.). Висічений гранітний грот, який назвали Грот Аполлона. Вхід до гроту з обох боків прикрашають дві гранітні вазы, наповнені квітами, а при вході встановлена гранітна лавка. Грот був засипаний із 1844 по 2004 р. У 2005 р. відновлений.

Грот Діани та джерело «Дзеркало Діани» збудовані в 1796 – 1800 рр. на підшві кам'янистої гряди. Вхід до гроту довгий час був закритий, тому що з джерела гроту раніше щодоби поступало в місто близько 280 м³ води. Тепер цю воду використовують для роботи штучних джерел, влаштованих у гранітній стіні перед Головним входом, а саме – із джерела «Залізна рура». Його стіни вибито в скелі й викладено з велетенських гранітних брил. У 1996 р. відремонтовано вхід до гроту. Із гротом пов'язаний сюжет міфу про Актсона та Артеміду. Сторони джерела «Дзеркало Діани» вибито в скелі й викладено з величезних гранітних брил. Це чотирикутний грот. Із dna його б'є невеликий, але сильний фонтан, а зверху через люк проникають у грот промені сонця, освітлюючи гладь води.

Фонтан «Семиструмнінь» влаштований у перший період будівництва парку в 1800 році. Це невеликий круглий басейн з ажурною бронзовою вазою посередині. Вода до фонтану подається з Мертвого озера, де за рахунок перепаду рельєфу місцевості висота центрального струменя фонтана досягає 5 м. Сім струменів пов'язано з міфами, у яких число сім — символічне в багатьох міфологічних системах.

Канал до Великого водоспаду 1796 – 1800 рр. Канал довжиною 50 м прилягає до Ахеронтійського озера з заходу і зв'язує його з Великим водоспадом.

Металевий міст через канал над Великим водоспадом створений у 1796 році. Ажурні перила мосту акцентують увагу та виконують роль декорування навколишнього пейзажу. Міст являє собою оглядовий майданчик на канал із багатьма каскадами й на водоспад.

Головний каскад (Великий водоспад) побудований у перший період створення парку в 1796 р. Верхня частина водоспаду створена штучно. Під

ним влаштовано тунель для алеї, що йде по краю величезної природної скелі. Висота водоспаду – 15 м.

Ахеронтійське озеро створено в 1796 – 1800 рр. Площа – 800 м², глибина – 1,5 м. На правому березі люк, через який по підземному каналу вода тече до фонтана «Семиструмїнь». Назва Ахеронтійське озеро пов'язана з легендою про Ахеронта, що перевозить душі мертвих. У 1999 р. проведена очистка та реставрація дна озера. На південному боці Ахеронтійського озера збудована з гранітних плит пристань.

Підземна річка Ахеронт створена в 1796 – 1800 рр. Із північного сходу в Ахеронтійське озеро впадає підземна річка Ахеронт завдовжки 223 м. Вода тече по заглибленому в землю й освітленому через люки в кам'яному склепінні тунелю. Русло річки оформлене великими блоками каменю.

Амстердамський шлюз створений на початку будівництва парку в 1796 – 1800 рр. і призначений для пропуску човнів з Ахеронтійського озера у Верхній став і навпаки. Щоб човен міг потрапити у Верхній став, він повинен бути піднятий до рівня води в ставку. Для цього спеціальною лебідкою приводиться в рух коловорот із ланцюгами, на яких опускається дерев'яний щит.

Дерев'яний міст на Острів Анти-Цирцеї. Дерев'яний міст на Острів Анти-Цирцеї споруджено в 1852 році на кам'яних опорах. Поновлений міст після повені 1980 року. Завдяки вдало підібраним пропорціям конструкції мосту і його білому кольору він здається легким й ажурним.

Рожевий павільйон спочатку в 1843 – 1845 рр. був збудований на острові, як кам'яний павільйон у готичному стилі. За вказівкою Миколи I в 1847 р. павільйон був знесений, а на його місці 1850 р. побудували новий у стилі епохи Відродження. Проект зробив академік архітектури А.І. Штакеншнейдер, а керував будівництвом архітектор І. Макутін. У 1974 р. проведена повна реконструкція Рожевого павільйону.

Човнова пристань на Острові Анти-Цирцеї споруджена в 1843 – 1845 рр. із гранітних сходів й облаштована двома лавочками з граніту, з північного боку острова.

Паркові ворота Уманського національного університету садівництва. Паркові ворота розміщені в північній частині парку. Дві сторожові вежі, які мають готичну форму, зв'язані металевими ґратами, у центрі яких між двома пілонами – вхідні ворота. Збудовано паркові ворота зі сторожовими вежами в 1847 р.

Китайська альтанка побудована з дерева (1841 р.) і є єдиною архітектурною спорудою в західній частині парку. Вона розташована по осі алеї, яка йде від підвищеної ділянки Дубинки до Великого водоспаду й площі Зборів.

Альтанка Грибок у 1841 р. слугувала місцем дислокації караульного солдата завдяки своїй відкритості й хорошій оглядовій позиції: на вхід до парку та на Головну алею. Назву свою вона отримала завдяки формі, що нагадує гриб. Дерев'яна альтанка з плином часу була зруйнована й відновлена лише в 1996 році.

Садові лавки. Гранітні й дерев'яні та ін. садові лавки є обов'язковими елементами архітектурного комплексу парку. Місця для їхнього встановлення підібрані вздовж маршруту відвідування парку. Вони встановлені таким чином, щоб відпочиваючі могли насолоджуватись живописністю місць. Гранітні садові лавки, що встановлені в гроті Аполлона, на партерному Амфітеатрі, Єлисейських полях та ін. є оригінальними й встановлені в перший і другий періоди будівництва парку. Дерев'яні лавки на чавунних ніжках були відновлені за оригінальними ескізами, виготовленими з лавки, яка колись була встановлена на території парку та знайдена екскурсоводом О. Діденко. Лавки-дивани вздовж головної алеї знаходяться в парку як елементи архітектури середини ХХ століття.

До нових малих архітектурних форм, створених у ХХ столітті, також можна віднести: чавунні урни з написом «Дендрологічний парк «Софіївка»», освітлювальні ліхтарі, вхідні павільйони та вхідні ворота з вул. Київської, огорожу парку з боку вул. Київської, дерев'яну ротонду на видовій площадці над «Садом бузку», джерело «Залізна Рура» та нові статуї з піщаника, встановлені по тальвегу Грекової балки. Усі нові малі архітектурні споруди парку виконані з дотриманням загальної стилістики парку, тобто є характерними елементами романтичного стилю.

У різних місцях Національного дендрологічного парку «Софіївка» встановлено малі архітектурні форми у вигляді декоративної скульптури старогрецьких богів та героїв. Декоративна скульптура допомагає естетичному сприйняттю парку згідно з задумом зодчого, матеріалізації образів міфів та оповідей. Серед декоративної скульптури в парку сьогодні знаходяться лише копії, а оригінали зберігаються в Будинку творчості вчених.

Статуя Еврипіда. Двометрова мармурова статуя знаменитого давньогрецького поета-драматурга Еврипіда (480 – 406 рр. до н. е.). Цю статую перевезли з Херсонеса, де її було знайдено під час розкопок. Скульптура Еврипіда встановлена в 1800 р.

Статуя Меркурія (1800 р.) Меркурій був покровителем мистецтв, ремесел та торгівлі. Меркурій — один із найдавніших богів Греції, посередник між богами й людьми. Статуя виконана з оргскла.

Статуя Аполлона Бельведерського. Виготовили з оригіналу копію з оргскла в 1956 р., але в парк, як й оригінал, копія не потрапила. Лише в 1996 р. цю копію встановлено біля тераси Муз.

Бюст Аристотеля. Древньогрецький філософ та вчений (384 – 322 рр. до н. е.). Мармуровий, встановлений у 1957 р.

Статуя Венери Медицейської. У середині гроту Венери встановлена статуя богині кохання й краси Венери Медицейської.

Статуя Аполлона Флорентійського. Статуя виконана з оргскла відповідно до мармурового зразка, який став зовсім непридатним. Перша її копія відлита й встановлена тут 1958 р., але 1980 р. вона була розбита повинню. У цьому ж році виготовлена друга копія.

Бюст Платона. Мармуровий бюст давньогрецького філософа Платона (427–347 рр. до н. е.) встановлений у парку в 1957 р.

Бюст Гомера. Древньогрецький поет, автор знаменитих «Іліади» та «Одіссеї». Бюст встановлений на місці де раніше стояв на мармуровому п'єдесталі бронзовий бюст першого співця «Софіївки» С. Трембецького. Мармуровий встановлений в 1957 р.

Статуя Венери, що купається. Встановлена в 1851 р. Копія з оргскла, виконана в 1952 р.

Бюст Сократа. Давньогрецький філософ. Бюст мармуровий, встановлений у 1957 р.

Статуя Одиссея. Спершу вона стояла біля фонтану «Семиструмінь», потім на Єлисейських полях, потім – на Верхній алеї. У 1996 р. її встановлено у відповідності до плану «Софіївки» за 1846 р. біля фонтану «Семиструмінь».

Статуя мармурова, у парку з 1800 р. У першому путівнику по «Софіївці» Т. Темері ця статуя має назву «Вічний жид» [17]. У 2013 році статую перенесено на майданчик на острові Ітака.

Аналіз різних малих архітектурних форм Національного дендрологічного парку «Софіївка» показав, що вони є невід'ємними

елементами парку й мають монументальне, художньо-декоративне, декоративне або утилітарне призначення. Хоча створювались малі архітектурні споруди парку «Софіївка» у різні періоди, але витримані всі у стилі класицизму, що поєднує паркові композиції й створює враження загальної картини парку в романтичному стилі періоду Відродження. Нові паркові території завдяки однаковим елементам у малих архітектурних формах з історичним парком створюють враження єдиного комплексу, об'єданого однією ідеєю. За 220-річний період існування парку «Софіївка» колективом парку була проведена значна робота щодо відновлення, реставрації та створення нових малих архітектурних форм, які значно підсилюють естетичне сприйняття паркових пейзажів, наповнюють їх семантичним змістом та дають змогу «читати парк».

Джерела та література

1. Вергунов А.П. Вертоград. Садово-парковое искусство России / А.П. Вергунов, В.А. Горохов. – М. : Культура, 1996. – 150 с.
2. Дормидонтова В.В. История садово-парковых стилей (учебник) / В.В. Дормидонтова. – М. : Архитектура, 2003. – 98 с.
3. Жирнов А.Д. Искусство паркостроения / А.Д. Жирнов. – Львов : Вища шк., 1997. – 208 с.
4. Доронина Н.В. Ландшафтный дизайн: Выбор стиля. Планировка и подбор растений. Дизайнерские решения / Н.В. Доронина. – М. : Фитон+, 2006. – 144 с.
5. Косаревский И.А. Софиевка. Краткий путеводитель / И.А. Косаревский. – 7-е изд. – К. : «Будивельныйк», 1970. – 94 с.
6. Косенко І. С. Дендрологічний парк «Софіївка» / І. С. Косенко, Г. Ю. Храбан, В. В. Мітін, В. Ф. Гарбуз. – Київ : Наук. думка, 1996. – 182 с.
7. Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка»: Монографія / І. С. Косенко. – Умань : ТОВ «Пронікс», 2003. – 230 с.
8. Косенко І.С. Національний дендрологічний парк «Софіївка» / І.С. Косенко. – Київ: «Академперіодика», 2007. – 195 с.
9. Косенко И.С. Национальный дендрологический парк «Софиевка» / И.С. Косенко. – К. : «Академперіодика», 2010. – 196 с.
10. Косенко И. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / И. Косенко, Е. Шиф. Книга первая. – Умань : Ремарк, 2006. – 142 с.
11. Косенко И. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / И. Косенко, Е. Шиф. Книга вторая. – Київ : «Академперіодика», 2007. – 301 с.

12. Косенко И. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / И. Косенко, Е. Шиф. Книга первая, издание второе, усовершенствованное и дополненное. – К. : «Академперіодика», 2010. – 165 с.
13. Николаев В.А. Ландшафтоведение: Эстетика и дизайн (учеб. пособие) / В.А. Николаев. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 176 с.
14. Павленко Л.Г. Ландшафтное проектирование. Дизайн Сада / Л.Г. Павленко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. — 192 с.
15. Родичкин И.Д. Проектирование современных загородных парков / И.Д. Родичкин. – К. : Будівельник, 1981. – 150 с.
16. Титова Н.П. Советы ландшафтного архитектора / Н.П.Титова. – М. : Московский рабочий, 1991. – 191 с.
17. Themery T. Guide de Sophiowka, surnomme la merveille de l'Ukraine / T. Themery. – Путівник по Софіївці. – Odessa : друкарня А.Брауна, 1846.

Косенко Иван, Грабовый Владимир. Малые архитектурные формы национального дендрологического парка «Софиевка».

Проведен анализ малых архитектурных форм Национального дендрологического парка «Софиевка». Кратко охарактеризованы история их создания, сохранения и реставрации. Освещены назначения малых архитектурных форм исследуемого парка, их место в общей архитектуре парка и ландшафтных композициях.

Ключевые слова: архитектура, история садово-паркового строительства, классицизм.

Kosenko Ivan, Grabovyy Volodymyr. Minor architectural forms represented in the National dendrological park «Sofiyivka».

Minor architectural forms represented in the National Dendrological Park «Sofiyivka» are analyzed in the article. The history of creation, conservation and restoration is characterized in brief. Predestination of the minor architectural forms in the park under research is illustrated in the article as well as their place in the general architecture of the park and in certain landscape compositions.

Keywords: architecture, history of garden art, Classicism.

1.6. РОЛЬ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ У ФОРМУВАННІ АРХІТЕКТУРНОГО ЛАНДШАФТУ МІСТ СУМЩИНИ В XVII – XIX СТ.

Юрій Нікітін, Віра Іванова

Розглянуто еволюцію архітектурного ландшафту міст Сумщини в XVII – XIX ст., встановлено характерні способи будівництва фортифікаційних, житлових та інших споруд. З'ясовано історико-економічні чинники, що визначили особливості містобудування в регіоні. Зокрема досліджено вплив розвитку міської економіки й зміни галузевої структури зайнятості городян на інтенсивність і якість міської забудови. Визначено головні загальнодержавні

тенденції містобудування, що знайшли своє відображення в архітектурному ландшафті міст Сумщини у вказаний період.

Ключові слова: Сумщина, міста, містобудування, архітектура, населення.

Архітектурна спадщина чи не найважливіший елемент міського середовища, завдяки якому зберігається національний та регіональний колорит сучасного історичного міста. Водночас, у зв'язку з наростаючою загрозою її руйнування й зникнення, стають актуальними дослідження особливостей провінційної архітектури в окремих регіонах України.

Науковці неодноразово звертались до історії містобудування Сумщини в контексті вивчення минувшини краю. У працях Л. Білинської [1], В. Вечерського [2–5], Я. Іванюка [6], Л. Сапухіної [7], І. Скворцова [8], С. Таранушенка [9–10], Б. Ткаченка [11] звернуто увагу на об'ємно-просторові композиції та планувальні особливості окремих дерев'яних і кам'яних споруд, що будувались у містах регіону протягом XVII – поч. XX ст. Водночас до сьогодні відсутні системні дослідження містобудівних особливостей краю як маркерів його соціально-економічного розвитку, демографічних змін, ролі культурних віянь, зміни законодавчих норм тощо. Таким чином, маємо на меті з'ясувати вплив історико-економічних чинників та основних містобудівних тенденцій на формування дерев'яної та кам'яної забудови в структурі міст Сумщини XVII – XIX ст.

На початок XVII ст. землі сучасної Сумщини входили до складу двох державних об'єднань – Речі Посполитої та Московського царства, які прагнули зміцнити оборонну міць своїх рубежів. Важливим форпостом Російської держави було м. Путивль, що належало до першої прикордонної лінії, створеної у XVI ст. – Путивльського рубежу. Тут були влаштовані деревно-земляні й муровані укріплення, необхідні для протистояння військам Литви й Польщі з їх високим рівнем військово-інженерного мистецтва [5, с. 22, 29]. У той же час спостерігалась жорстка політика колонізації прикордоння збоку Польщі: після Люблінської унії 1569 р. тут відбувалось активне освоєння й залюднення запустілих земель, відродження знищених за часів монголо-татарської навали населених пунктів: було засновано нові міста Конотоп і Кролевець, відновлені укріплення Глухова, відбудовано Роменський острог, споруджено фортеці Дригайлів (Недригайлів), Костянтинів та інші населені пункти [3, с. 58–59; 12, с. 51, 53, 61].

Посилення феодалного гніту в Польщі та Російській державі призвело до появи на кордонах обох держав значних переселенських хвиль. Особливо багато переселенців перейшли польсько-російський кордон після

поразки селянсько-козацьких повстань 1630-х рр. та в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Так у середині – другій половині XVII ст. активно освоюється новий великий регіон, що отримав назву Слобідська Україна (Слобожанщина). До його складу входила південно-східна частина сучасної Сумщини, де були засновані Краснопілля, Охтирка, Миропілля, Лебедин, Суми, Білопілля та створено Сумський й Охтирський козацькі слобідські полки. Засновані як державні поселення, ці міста утворили міцну оборонну систему на південних кордонах Російської держави [13, с. 32, 35, 38].

Головною складовою архітектурного ландшафту міст Слобідської України в XVII ст. була дерев'яна фортеця. Слід відзначити, що завдяки великій кількості будівельного лісу, легкості обробки відносно дешевизнів порівнянні з каменем, а також високій швидкості зведення й переваг з точки зору збереження тепла, дерев'яна архітектура традиційно була чисельно переважаючою як у фортифікаційному, так і житловому будівництві [14, с. 9]. Планування й розбудова міст відбувались відповідно до «Закону Градського» – перекладу «Книги єпарха» IX ст. – зводу статутів константинопольських ремісничих і торгівельних корпорацій, підконтрольних градоначальнику – єпарху. В основу формування майбутнього міста покладался принцип гармонійного поєднання забудови й природних умов – як у практичному, так й естетичному відношенні. Таким чином, містобудування, з одного боку, не мало стандартних планів і в кожному окремому випадку було цілком індивідуальним, з іншого – велося не «на око», а з використанням законів геометрії [15, с. 43, 46].

За звичаєм, місце будівництва освячувалося, потім розмічались контури майбутнього поселення й починалось зведення фортечних стін і веж. Оборонні споруди будувались із максимальним врахуванням природних перешкод, доповнювались ровами, валами й водними рубежами – ріками та болотами. Із часом фортечні конструкції потребували ремонту й модернізації через те, що дерев'яні малогабаритні укріплення вже не могли задовольнити всіх вимог безпеки й встояти проти потужної артилерії ворога. Так, у Сумах вони замінювались земляними укріпленнями (містечками), близькими до західноєвропейських прототипів, із широкими валами й розкатами, що дозволяли застосовувати таку ж військову техніку [8, с. 18–19].

Не менш важливим було задоволення духовних потреб новопоселенців – храми й монастирі з'являлися в містах раніше житла. По

мірі зростання кількості населення забудовувалися нові міські посади, кожен із яких мав свою церкву. Житлове будівництво покладалось на мешканців міста. Основу кварталу складали одна або кілька вулиць, які формували його конфігурацію. Характерною рисою народного будівництва цього часу – як культового, так і житлового – слід вважати відсутність обов'язкових до виконання проєктів: майстер мав в уяві загальний архітектурний образ, у який у процесі спорудження вносилися певні зміни залежно від топографічних даних, матеріально-технічних умов і вимог замовника [10, с. 332–333].

Крім місця для посаду, новий населений пункт отримував орні та вигінні землі, а також угіддя для занять рибальством, мисливством і бортництвом. Такий механізм розподілу земель дозволяв уникнути постійного хлібного й грошового субсидування міста, перевівши його на самоокупність [8, с. 17].

У Полтавський період Північної війни – восени і взимку 1708 – 1709 рр. – Сумщина стала ареною боротьби російської та шведської армій. У цей час відбувається остання масштабна модернізація слобідських укріплень. Уже в середині XVIII ст. вони втрачають своє стратегічне значення через перенесення кордонів Росії на південь, де була розбудована Українська оборонна лінія. Міста перетворюються на переважно аграрно-ремісничі поселення з розвинутою мережею ярмаркової, базарної й стаціонарної торгівлі.

Припинення українсько-польського військового протистояння на території Сіверщини, яка в середині XVII ст. увійшла до складу Гетьманщини, сприяло економічному розвитку регіону. Його провідним ремісничим і торговим центром був Глухів – найбільший лівобережний центр людвисарства, разом із Ромнами й Кролевцем – осередок виробництва селітри й пороху, місце постійної дислокації козацької артилерії. Тут же, враховуючи вигідне стратегічне розташування міста, була споруджена загальноміська лінія укріплень змішаної баштово-бастіонної системи – одна з найбільших в Україні. Економічне піднесення змінило художньо-архітектурне обличчя Глухова: тут було зведено два мурованих храми, мурований Успенський монастир – перший в архітектурі козацького відродження ансамбль оборонно-культового призначення, а житлова забудова за своїми естетичними якостями не поступалася церковним спорудам. Але така еволюція містобудування була скоріше винятком, ніж правилом: на початок XVIII ст. не було жодного кам'яного будинку в

Кролевіці, Ромнах і Конотопі. Найбагатшим полковим містом Слобожанщини вважалися Суми, але й там було всього дві муровані будівлі – Воскресенська церква й будинок війта. Розвиненість містобудівної інфраструктури разом із вигідним географічним розташуванням Глухова зрештою визначили його піднесення до столичного статусу [2, с. 210–211, 214, 222–223; 3, с. 60].

У другій половині XVIII ст. українські землі отримують аналогічний загальноросійському територіально-адміністративний устрій; тоді ж збільшується питома вага України в економічному й політичному житті імперії внаслідок військових дій, що розгорнулись у північному Причорномор'ї між Росією й Туреччиною; набирає обертів розвиток промисловості, викликаний необхідністю матеріального забезпечення армії та флоту. Міське життя поступово ускладнюється, виникає потреба в нових спеціалізованих архітектурних об'єктах (будинки дворянських зібрань, торгівельні ряди, «присутственные места» для органів державної влади та місцевого самоврядування). Зрештою, історичний тип забудови був визнаний таким, що не відповідає змінній економічній й адміністративній ролі міст і є небезпечним фактором виникнення пожеж.

На Сумщині регулярно містобудування як втілення указу Катерини II 1763 р. «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо» почалось у 1786 р. Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. були затверджені плани міст, що стали основою для впровадження в міську забудову стильових норм класицизму. При визначенні схем планування вулиць враховувались особливості рельєфу, наявність водних ресурсів, історична топографія та функції, що їх виконували окремі частини міст. Лебедин, Недригайлів й Охтирка отримали радіальну, Суми й Миропілля – променеву, Білопілля, Кролевець, Глухів і Путивль – прямокутну (ортогональну), Конотоп і Ромни – змішану систему планування. Таким чином, у життя впроваджувався новий естетичний еталон – «красота регулярства» [16, с. 50; 17, с. 19; 18–25].

В основу формування простору міста було покладено його зонування за характером будівельного матеріалу й розмежування забудови за становим принципом – виділення центру, заселеного дворянством і купецтвом [14, с. 10]. Будівництво нових об'єктів велось за індивідуальними або типовими – затвердженими урядом і зібраними у спеціальні альбоми «зразкових» фасадів – проектами [14, с. 21]. Так само регламентувався вибір кольору фарби для зовнішніх робіт: забудовник мав право «красить дома

нижеследующими только цветами: белым, палевым, бледно-желтым, светло-серым, диким (суміш крейди й сажі), бледно-розовым, сибиркою (зелена фарба, водний вуглекислий окис міді), но с большой примесью белой краски и желто-серым» [26, с. 911].

Але на практиці містобудівний розвиток відбувався досить повільними темпами, насамперед через відсутність коштів. Громадські (в основному адміністративні) будівлі були нечисленими, зводились переважно з дерева, мали скромний масштаб. Так само представники дворянського стану не прагнули споруджувати кам'яні будинки, оскільки для зимового перебування в місті достатнім був дерев'яний дім, зведений на цегляному нижньому поверсі. Житлові будинки типу української хати продовжували з'являтися на околицях і навіть у межах регулярної забудови. Залишалися незмінними й типи торгівельних споруд: гостині двори, крамниці «при домах обывателей» (у складі житлової садиби), складські приміщення. Навіть у Ромнах, де з кінця XVII ст. відбувався один із найбільших в Україні Іллінський ярмарок, кам'яні ряди були збудовані лише в 1863–1867 рр. [27, с. 193].

Варто враховувати й факт галузевої зайнятості городян: досить значний відсоток мешканців міст Сумщини займався сільським господарством, що можна вважати закономірним явищем у зв'язку зі значним числом селян у структурі міського населення. Вони обробляли землі в навколишніх селах, а отриманий урожай продавали в місті. Землеробство було домінуючим заняттям населення Недригайлова, Білопілля, Лебедина. Таким чином, міста регіону лише ставали на шлях поступової трансформації міського життя, якому притаманна більш потужна промисловість, торгівля, поява нових соціальних груп і відповідної міської інфраструктури [28, с. 104].

Певні зміни в містобудівних тенденціях відбуваються з розвитком товарно-грошових відносин, які з другої чверті XIX ст. поступово витісняють поміщицьке виробництво. У переважній більшості в містах регіону будувались салотопні, свічні, цегляні, механічні, цукрові заводи, поява яких значною мірою стимулювала кам'яне будівництво. Важливе місце займала торгівля. Головними торговельними центрами на півночі Сумщини були Глухів і Кролевець. Тут проводилися ярмарки, що мали значний товарообіг. Найбільші ярмарки проводились у Кролеві (Хрестовоздвиженський) та Ромнах (Іллінський). Достатньо потужною була торгівля в Сумах, Охтирці, Білопіллі, Лебедині. Подальшому економічному розвитку міст сприяло проходження по їх території Лівано-Роменської,

Курсько-Київської, Південної та Белгород-Сумської залізничних ліній [28, с. 68, 106–107, 114].

Із розвитком промисловості й торгівлі міста потребували значної кількості робочих рук. Із середини ХІХ ст. місцеві адміністрації Харківської губернії фіксують швидкі темпи зростання чисельності населення: на початку 1860-х рр. найбільше число мешканців було зафіксовано в таких повітових центрах, як Охтирка (14987 ос.), Лебедин (14236 ос.), Суми (12925 ос.) [28, с. 64]. Значно меншими були міграційні процеси в містах Чернігівської губернії (Глухів, Кролевець, Конотоп, Шостка та ін.), що, у свою чергу, обумовлювалось низькими темпами розвитку промисловості: місцеві підприємці або не витримували конкуренції з більш потужними заводами та фабриками Києва, або вважали більш вигідним відкривати й вести саме там свою справу (через краще залізничне сполучення, постачання сировини тощо). Як і в сусідній Полтавській губернії, на Чернігівщині основна маса підприємств знаходилася в повітах, а не в містах (особливо цукрові та горілчані) [28, с. 114].

Вищезначені тенденції визначили значне зростання кількості селян у містах, що призводило до розмивання чіткої станової планувальної структури кварталів [14, с. 14]. Спільним для повітових міст середини – другої половини ХІХ ст. стало будівництво купецьких особняків, середніх навчальних закладів, лікарень та інших громадських установ. Динамічне зростання будівництва зумовило появу нормативних актів, які надавали значну свободу забудовникам. Наприклад, упримітці до статті 719 Будівельного статуту йшлося «о полной свободе в местах, где назначены каменные строения, построить деревянные на каменных фундаментах», чим активно користувались забудовники провінційних міст, де в більшості обивателів у першій половині ХІХ ст. не було коштів наведення кам'яних будинків [29, с. 71].

Тенденції пом'якшення містобудівної регламентації завершилися в 1858 р. скасуванням типового проектування приватних будівель. Із другої половини ХІХ ст. забудова провінційних міст набуває нового вигляду. Як новий тип міського житла, отримали поширення квартирні будинки [14, с. 14]. Крім того, прагнення власників максимально збільшити корисну площу формувало забудову «суцільним фасадом» – будинки прилаштовувались один до одного, відділяючись цегляними стінами й утворюючи «червону лінію» вулиці. Зокрема, двоповерхові кам'яні житлові

будівлі, об'єднані в мальовничі групи такої забудови, частково збереглися до нашого часу в історичній частині Сум.

Таким чином, упродовж XVII – XIX ст. містобудування на Сумщині пройшло кілька етапів своєї еволюції. Історико-архітектурний ландшафт міст перебував у залежності від покладених на них функцій, будівельно-технічних досягнень часу, загальнодержавних законодавчих норм та фінансових можливостей городян. Російсько-польський кордон, що у XVII ст. проходив через територію Сумщини, визначив оборонну роль уже існуючих та новозбудованих міст краю. Сформована у XVIII ст. ідеологія регулярного містобудування знайшла своє втілення у розробці планів міст та зразкових проектів архітектурних споруд, які однак були реалізовані лише частково. Перетворення міст із переважно аграрних на переважно промислово-торгові центри, значний приріст міського населення та скасування контролю за приватним будівництвом із боку держави обумовили суттєві зміни в містобудуванні середини – другої половини XIX ст. Сюди, зокрема, слід віднести динамічно зростаюче кам'яне будівництво, зменшення кількості одноповерхових споруд та значне ущільнення міської забудови.

Джерела та література

1. Білинська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум XVII – XVIII ст. за результатами археологічних та краніологічних досліджень / Л. І. Білинська, Ю. В. Долженко // Сумська старовина. – 2015. – № XLVI. – С. 67–89.
2. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
3. Вечерський В. Глухівська старовина / Віктор Вечерський // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 57–62.
4. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / Віктор Вечерський. – К. : Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с. (Міністерство культури й мистецтв України, Державна служба охорони культурної спадщини, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).
5. Вечерський В. Середньовічні фортифікації Путивля / Віктор Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 20–29.
6. Іванюк Я. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми в XVII–XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 100–105.
7. Сапухіна Л. П. Історія сумських козацького та гусарського полків. Короткий історичний нарис / Л. П. Сапухіна. – Суми : Сумська обласна

громадська організація «Центр соціально-гуманітарного розвитку «Рідний край», 2005. – 48 с. – (Сумщина в іменах).

8. Суми. Пам'ять старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів / голов. ред. В. К. Шейко. – К. : Видавничий дім «Фолігрант», 2009 – 324 с.

9. Таранушенко С. Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі XVII – XVIII століть на Слобожанщині / Степан Таранушенко // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 58–60, 119–122.

10. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – К. : Будівельник. – 1976. – 336 с.

11. Ткаченко Б. Лебедія: Історичні нариси в двох книгах / Б. Ткаченко. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 428 с. – Кн. 1.

12. Корогод Б. Л., Корогод Б. І. Нарис історії Сумщини. Випуск І. З найдавніших часів до середини XVII ст. / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод. – Суми, 1999. – 94 с.

13. Маслійчук В. Слобідська Україна / Володимир Маслійчук. – К., 2008. – 72 с. – (Сер. «Наша земля»).

14. Грачева Е. Е. Архитектура деревянных и каменно-деревянных жилых домов Нижнего Новгорода XIX – начала XX вв.: дисс. ... кандидата архитектуры: 05.23.20 / Грачева Елена Евгеньевна. – Нижний Новгород, 2014. – 146 с. – Т. I.

15. Бордунова И. Р. Кормчая книга русского градостроительства / И. Р. Бордунова // Территория и Планирование. – 2012. – № 4. – С. 42–47.

16. Конспект лекцій з курсу «Історія мистецтв, архітектури й містобудування» (для студентів 3 курсу напряму «Архітектура» спеціальності 6.120102 – «Містобудування») / Укл.: О. О. Єрошкіна. – Харків : ХНАМГ, 2008. – 80 с.

17. Седак А. И. Планировка и застройка исторических городов. Принципы сохранения исторически сложившейся городской среды малых городов / А. И. Седак. – К. : Общество «Знание» Украинской ССР, 1981. – 56 с.

18. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). – КН-13891, ПД-8355.

19. СОКМ. – КН-13893, ПД-8433.

20. СОКМ. – КН-13894, ПД-8434.

21. СОКМ. – КН-13895, ПД-8435.

22. СОКМ. – КН-13896, ПД-8436.

23. СОКМ. – КН-13897, ПД-8437.

24. СОКМ. – КН-13898, ПД-8438.

25.СОКМ. – КН-13990, ПД-8354.

26. Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 34: 1817. – 1830. – 960 с.

27. Стрельченко Г. С. Роменщина. Час, події, люди / Г. С. Стрельченко. – Суми : ПКП «Эллада S». – 376 с.

28. Нікітін Ю. О. Поререформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування: дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – К., 2015. – 596 с.

29. Пирожкова И. Г. Система источников строительного законодательства Российской империи в ХІХ – начале ХХ вв. / И. Г. Пирожкова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 2. – С. 68–72.

Никитин Юрий, Иванова Вера. Роль историко-экономических факторов в формировании архитектурного ландшафта городов Сумщины в ХVІІ–ХІХ вв.

Рассмотрена эволюция архитектурного ландшафта городов Сумщины в ХVІІ – ХІХ вв., установлены характерные способы строительства фортификационных, жилищных и других сооружений. Выявлены историко-экономические факторы, определившие особенности градостроительства в регионе. В частности, исследовано влияние развития городской экономики и смены отраслевой структуры занятости горожан на интенсивность и качество городской застройки. Определены главные общегосударственные тенденции градостроительства, отразившиеся в архитектурном ландшафте городов Сумщины в указанный период.

Ключевые слова: город, строительство, архитектурный ландшафт, Сумщина.

Nikitin Yuriy, Ivanova Vira. The role of historical economic factors in shaping of architectural landscape of Sumy region cities in the ХVІІ – ХІХ th centuries.

The evolution of architectural landscape of Sumy region cities in ХVІІth – ХІХth centuries is given. Peculiar ways of constructing of fortifications, dwellings and other buildings are established. Historical economic factors that determined features of urban development of the region are found. In particular, the influence of local economics and changes of sectoral structure of citizens' employment on intensity and quality of urban development is explored. The basic national urban planning trends that are reflected in architectural landscape of Sumy region cities during this period are presented.

Keywords: Sumy region, cities, urban planning, architecture, population.

1.7. «СТАРИЙ КОРПУС» УНІВЕРСИТЕТУ – АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА МІСТА УМАНІ

Олена Джагунова

Розглянуто історію будівлі, яку сьогодні займає головний корпус Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини – «старий корпус». Проаналізовано перипетії з будівництвом, зміну призначення будівлі, її найменувань та перейменувань. Як окремий об'єкт культурної спадщини, ця пам'ятка архітектури є історико-культурною спадщиною міста Умані.

Ключові слова: архітектура, пам'ятка, об'єкт культурної спадщини.

Обговорення проблеми збереження архітектурно-містобудівної спадщини в сучасній ситуації соціально-економічної кризи, що для України є вже системною, набуває особливої специфіки.

Пам'ятки архітектури та містобудування складають невід'ємну частину цілісного розвитку художньої культури українського народу на всіх етапах його соціального й духовного розвитку. Надбання культури кожного народу складається з цілісного комплексу компонентів рухомого й нерухомого майна. Нерухомі об'єкти представлені за сучасною класифікацією пам'ятками археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, які визначені в міжнародній практиці як культурна спадщина [1, с. 8]. Кожен із цих видів має цілком визначене місце в матеріальному оточенні міст, містечок, великих і малих поселень.

Серед цього розмаїття пам'яток суттєве місце займають пам'ятки архітектури та містобудування – архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри міст і містечок, квартали, площі, вулиці, залишки давнього планування й забудови міст та інших населених пунктів; споруди державної, воєнної, цивільної, сакральної архітектури, народного будівництва, а також пов'язані з цими творами монументального, декоративного, садово-паркового мистецтва, рукотворні ландшафти.

На відміну від звичайних об'єктів нерухомості кожен об'єкт культурної спадщини є унікальним, має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який є складовою національного багатства країни. Втрачений об'єкт культурної спадщини не може бути відновлений, тому недооцінка або несвоєчасна оцінка завдають значних матеріальних втрат для пам'ятки. У багатьох країнах світу це вважається одним із тяжких злочинів перед суспільством [2, с. 200].

В Умані до наших днів збереглося багато стародавніх будівель, вулиць, кварталів, ратуша й торговельні ряди (1780 р.) та Успенський костіол (1826 р.), які включені до надбань національної історичної

спадщини й об'єднані в Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань».

Короткі дані з історії забудови міста Умані, соціально-економічного стану, який є основою містобудування подає П.Р. Клименко в праці «З історії забудови Умані: (від давнини до сьогодення в забудові рідного міста)». У книзі «Стара Умань» Станіслава Нечаїва зібрані старі фотографії, переважно з власної колекції автора, які відтворюють образ стародавнього українського міста. Фотографії нових будівель і навіть цілих районів із сучасною архітектурою поруч зі спорудами минулих століть, пам'ятками історії та культури Умані містить видання «Умань: [фотоальбом]». Фотографії супроводжено інформацією про рік створення, початкове призначення будівлі, сучасну адресу об'єкта. Особливої уваги заслуговує серія книг Владислава Давидюка «Історія уманських вулиць», які є дослідженням історії міста Умані. Автор-уманчанин досліджує історико-архітектурні особливості центральних вулиць, провулків, майданів, будинків.

Орасою міста є будинки, побудовані в кінці XIX – на початку XX ст. за проектами київських та одеських архітекторів. Заслуговує на особливу увагу будівля головного корпусу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Місцеві мешканці та студенти називають його «старий корпус» (у минулому – будинок Міської управи), побудований у 1912 р. акціонерним товариством домовласників як «городской доходный дом».

Початок будівництва будівлі «городского доходного дома», імовірно, бере свій початок із 1909 р. Згідно з планом, будинок мав бути двоповерховим, проте в 1911 р., незважаючи на те, що будівництво перших двох поверхів було завершено ще 1910 р., на засіданні комісії з будівництва «городского доходного дома» було визнано за необхідне добудувати над ним третій поверх. Комісія постановила звернутися до інженера С.А. Де-Вітт із проханням скласти проект і кошторис на будівництво третього поверху. Сергій Олександрович Де-Вітт був директором і засновником відкритого 1 серпня 1913 р. Уманського середнього будівельно-технічного училища [7, с. 3 – 4].

Не дивлячись на всі негаразди й фінансові труднощі, будинок наприкінці 1912 р. було введено в експлуатацію.

За всю історію свого існування будівля побачила чимало подій, у ній працювало та побувало чимало відомих та цікавих людей, її приміщення

орендували для лавок, магазинів, типографій, кінотеатрів, навчальних закладів та багато іншого.

Зокрема в 1915 – 1917 рр. у будівлі «доходного дома» розміщувались магазин та типографія Шапіро, у ній друкувалась у 1915 – 1917 рр. газета «Голос Умани». У 1915 р. в одному з приміщень будівлі знаходилася редакція й контора газети «Отклики Провинции», у 1917 р. – редакція й контора газети «Свободный Голос».

Із 1913 р. у будівлі почав працювати театр «Експресс», власником якого був М. Файнштейн, а з 1935 р. у цьому приміщенні розмістився дитячий кінотеатр «Комсомолец». Він проіснував із перервами до 1965 р. Із моменту здачі будинку третій поверх винаймали паралельні класи жіночої гімназії.

На другому поверсі з 1913 р. знаходився «Зал общественного собрания». У рекламних оголошеннях за 1916 – 1917 рр. його ще називали «Залв городском доме». У квітні 1919 р. його було перейменовано на певний час у «Русский Советский театр», а потім іще десятиліття перепитій і перейменувань: 1919 р. це був гарнізонний червоноармійський клуб імені Карла Лібкнехта, робітничо-селянський клуб, партійний клуб «Комуна». Клуб «Комуна» став постійним місцем різних з'їздів, конференцій тощо [6, с. 222–223].

У буремні роки революції 1917 – 1920/1921 рр. міський будинок став свідком багатьох подій, що відбувалися в його стінах та на подвір'ї. У будинку розміщувались радянські органи влади та з'їзди.

Восени 1930 р. у кількох кімнатах третього поверху будинку розпочав свою роботу Уманський інститут соціального виховання. У той же час решту кімнат займало окружне відділення охорони здоров'я. І тільки з квітня 1931 р., коли організації й установи колишньої округи звільнили всі приміщення, третій поверх повністю передали в користування інституту [8, с. 18].

Під час окупації міста Умані приміщення колишнього «доходного дома» було зайняте німецькими військами. Окупаційна адміністрація спробувала відновити роботу інституту. Проте через деякий час було проведено облаву, і всіх придатних вивезли на роботи до Німеччини. Інститут проіснував менше двох місяців.

Після звільнення міста 15 червня 1944 р. інститут відновив свою роботу. У 1954 р. Уманському педагогічному інституту (із 1998 р.

Уманський державний педагогічний інститут імені Павла Тичини) було віддано всі приміщення будинку, які він займає зараз.

У листопаді 2012 р. після відновлювальних робіт усередині споруди вперше за 100 років приступили до капітального ремонту зовнішнього фасаду. Раніше університет власними силами лише підтримував споруду в належному стані [6, с. 234].

Архітектура створює антропогенне середовище, яке потім фіксує, описує історія в нерухомих пам'ятках – об'єктах культурної спадщини. Цінна й непересічна культурна й історична спадщина, що зосереджена в пам'ятках архітектури та містобудування стародавніх історичних міст України, є виявом високої духовності та самобутності нашого народу, свідченням його багатовікової історії; вона конче потребує належної уваги та шанобливого ставлення з боку державних органів для фінансового забезпечення її обстеження, збереження й охорони.

Джерела та література

1. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. // Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. Збірник документів. – К., 1993. – С. 5–20.
2. Катаргіна Т.І. Проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування / Т.І. Катаргіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/Book/probl_zb/8.pdf
3. Клименко П.Р. З історії забудови Умані: від давнини до сьогодення в забудові рідного міста / П.Р. Клименко. – Умань : [Алмі], 2006. – 143 с.
4. Нечаїв Є. Стара Умань / Є. Нечаїв. – Умань : [б.в.], 1996. – 32 с.
5. Умань: [фотоальбом] / авт. тексту Ю.І. Бодров; авт. фотоіл. В.А. Копотун. – К. : Мистецтво, 1999. – 112 с.
6. Давидюк В.М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Випуск 3 / В.М. Давидюк. – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. – 428 с.
7. Заседание городской думы 25 сентября / Голос Провинции. – № 225. – 1910. – 28 сентября. – С. 3–4 // УКМ – 2427/ Д – 1065.
8. Воспоминания врача Гудымы И.А. о здравоохранении г.Умани за 1930–1964 годы // УКМ – 8285–312. – С.18.

Джагунова Елена. «Старый корпус» университета – архитектурный памятник города Умань.

Рассматривается история здания, которое сегодня занимает главный корпус Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тичины – «старый корпус». Проанализированы перипетии строительства,

изменение назначения здания, его наименований и переименований. Как отдельный объект культурного наследия, этот памятник архитектуры является историко-культурным наследием города Умани.

Ключевые слова: архитектура, достопримечательность, объект культурного наследия.

Dzhahunova Olena. "Old University Building" as a masterpiece of architectural heritage of Uman.

The article reviews the history of the building, which is now the main building of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University - «old building». Aspects of construction of the building, its purpose, and renaming were analyzed. As a special object of cultural heritage, this architectural monument is historical and cultural heritage of the town of Uman.

Keywords: architecture, attraction, an object of cultural heritage.

1.8. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЧНИХ МІСТ ЧЕРКАЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧИГИРИНА)

Василь Мельниченко

Висвітлюється історія дослідження та організації роботи з охорони та збереження історико-культурної спадщини історичних міст Черкаської області на прикладі міста Чигирин. Зазначається, що тривалий час ця робота була надмірно заідеологізована й здійснювалася епізодично та переважно до ювілейних дат чи масштабних заходів. У роки незалежності започатковано системний підхід до збереження архітектурної та культурної спадщини міст, почали розроблятися комплексні програми.

Ключові слова: історичне місто, культурна спадщина, Богдан Хмельницький, Чигирин, реставрація, музеєфікація.

Культурна спадщина є надзвичайно важливим чинником формування історичної свідомості й патріотичних якостей громадян України. У сучасному геополітичному вимірі великий потенціал духовного розвитку зосереджено в історичних містах. Тому вивчення історичного досвіду збереження їх містобудівної самобутності набуває особливої актуальності.

До цієї проблеми останнім часом зверталися Р.І. Бондаренко, О.Є. Зараховський, К.Д. Діденко, В.О. Горбик, С.І. Кот, Я.В. Верменич, В.В. Вечерський та інші дослідники культурної спадщини та пам'яткоохоронної справи.

Мета публікації – на прикладі історичного міста Чигирин показати основні етапи роботи зі збереження архітектурного та культурного обличчя міста та характерні тенденції цього процесу.

У сучасному українському законодавстві термін «історичне місто» трактується дещо видозмінено: як «історичне місце», під яким розуміється «населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України» [1]. До їх числа

зараховуються міста, вік яких сягає понад 300 років, а також усі обласні центри, незалежно від їхнього віку (з огляду на зосереджені в них містобудівні й культурні цінності). Проте чітких критеріїв зарахування міст і, особливо, селищ міського типу до числа історичних міст (місць) не вироблено.

Із метою захисту традиційного характеру середовища історичних міст України постановою Кабінету Міністрів України в 2001 р. затверджено Список історичних місць України, до якого увійшли 400 населених пункти. Хоча, за висновками фахівців, цей перелік далеко не повний. В Україні є близько 1400 населених місць із цінною історико-культурною спадщиною. У тому числі 657 міст і селищ, 211 поселень, які в минулому мали статус міста або містечка, 743 села з архітектурними, археологічними, парковими й історико-культурними комплексами [2, с. 33].

У затвердженому Списку – 13 міст і селищ Черкащини: Черкаси, Городище, Звенигородка, Золотоноша, Кам'янка, Канів, Корсунь-Шевченківський, Лисянка, Сміла, Стеблів, Тальне, Умань, Чигирин [3].

Безумовно, що усіх турбує стан збереження історичних міст, передусім тих, що відіграли важливу роль у процесах українського державотворення. Історію дослідження й збереження історико-культурних пам'яток таких міст можна простежити на прикладі міста Чигирин та навколишньої території. Більшість пам'яток цього унікального історичного регіону пов'язані з державотворчими процесами та національно-визвольною боротьбою українського народу середини XVII ст. і наступних періодів.

Ще в 1927 р. ці місця Черкаською окружною комісією з охорони пам'яток були рекомендовані до туристичних маршрутів. Зокрема в одному з маршрутів виділено екскурсію «Чигирин – столиця гетьманська у XVII ст. й історичні події тих часів (Чигиринське Замковище, Руїни Замковища й старі козачі могили з кам'яними хрестами під горою» [4, арк. 64–64 зв.].

Однак перехід до відносно системних заходів зі збереження історико-культурної самобутності Чигиринщини розпочався лише в 1950-х рр. і, зрозуміло, здійснювався з позицій тодішньої ідеології. Так, у 1954 р. до 300-річчя «возз'єднання України з Росією» у Чигирині на честь цієї дати було встановлено пам'ятний знак. Тоді ж у Суботові було відкрито пам'ятник Богдану Хмельницькому, встановлено пам'ятний знак на місці його резиденції в Чигирині.

У 1967 р. на Богдановій горі в Чигирині відкрито пам'ятник Богдану Хмельницькому [5, с. 581–582]. Щодо інших пам'яток та історичних місць, пов'язаних з історією козацтва та національно-визвольної боротьби українського народу, то вони залишалися поза увагою.

Наступний сплеск активності щодо увічнення подій цього періоду припадає на кінець 1960-х рр. і приурочується до ювілейної дати – 200-річчя повстання Коліївщини. Ініціатором відзначення ювілею виступило правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПК), яке 28 вересня 1967 р. прийняло постанову з цього питання. Нею, окрім підготовки й проведення наукових і просвітницьких заходів, передбачалося внесення пропозицій ЦК КПУ і Раді Міністрів УРСР щодо відзначення 200-річчя Коліївщини на загальнодержавному рівні [6, с. 99–102].

У 1968 р. під час відзначення 200-річчя Коліївщини в Чигиринському районі, на території якого в 1768 р. спалахнуло це повстання, було встановлено 10 пам'ятних знаків. Зокрема в місцях формування гайдамацьких загонів та їх бойових дій, на могилах Йосипа Шелеста та інших полеглих повстанців [5, с. 582].

На початку 1970-х років, коли в Україні за підтримки тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста склалася атмосфера певного розуміння проблем національно-культурного відродження, керівники Черкаської області зробили спробу комплексного вирішення проблем охорони та збереження пам'яток Чигирини й регіону. У квітні 1971 р. у листі до ЦК КПУ вони просили, «враховуючи загальнодержавну цінність пам'ятних місць Чигиринщини, як національних святинь українського народу», розглянути питання про їх увічнення. Зокрема пропонувалося «відтворити вигляд Чигирини і його фортеці як типового стародавнього міста, реконструювати гетьманську резиденцію». У Холодному Яру на базі Мотронинського монастиря пропонувалося створити музей гайдамацького руху [7, с. 264]. Однак, у зв'язку зі зміщенням з посади П.Ю. Шелеста та початком нової хвилі боротьби з «українським націоналізмом», ці та інші пропозиції залишилися без уваги, а питання впорядкування історичних місць Чигиринщини, як і раніше, вирішувалися на місцевому рівні.

Не увінчалася успіхом і наступна спроба керівників області привернути увагу партійного керівництва республіки до вирішення пам'яткоохоронних проблем Чигиринщини. У червні 1978 р. перший секретар обкому КПУ І.К. Лутак у листі ЦК КПУ зазначав, що «назріла

потреба провести значні роботи з благоустрою Замкової гори в Чигирині, замінити у місті пам'ятні знаки, присвячені подіям визвольної боротьби 1648–1654 рр., пов'язані з перебуванням тут Б. Хмельницького, Т.Г. Шевченка <...>, завершити реставрацію Іллінської церкви – усипальниці Б. Хмельницького в с. Суботові, яку вже понад 8 років здійснюють науково-реставраційні майстерні Держбуду УРСР» [7, с. 366]. Але й цього разу на пропозиції й клопотання обласних інстанцій не було позитивного реагування.

І лише в другій половині 1980-х рр. до пам'яткоохоронних заходів на Черкащині починають включатися роботи, які передбачали реставрацію та реконструкцію історико-меморіальних об'єктів. Так, у 1989 р. експедиціями Інституту археології АН УРСР розпочато комплексні дослідження Богданової гори в Чигирині та замчища Б. Хмельницького в Суботові.

Проте комплексного характеру ця робота набула тільки в роки незалежності. Зокрема в 1992 р. група науковців НДІТІАМ (Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування) разом із дирекцією історико-культурного заповідника «Чигирин» приступила до розроблення Комплексної програми до 1995 р. щодо виявлення, охорони, реставрації та відтворення історичного середовища, пов'язаного з життям Б. Хмельницького [8, с. 11–12]. На основі археологічних досліджень, пошуків історичних джерел в архівах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави й Кракова науковцям на чолі з С.К. Кілессо вдалося виявити матеріали й за ними створити науково обґрунтовані проекти реставрації Чигиринського замку, а також Іллінської церкви, фортеці в Суботові, архітектурного ансамблю Мотронинського монастиря.

Значенням пам'яток історії українського державотворення для розвитку національної самосвідомості та патріотичного виховання громадян було зумовлене розпорядження Президента України від 3 листопада 2003 р. № 357 «Про заходи щодо створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». На його виконання Кабінет Міністрів України 2 червня 2004 р. затвердив Комплексну державну програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 рр. Цим самим було започатковано системний підхід у здійсненні розрахованих на довгострокову перспективу пам'яткоохоронних заходів.

Комплексною програмою передбачено реставрацію пам'яток археології в місті Чигирині, підготовку їх для експозиції, пошук та збирання рухомих об'єктів, пов'язаних із діяльністю Богдана Хмельницького та добою Гетьманщини (у тому числі й за кордоном), для створення музейних експозицій у реставрованих та відтворених об'єктах. Загальний обсяг фінансування програми становив 30,9 млн. гривень [9, с. 14].

Однак у цілому виконання передбачених робіт і їх матеріально-технічне та інформаційне забезпечення залишилися на низькому рівні. Значна частина пам'яток продовжувала руйнуватися. Гостро постала проблема вдосконалення системи їх обліку, використання, реставрації й музеєфікації. Тому Черкаська обласна державна адміністрація звернулася до Президента України з пропозицією прийняти відповідну державну програму.

І вже 29 квітня 2005 р. Президентом України було підписане розпорядження «Про відродження та розвиток історичних і культурних центрів Черкащини», яким Кабінету Міністрів України доручалося розробити державну програму «Золота підкова Черкащини». У документі акцентувалося, що ця програма має бути спрямована на відродження та розвиток Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», а також інших історичних і культурних центрів Черкаської області, передбачивши в ній, зокрема, заходи щодо створення нових туристичних маршрутів, розвитку ефективної туристичної інфраструктури [10, с. 7].

Із метою збереження містобудівної своєрідності колишньої гетьманської столиці зони охорони пам'яток у Чигирині були визначені з урахуванням провідного композиційно-видового впливу ландшафтної домінанти міста – Богданової гори.

Прийняттям програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 рр. засвідчено посилення державної уваги до проблем охорони й збереження історико-культурної спадщини Черкащини – унікального історичного регіону України, де станом на 1 січня 2006 р., за статистикою Міністерства культури і туризму України, розташовувалося 4763 пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та садово-паркового мистецтва й ландшафтів, які перебувають на державному обліку, із них – 77 національного значення [11, с. 58].

Орієнтовний обсяг фінансування затвердженої урядом програми становить 283,1 млн. гривень, у тому числі з державного бюджету –

261,6 млн. гривень (92,4%), місцевого – 0,9 млн. (0,3%), інших джерел фінансування – 20,1 млн. гривень (7,3%) [12, с. 3].

У рамках програми було виконано значний обсяг робіт із реставраційного відтворення історичного середовища в Чигирині, зокрема комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», оборонних стін чигиринської фортеці та бастіону Дорошенка, Посольської вулиці, «Присутственних місць» та інших об'єктів.

На жаль, розпочаті роботи за браком коштів, а також через низький рівень виконавської дисципліни, не дали очікуваних результатів. Так, при спорудженні такого важливого об'єкта, як музейний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького» не були дотримані нормативні будівельні вимоги, внаслідок чого там немає можливості зберігати та експонувати раритетні музейні артефакти. Через відсутність коштів будівля законсервована та пустує, що з часом може привести до її руйнування. Не кращий стан справ і на інших історичних об'єктах міста [13, с. 186].

Таким чином, спроби системного вирішення пам'яткоохоронних проблем історичних міст Черкащини робилися ще в 1950-х рр., коли на різних рівнях приймалися рішення й затверджувалися заходи, що передбачали, як правило, виконання робіт переважно з благоустрою та спорудження пам'ятників. І лише з кінця 1970-х років у пам'яткоохоронні заходи почали включатися реставраційні та реконструкційні види робіт на історико-меморіальних об'єктах.

У радянські часи утвердилася практика прийняття таких програмних документів до ювілейних та знаменних дат, відзначення яких підпорядковувалося тодішнім ідеологічним установкам. Натомість поза увагою залишалося багато історико-культурних пам'яток, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою українського народу, іншими ідеологічно неприйнятними подіями вітчизняної історії.

На відміну від радянського періоду в роки незалежності пам'яткоохоронними заходами охоплюються пам'ятки, пов'язані з історією української державності, увічненням пам'яті незаслужено забутих імен видатних діячів вітчизняної історії й національної культури. На початку 2000-х рр. розробляються й затверджуються урядом довгострокові державні програми, серед яких масштабністю виділялася програма «Золота підкова Черкащини». Однак закінчення терміну її дії, труднощі фінансового характеру зумовили незадовільний сучасний стан багатьох історико-культурних пам'яток Чигирини та інших історичних міст Черкащини.

Джерела та література

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>.
2. Бондаренко Р.І. Специфіка висвітлення пам'яток архітектури та містобудування історичних міст у «Зводі пам'яток історії та культури України» / Р.І. Бондаренко // Віче. – 2009. – № 15. – С. 32–35.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних місць України» від 26 лютого 2001 р. № 878. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/878-2001>.
4. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 33. Протоколи засідань окрплану № 10 і 11 – 1926 р. 29 березня 1925 – 19 травня 1926. – 29 арк.
5. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. Гл. ред. П.Т. Тронько. – К. : Наукова думка, 1987. – 736 с.
6. Постанова президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури про участь організацій УТОПІК у підготовці до відзначення 200-річчя Коліївщини від 28 вересня 1967 р. // Збережемо твою славу. Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 474 с.
7. Лист Черкаського обкому КПУ та облвиконкому Центральному Комітету Компартії України про увічнення пам'ятних місць Чигиринського району // Збережемо твою славу. Збірник документів і матеріалів. – К. : Рідний край, 1997. – 474 с.
8. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття / під ред. Нераденко Т. М. – Черкаси – Чигирин, 2002. – 94 с.
9. Постанова Кабінету Міністрів України № 721 від 2 червня 2004 р. «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-культурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004 – 2010 роки // Урядовий кур'єр. – 2004. – 22 червня.
10. Розпорядження Президента України № 1016/2005-рп від 29 квітня 2005 р. «Про відродження та розвиток історичних і культурних центрів Черкащини» // 2005. – 11 травня.
11. Українська культура та реалізація державної політики в культурній сфері. Аналітичний звіт Міністерства культури і туризму України за 2005 рік. – К., 2006. – 72 с.

12. Постанова Кабінету Міністрів України № 671 від 15 травня 2006 р. «Про затвердження Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки» // Офіційний вісник України. – 2006. – № 20. – С. 120.

13. Зараховський О.Є. Культурна спадщина Черкащини як туристичний ресурс / О.Є. Зараховський // Культура і сучасність. – 2014. – № 1. – С. 181–187.

Мельниченко Василий. Исследование и сохранение памятников исторических городов Черкащины (на примере Чигирина).

Освещается история исследования и организации работы по охране и сохранению историко-культурного наследия исторических городов Черкасской области на примере города Чигирин. Отмечается, что длительное время эта работа была излишне идеологизирована и осуществлялась эпизодически, преимущественно к юбилейным датам или масштабным мероприятиям. В годы независимости положено начало системному подходу к сохранению архитектурного и культурного наследия городов, начали разрабатываться комплексные программы.

Ключевые слова: исторический город, культурное наследие, Богдан Хмельницкий, Чигирин, реставрация, музеефикация.

Mtlnychenko Vasyl. Study and Preservation of Historic Places in Cherkassy Region (the Example of Chygyryn).

The article highlights the history of research and the organization of work for the protection and preservation of historical and cultural heritage of the historical city of Cherkassy region on the example of the city of Chygyryn. It is noted that for a long time this work was carried out excessively ideologized and sporadically, mainly to anniversaries or large-scale events. In the years of independence, the beginning of a systematic approach to the preservation of the architectural and cultural heritage of cities have begun to develop comprehensive programs.

Keywords: historic city, cultural heritage, Bogdan Khmelnytsky, Chygyryn, restoration, museumification.

1.9. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ КИЇВЩИНИ ХVІІІ – ХІХ СТОЛІТТЯ

Оксана Салата

Розкрито проблему збереження історичних пам'яток, що знаходяться сьогодні в занедбаному стані й вимагають реставрації та догляду з боку української спільноти. На прикладі окремих пам'яток архітектури та пам'яток релігійного значення Київщини показано, якою цінною спадщиною володіє українське суспільство, яке історичне значення має збереження цих об'єктів.

Ключові слова: культурна спадщина, історична пам'ятка, пам'ятка культури, історична цінність, українсько-польська спадщина, польська шляхта.

Важливе місце в житті будь-якого суспільства займає культура. Вона відіграє також важливу роль у житті кожної окремої людини, виступає засобом акумуляції, збереження й передачі людського досвіду. Маємо

визнати, що саме культура робить людину особистістю. Рівень культури особистості визначається її соціалізованістю – прилученням до культурної спадщини та ступенем розвитку індивідуальних здібностей.

У будь-яку епоху культура згуртовує людську спільноту, забезпечує її цілісність. Культура є важливим чинником процесу самоідентифікації, вона визначає, хто ми є у взаєминах із собі подібними, із сусідами та з людськими спільнотами всього світу.

Скільки людських спільнот, стільки й культур, ми постійно проникаємо в іншу культуру, пізнаємо безліч мов, але варто пам'ятати, що ми, як громадяни однієї планети, повинні розуміти один одного. Ми повинні набувати досвіду в пізнанні іншої, відмінної від нашої культури. Цей досвід збагатить нас і сприятиме підвищенню взаєморозуміння.

Сьогодні маємо в Україні багату культурну спадщину, яка залишилася нам не лише від пращурів, але й від сусідніх спільнот, із якими протягом багатьох віків ми перебували в тісних зв'язках під владою однієї держави. Зокрема величезна культурна й архітектурна спадщина залишилася нам від польського народу.

Майже чверть століття Україна – незалежна держава. Незважаючи на це, важливим питанням залишається процес усвідомлення власної культурної спадщини. А в його контексті – збереження традицій українського народу та народів, культура яких у певні періоди нашої історії інтегрувалася в наше життя. Треба визнати, що в цій площині нам необхідно багато працювати, тому що велика кількість історичних пам'яток, зокрема пам'яток архітектури, перебувають у занедбаному стані. Незважаючи на певні позитивні зрушення останніх років, загальний стан об'єктів культурно-історичної спадщини в Україні залишається загрозливим та потребує термінових заходів для поліпшення ситуації.

Суспільство має усвідомити, що історична цінність пам'яток культури виявляється не лише в пізнавальному плані. Вони є свідками подій або дуже віддалених, або значних для історії й культури людства, України, даного регіону.

У пізнавальному плані історична цінність пам'ятки культури виражається передусім у тому, що вона служить носієм інформації про минуле, тобто історичним джерелом. Ця інформація має різносторонність і проявляється в дуже різних сферах, що дозволяє розглядати пам'ятник як специфічне й комплексне історичне джерело. Із точки зору істориків, первинний інтерес представляє пряме свідчення пам'яток про соціальну

структуру суспільства. Так, у великій кількості пам'яток архітектури Київщини, зокрема маєтностях польських магнатів і шляхтичів, яскраво проявилися істотні риси соціального устрою цього регіону.

Предметом нашого дослідження є проблеми збереження архітектурної спадщини польської шляхти XVIII – XIX ст. на території Київщини. Серед історико-культурних ресурсів українсько-польської спадщини Київщини вагоме місце займають садиби панів Червінських у Тадіївці Сквирського району, панів Підгірських – у с. Антонів, маєтності в с. Руде пана Станіслава Залеського.

Великої уваги істориків та мистецтвознавців потребує будинок та комплекс будівель, що належали польському шляхтичу Северину Червінському в селі Тадіївці Сквирського району.

На початку XVIII ст. польський шляхтич Тадеуш Крижанівський отримав у власність село Пархомівка, але щоб розширити орні землі й господарські угіддя він переселив третину мешканців Пархомівки на окремий хутір, куди пізніше почали переселятися також люди з різних територій України та Польщі [1, с. 236–237]. Спочатку це село називали Пархомівська Слобода, а на початку XIX ст. мешканці почали його йменувати на честь свого засновника Тадіївкою. Родина Крижанівських володіла Тадіївкою більше як половину століття, а в 1844 р. онук Тадеуша Крижанівського продав маєток поміщику Северину Червінському, родина якого володіла цим маєтком аж до початку революції 1917 р.

Усе, що залишилося від садиби поміщика Червінського, – це двоповерховий будинок челяді, збудований у другій половині XIX століття. Унікальність будівлі в тому, що її фасадна частина прикрашена фігурною цегляною кладкою та дерев'яними карнизами [2].

Це перехідний стиль від барокової архітектури до класицизму, характерний для споруд першої половини XIX століття на території східної Польщі та України. Відновлення будинку поміщиків Червінських та комплексу архітектурних споруд, що належать до цього історичного періоду дасть змогу реконструювати соціальну структуру суспільства та умови життя населення Київщини в зазначений період. Відновлення пам'ятки, на жаль, не є пріоритетом ні для місцевої влади, ні для держави. Корисним, на нашу думку, був би досвід європейських країн, коли збереженням пам'яток культури займається місцева громада, оскільки така спадщина є важливою для усвідомлення своєї малої батьківщини.

Цінною історичною та культурною пам'яткою на Київщині є також костюл родини Підгірських (1810 р.), усипальниця (1806 р.) та водяний млин на річці Березанці в с. Антонові. У період панування тут польської шляхти Антонів був невеликим містечком. На думку багатьох істориків містечком володіла родина Вишневецьких, зокрема Єремія-Михайло Корибут-Вишневецький. Однак уже в середині XVIII ст. після смерті останнього представника роду Вишневецьких, Михайла-Сервасія, який не мав нащадків чоловічого роду, володіння на Київщині було розділено між декількома польськими родами [3, с. 132]. Отже, містечко в 1765 р. отримало у володіння родина Замоїських, але після переходу Правобережної України під владу Росії містечко поступово почало занепадати й перетворилося на село.

На думку Лаврентія Похилевича, воно було дуже заможним, мало великі зв'язки з навколишніми містами та селами. Костел, збудований родиною Підгірських, являє собою доволі оригінальну саркофальну будівлю-родинну усипальницю, за формою нагадує піраміду. На жаль, сьогодні вона знаходиться в напівзруйнованому стані й вимагає реставрації. Про костел ні держава, ні місцева громада зовсім не піклується. За 200 років у його приміщенні жодного разу не робили капітального ремонту. Вікна зовсім без скла. Раніше на їх місці були різнокольорові вітражі з ромбічного скла. Оригінальним також є млин, зведений Підгірськими. Це монументальна двоповерхова споруда, оздоблена цегляними рельєфними елементами [4, с. 242–243].

Цінну культурно-історичну спадщину залишили нам польські магнати Збараські, Вишневецькі та Залеські в с. Рудому Сквирського району Київської області [5].

У кінці XVI – на початку XVII ст. с. Руде належало польському магнату Янушу Збараському. У 1608 р. він помер, а його маєтки й земельні володіння дісталися синові Юрію. Оскільки Юрій Збараський був бездітним, то після його смерті в 1631 р. рід Збараських припинив своє існування. Ці володіння перейшли до магната Єремії-Михайла Корибута-Вишневецького, який у 1640 р. передав їх своєму родичу Янушу Вишневецькому. У кінці XVIII ст. с. Руде увійшло до володінь Станіслава Залеського, який стояв на чолі повітового дворянства.

На одному з найвищих пагорбів села Станіслав Залеський збудував свій палац. У двоповерховому будинку було близько 15 кімнат із бальною залою та їдальнею для челяді. Цегляні стіни мали метрову товщину, підлога

була вистелена паркетом. На головній алеї перед парадним входом було зведено фонтан. Навколо маєтку на трьох гектарах саду росли три тисячі дерев і кущів, привезених із різних куточків Європи. Від будинку розходилися вісім алей, кожна обсаджена деревами певних порід [6].

У середині XIX ст. панський палац був перебудований. Мурована з цегли двоповерхова будівля й зараз приваблює око своєю скромною класикою, незважаючи на те, що від палацу залишився тільки фасад. На трикутному фронтоні раніше були герби власника і його дружини – тепер лише барельєф із двох скульптур. Бічні частини палацу виконані у формі лоджій із відкритими колонадами. Оригінальне розпланування палацу дуже схоже на роботи італійського архітектора Андреа Палладіо (1508–1580 рр.).

Не менш важливою пам'яткою в цьому ж селі є Свято-Троїцький храм з іконою Божої Матері. Про ікону з церкви в Рудому Селі згадує у своїх «Сказаннях...» Л. Похилевич: «В окремому кіоті знаходиться вельми шанований навколишніми жителями образ Божої Матері, вклонитися якому сходиться сила-силенна людей» [7, с. 244]. Будучи католиком, Станіслав Залеський спеціально для ікони наказав збудувати православну церкву, але пан Станіслав через два роки помер, так і не завершивши будівництво. Фактично добудовували храм спадкоємці Залеського, тому будівництво тривало з перервами аж до 1841 року.

На жаль, у подружжя Залеських своїх дітей не було, і в 1840 році власність у Рудому Селі перейшла до племінниці Залеського Феліції Івановської, яка подарувала маєток своїй дочці Констанції. Наступним володарем був син Констанції Адам Ржеуський, який передав маєток своєму синові Вацлаву. Єдиною донькою Вацлава Ржеуського була Софія, вона ж – остання власниця маєтку в Рудому Селі, перебувала в шлюбі зі Стефаном Подгорським [8].

Пам'ятки архітектури, що знаходяться в с. Рудому, побудовані переважно в кінці XVIII – на початку XIX ст. Незважаючи на те, що вони внесені до державного реєстру як культурне надбання, той стан, у якому вони перебувають, викликає тільки жах і сором за нашу недбалість і байдужість.

По всій Правобережній Україні безліч цінних й оригінальних пам'яток архітектури доби Речі Посполитої, серед котрих костьоли, палаці, садиби колишніх заможних власників. Господарями багатьох цих пам'яток були знакові постаті польської культури, пов'язані з історією нашої країни. Подорожуючи Україною, спостерігаючи, як руйнуються цілісні

архітектурні ансамблі типових європейських міст та містечок, стає страшно [9].

Сьогодні в окремих колишніх замках та садибах польської шляхти відкриваються музеї, але не завжди враховуються функціональні та містобудівні фактори. Саме тому низка музеїв на основі пам'яток архітектури з прекрасними експозиціями пустує. Будучи розташованими осторонь від туристичних маршрутів або у віддалених від трас місцях, вони старіють фізично й морально, залишаються маловідвідуваними. І тому при організації туристичної подорожі по архітектурних пам'ятках потрібно враховувати: ступінь збереженості, потребу реставраційно-консерваційних заходів; можливість одночасного відвідування об'єкта; наявність сакральних реліквій; характеристику екстер'єру – наявність скульптури (тип матеріалу), елементів архітектури (колон, пілястр, арок).

Отже, найскладнішою проблемою подальшого збереження пам'яток матеріальної культури є їх використання для сучасних потреб. Саме тому важливим моментом вибору пам'яток для нового функціонального призначення є історико-архітектурні дослідження об'єктів, що включають у себе вивчення літературних джерел, рукописів, архівних матеріалів, іконографії, огляд споруд тощо.

Історія нашої держави дуже багата. Тут жили представники польського, угорського, румунського, німецького народів. Вони жили й творили на нашій землі єдиний культурний простір, створили багато пам'яток мистецтва, що назавжди стали невід'ємною частиною нашої культурної спадщини. Ми повинні зрозуміти: дбайливе відновлення та професійна реставрація пам'яток архітектури – це пряма інвестиція в розбудову туристичної інфраструктури України. Так, наприклад, уже сьогодні Олеський та Підгорецький замки на Львівщині, музей фортецю в Дубно, Збараську фортецю відвідують десятки тисяч поляків. Збільшення туристичних маршрутів для туристів із Польщі свідчить про те, що в збереженні й реставрації історичних пам'яток зацікавлені не лише ми, а й польський народ.

Джерела та література

1. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – Киев: Киево-Печерская лавра / Л.И. Похилевич. – 1864. – С. 236–237.
2. Маленков Роман, Олег Година. Дванадцять маршрутів Київщиною. Путівник / Роман Маленков, Олег Година [Електронний ресурс]. – К. :

Грані-Т, 2008. – Режим доступу : <http://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/tadiivka>

3. Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків / С.П. Зимницька // Гуманітарний журнал. – 2009. – №1–2. – С. 132.

4. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – Киев: Киево-Печерская лавра / Л.И. Похилевич. – 1864. – С. 242–243.

5. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom IX.

6. Архітектурні та природні пам'ятки України. Руде село [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/09/rude-selo.php>

7. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – Киев: Киево-Печерская лавра / Л.И. Похилевич. – 1864. – С. 244.

8. Миколаєнко В. Руде Село/ В. Миколаєнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volodarka-rda.gov.ua>

9. Спільна спадщина. Несистемні нотатки про стан польських архітектурних пам'яток в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumno.com/article/ukraine-poland/>.

Салата Оксана. Проблемы сохранения культурного наследия исторических мест Киевицины XVIII – XIX века.

В статье раскрыто проблему сохранения исторических памятников, находящихся сегодня в запущенном состоянии и требующих реставрации и ухода со стороны украинского общества. На примере отдельных памятников архитектуры и достопримечательностей религиозного значения Киевицины показано, каким ценным наследием обладает украинское общество, какое историческое значение имеет сохранение этих объектов.

Ключевые слова: культурное наследие, исторический памятник, памятник культуры, историческая ценность, украинско-польское наследие, польская шляхта.

Salata Oksana. Problems of preservation of the cultural heritage of the historical places of Kyiv XVIII – XIX century.

In the article the problem of preservation of historical monuments today are in disrepair and requires restoration and care on the part of Ukrainian society. For example, individual monuments and sites of religious significance Kievschini shows how tsennim legacy has Ukrainian which society has historic significance of the preservation of these sites.

Keywords: cultural heritage, historical monuments, cultural monument, the historical value of the Ukrainian-Polish heritage Polish gentry.

РОЗДІЛ 2 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УРБАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. WSCHÓD I ZACHÓD W KULTURZE CHRZEŚCIJAŃSKIEJ BUŁGARII

Mariola Walczak-Mikołajczakowa

Автор узагальнює найбільш важливі події середньовічної історії Болгарії, який визначив її приналежність до східної частини культурного кола. У той же час, нагадує багатовікових відносин Болгарії з Римом і їх наслідки. Огляд історії цієї країни починається з правління Протоболгаров. Саме місце відводиться обставин прийняття християнства Борисом Ханом (згодом царя Михайла) і діяльність студентів Санкт Святий Кирила і Мефодія. У статті також згадується про історію відносин Болгарії з католицизмом, і особливо про павліяни перейшов в католицизм.

Ключові слова: Болгарія, християнство, східна традиція, західна традиція, середньовіччя.

W potocznej świadomości Bułgaria, chociaż w istocie wielonarodowa i wieloreligijna, jest postrzegana zwykle jako kraj prawosławny. Wielu odwiedzających ją turystów nawet nie zauważyło obecności tam islamu, chociaż wyznawcy tej religii stanowią około 15 % mieszkańców kraju (niektóre źródła podają o wiele wyższy odsetek) – trudno się zatem dziwić, że przeciętny Europejczyk nie wie zgoła nic na temat różnorodności konfesyjnej Bułgarów w obrębie religii chrześcijańskiej. Postrzeganie Bułgarii jako kraju bardzo silnie związanego z prawosławiem ma swoje wielorakie uzasadnienie. Przemawia za tym nie tylko fakt, że znacząca większość chrześcijan rzeczywiście związana jest z obrządkiem wschodnim, że po wyzwoleniu spod panowania tureckiego odrodziła się Autokefaliczna Bułgarska Cerkiew Prawosławna, lecz przede wszystkim świadczy o tym historia tego kraju, począwszy od roku 864, czyli od momentu przyjęcia chrztu w obrządku bizantyjskim. Zanim jednak to nastąpiło sprawy wyglądały zgoła inaczej.

Prawdopodobnie chrześcijaństwo zaczęło się rozprzestrzeniać na ziemiach bułgarskich, zamieszkałych podówczas przez plemiona trackie, już w I wieku. Rozwijało się jednak powoli i dopiero w III i IV wieku objęło szerokie warstwy ludności, powstała gęsta sieć gmin chrześcijańskich i utworzono metropolie kościelne (najważniejsza z nich miała stolicę w Serdyce, tj. dzisiejszej Sofii). Prześladowania za czasów Dioklecjana, a później najazdy Hunów, Ostrogotów, Wizygotów, Słowian i w końcu, w VII wieku, Protobułgarów na jakiś czas zniszczyły chrześcijaństwo na ziemiach bułgarskich niemal całkowicie [3, s. 33].

Po około stu latach stopniowo zaczęło się ono jednak odradzać. Wprawdzie państwem bułgarskim (tzw. Pierwsze Carstwo Bułgarskie) założonym w 680 r. przez chana Asparucha i rok później oficjalnie uznanym przez Bizancjum, władali spokrewnieni z Hunami, Chazarami, Awarami i Pieczyngami Protobułgarzy, oddający cześć bogu Tangrze, a znaczną część społeczeństwa stanowili Słowianie, mający własny panteon pogańskich bóstw, jednak sąsiedztwo ze światem chrześcijańskim powodowało przenikanie wiary Chrystusowej na tereny objęte władzą chanów [9, s. 6].

Niektórzy historycy uważają, że chrześcijaństwo przyjął jako pierwszy chan Terwel, władający w latach 700–721 – był to jednak prywatny wybór chana, a nie akt wagi państwowej. Ten sam chan, hojnie nagrodzony przez cesarza Justyniana za pomoc w walce o odzyskanie tronu, nazwany nawet przez niego cesarzem, kazał z wdzięczności umieścić na rewersie swojej ołowianej pieczęci słowa «Bogarodzico, dopomóż cesarzowi Terwelowi» [2, s. 22–29]. Niezależnie jednak od tych okoliczności Bułgaria, choć potężna, jeszcze przez ponad 150 lat pozostawała państwem pogańskim.

W IX wieku chrześcijaństwo stanowiło podstawę cywilizacji wczesnofeudalnej, zatem przyłączenie Bułgarów do tej cywilizacji – niezależnie od potęgi ich państwa – było niemożliwe bez przyjęcia religii chrześcijańskiej. Ówczesny władca Bułgarów, Borys (późniejszy cesarz Michał) umiejętnie wykorzystał wyraźną sprzeczność interesów między cesarskim Bizancjum i papieskim Rzymem, wzmacniając rolę swego państwa na arenie międzynarodowej. *De facto* do przyjęcia religii Chrystusowej ostatecznie skłoniła Borysa wrogość demonstrowana zarówno przez Bizancjum, jak i cesarstwo rządzone przez Ludwika Niemieckiego oraz poczucie braku prestiżu państwa bułgarskiego na arenie międzynarodowej. Niektórzy twierdzą, że ideologia chrześcijańska odpowiadała bułgarskiemu władcy, gdyż w sposób doskonały wzmacniała jego władzę i zapewniała jej prawne nieograniczenie, gdyż przyjmując chrześcijaństwo stawał się carem wyznaczonym przez Boga do rządzenia ziemią, na której się urodził. Według innych teorii nowa religia pozwalała spoić podzielone protobułgarsko-słowiańskie społeczeństwo, oddające cześć wielu różnym bogom, stawała się czynnikiem konsolidacyjnym i narodotwórczym [10, s. 132].

Odczuwając najsilniejsze zagrożenie ze strony Cesarstwa Bizantyjskiego, Borys zrazu podjął decyzję o orientacji prozachodniej i w roku 863 zobowiązał się przed Ludwikiem Niemieckim do przyjęcia chrztu w obrządku rzymskim. W odpowiedzi na jego postanowienie, jesienią tego samego roku wojska bizantyjskie

wkroczyły na tereny Bułgarii. Ponoć zrzędzeniem losu w tym samym czasie rozpoczęły się silne, trwające ponad 40 dni trzęsienia ziemi, a zbiory zostały zniszczone przez plagę szkodników. Stojąc w obliczu klęski głodu, bułgarski władca zgodził się na zawarcie pokoju z Bizancjum zgodnie z warunkami podyktowanymi przez Michała III – pierwszym i podstawowym warunkiem porozumienia miało być przyjęcie chrztu z rąk duchownych Kościoła wschodniego. Chociaż dla wielu z otoczenia Borysa-Michała jego czyn był zdradą i wyrazem podporządkowania śmiertelnemu wrogowi – Bizancjum – to jednak chrzest na trwałe związał Bułgarię ze wschodnim kręgiem chrześcijaństwa. Wkrótce prawosławie ugruntowało swoją pozycję dzięki działalności uczniów Cyryla i Metodego – po upadku misji wielkomorawskiej Braci Sołuńskich w Bułgarii znaleźli bowiem schronienie Klemens, Naum i Angelary. Wyrosły z dzieła św. św. Cyryla i Metodego nowy, słowiański typ kultury (w tym szczególnie literatury) rozwinął się w krótkim czasie w odrębny model kulturowy – współmierny z modelem grecko-bizantyjskim i rzymsko-germańskim – który wkrótce zaczął się rozwijać także w innych krajach słowiańskich, przyjmujących kolejno chrzest w obrządku wschodnim [9, s. 17–24].

Nie oznacza to jednak całkowitego zerwania przez Bułgarię kontaktów z Zachodem. Car Borys-Michał długo prowadził politykę polegającą na wykorzystaniu konfliktu patriarchy Focjusza z papieżem Mikołajem I. Pragnąc utworzyć samodzielną bułgarską Cerkiew, Borys wysłał do Focjusza list z zapytaniem jak do tego przystąpić. Otrzymana odpowiedź, pełna ogólników i rozważań dogmatycznych, nie zadowoliła go jednak, a wprost przeciwnie – dała powody do obaw przez nasilającym się wpływem Konstantynopola. W tej sytuacji Borys postanowił wysłać do Rzymu swoich przedstawicieli, którzy mieli zaświadczyć o oddaniu Bułgarów wobec Stolicy Piotrowej, a jednocześnie przedłożyć papieżowi długą listę pytań. W tym samym czasie inne poselstwo bułgarskie dotarło do Ludwika Niemieckiego, naciskając, by ten posłał do Bułgarii biskupów i duchownych niższej rangi, pomagając w ten sposób w tworzeniu samodzielnej organizacji kościelnej, a jednocześnie blokując dostęp duchownym bizantyjskim. W listopadzie 866 Borys doczekał się 106 klarownych odpowiedzi na zadane papieżowi pytania. Na najistotniejsze spośród nich – o możliwość utworzenia samodzielnego patriarchatu – papież dyplomatycznie odpowiedział, że jeszcze nie nadeszła pora, by o tym rozsądzać, bo nie jest mu znana liczba chrześcijan wśród poddanych Borysa-Michała i gorliwość ich wiary. Uznawał wszakże, że należy utworzyć samodzielne biskupstwo bułgarskie, a potem arcybiskupstwo [2, s. 91–106; 5, s. 27–60].

Wydawać by się mogło, że dzięki swym działaniom Borys osiągnął połowiczny sukces, w rzeczywistości jednak jego zabiegi spowodowały, że na kilka lat państwo bułgarskie stało się obiektem wnikliwego zainteresowania obu kościelnych potęg i miejscem rywalizacji między Wschodem a Zachodem, z czego zręczny polityk umiał czerpać zyski. Wprawdzie przez 5 lat (866–870) Cerkiew bułgarska oficjalnie podlegała papieżowi, ale w tym samym czasie Borys umiejętnie podsycił konflikt między patriarchą Focjuszem i papieżem Mikołajem I (obaj wzajemnie obłożyli się anatema), starając się uzyskać jak najwięcej korzyści dla siebie. Tymczasem tron Piotrowy objął nowy papież, Hadrian II i stosunki Rzymu z Bułgarią uległy zaostrzeniu – Hadrian nie zgodził się na mianowanie arcybiskupem Bułgarii wysłanego przez swojego poprzednika i popieranego przez Borysa biskupa Formozy. Bułgarski władca z kolei odesłał do Rzymu nowego papieskiego przedstawiciela. W tym samym czasie tron bizantyjski objął Bazyl I, który po usunięciu Focjusza ze stanowiska patriarchy postawił sobie za cel osiągnięcie nowego porozumienia między Kościołem wschodnim i zachodnim (oczywiście przy jednoczesnym rozszerzeniu swoich wpływów). Na zwołanym w tym celu soborze znaleźli się przedstawiciele Bułgarii. Rozmowy toczone wcześniej z Bazylim I i zawarte z nim niepisane umowy dały bułgarskiemu władcy nadzieję na wyswobodzenie się z coraz większej zależności od papieża i utworzenie samodzielnego arcybiskupstwa. Ostatni dzień obrad soboru (4 marca 870) przyniósł nieoczekiwane rozstrzygnięcie: kiedy padło pytanie komu powinien być podporządkowany Kościół w państwie rządzonym przez Borysa-Michała, zdziwieni legaci papiescy, przekonani, że ziemie bułgarskie są już od dawna i na zawsze włączone do diecezji rzymskiej, nie zdołali na nie odpowiedzieć. Zadano więc Bułgarom pytanie: jakich duchownych, greckich czy łacińskich, zastali wasi przodkowie, kiedy zajmowali wasz kraj. Odpowiedź była oczywista, zatem patriarchowie Wschodu uznali, że «kraj Bułgarów powinien zostać zwrócony Kościołowi greckiemu, od którego został oddzielony» [5, s. 30–36].

Wkrótce Borys-Michał osiągnął zamierzony cel – utworzone zostało autonomiczne bułgarskie arcybiskupstwo z siedzibą w Plisce, a już w roku 919 Cerkiew bułgarska uzyskała status Autokefalii. Zajęła ona ósme miejsce w hierarchii – po czterech patriarchatach: Konstantynopola, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy, oraz po trzech starożytnych arcybiskupstwach: Cypru, Synaju i Gruzji. Mimo objęcia tronu arcybiskupiego przez Bizantyńczyka Stefana, Borys-Michał nie zerwał całkowicie kontaktów z Rzymem, co pozwalało mu na wywieranie nacisków na Konstantynopol i duże uniezależnienie od Bizancjum [9,

s. 2–23].

Kościół bułgarski w krótkim czasie stał się ważną siłą wspierającą władzę, a religia – po zaadaptowaniu dokonań św. Cyryla i Metodego w sferze języka słowiańskiego – stała się czynnikiem spajającym społeczeństwo. Pod panowaniem Symeona (trzeciego syna Borysa, wysłanego do Konstantynopola zrazu w roli gwaranta dobrych stosunków i przygotowywanego tam do kariery duchownej i działalności intelektualnej) Bułgaria przeżyła w latach 893–927 swój «złoty wiek» [5, s. 70–148].

W roku 893 odbył się w Presławiu wielki zjazd, podczas którego koronowano Symeona. Ustupujący z tronu Borys obwieścił tam znaczący akt przeniesienia stolicy z pogańskiej Pliski do Presławia. Ponadto językiem oficjalnym i kościelnym został ogłoszony znormalizowany przez św. Cyryla i Metodego język staro-cerkiewno-słowiański (zamiast dotychczasowego greckiego), a duchowieństwo greckie zastąpiono rodzimym. Rozpoczął się tym samym niebywały rozwój kultury słowiańskiej, której fenomen przerósł wszelkie oczekiwania i zamiary jego politycznych protagonistów. Omawianie osiągnięć kultury słowiańskiej – w X stuleciu zaszczerpionej także na Rusi i rozwijanej na terenach wschodniej Słowiańszczyzny do dziś – pozwolę sobie w tym miejscu pominąć, skupiając się na mało znanych faktach z zakresu kontaktów Bułgarii z Zachodem.

Rozpoczęte już w IX wieku kontakty Bułgarii z Rzymem nigdy nie ustały, chociaż z czasem przybrały zupełnie inną formę. Podjęte wówczas próby wprowadzenia Bułgarii do obrządku zachodniego, jak już zostało wyżej powiedziane, nie powiodły się. Ponad trzysta lat później krótkotrwała unia tzw. Drugiego Carstwa Bułgarskiego zawarta z Rzymem na początku XIII wieku i trwająca formalnie do 1235 roku, doprowadziła wprawdzie do konsekrowania przez papieża Innocentego III (1198–1216) arcybiskupa Tyrnowa na prymasa Bułgarii oraz koronacji Kałojana (1196–1207) na króla, nie miała jednak żadnych dalekosiężnych skutków. O sukcesie (krótkotrwałym, datowanym na lata 1365–1369) katolicyzmu na ziemiach bułgarskich możemy mówić dopiero w odniesieniu do misji ojców franciszkanów z Bośni. Misja ta była prowadzona w podbitym przez króla węgierskiego Ludwika I Andegaweńskiego Księstwie Widyńskim, a więc na północno-zachodnich terenach Bułgarii. Niektórzy historycy, opierając się na franciszkańskich kronikach twierdzą, że zaledwie ośmiu misjonarzy zdołało w ciągu pięćdziesięciu dni ochrzcić w rycie rzymskokatolickim 200 tysięcy osób, co stanowiło 1/3 ludności tego regionu. Chrzest przyjmowali głównie dawni wyznawcy herezji bogomisko-

paulicjańskiej, przesiedlani do Bułgarii przez cesarzy bizantyjskich od VIII do XI wieku. Po wycofaniu się wojsk węgierskich franciszkańska misja upadła, jednak na tereny północno-zachodnie zaczęli przybywać katolicy osadnicy z Saksonii, zajmujący się intratnymi rzemiosłami związanymi z wydobywaniem i przetwarzaniem rud metali kolorowych [8, s. 11–28]. Tym niemniej początek niewoli tureckiej, czyli koniec XIV i pierwsza połowa XV wieku jest okresem masowej emigracji katolików z Bułgarii do Banatu na Węgrzech.

Katolicka propaganda w Bułgarii nasiliła się na nowo dopiero po Soborze Trydenckim (obradującym z przerwami w latach 1545–1549, 1551–1552 i 1562–1563), który proklamował kontrreformację jako aktywne działania Kościoła łacińskiego w walce z reformacją oraz w celu poszerzenia strefy wpływów na terenach tradycyjnej dominacji innych wyznań. Dotyczyło to zatem także prawosławia. Początkowo na Bałkany zostali skierowani jezuici, lecz gdy ich misja nie przyniosła spodziewanych rezultatów, zwrócono się ponownie do franciszkanów. Działalność franciszkanów (najpierw pochodzenia włoskiego, później także bośniackiego i chorwackiego) skierowano na tę część ludności, która już w X–XI wieku została odłączona od Cerkwi prawosławnej, albo sama od niej odeszła. Ponownie więc obiektem zainteresowania Rzymu stali się dawni wyznawcy paulicjanizmu i bogomilstwa – tym razem ta ich część, która przesiedliła się z Rodopów na północ kraju. Nadspodziewanie sukcesy kolejnych misji okazały się długotrwałe. Bułgarscy katolicy wytworzyli nawet własny model kultury piśmienniczej i na przełomie XVIII i XIX wieku podjęli próbę normalizacji swojego osobliwego dialektu, wypracowania własnej normy literackiej i kodyfikacji ortografii (przy czym ich piśmiennictwo w tamtym czasie tworzone było w oparciu o alfabet łaciński) [8, s. 56–148].

Niestety, przez cały wiek XVIII i XIX nie ustawały migracje katolików do Banatu, gdzie stworzono im dogodne warunki do osiedlania się i pracy (obecnie na terenie dawnej prowincji banackiej, podzielonej między Rumunię, Węgry i częściowo Serbię, nadal istnieją bułgarskie wsie, choć część potomków emigrantów zdecydowała się na powrót do kraju przodków). Wszystko to przesądziło o tym, że społeczność katolicka w Bułgarii nigdy nie osiągnęła znaczących rozmiarów. Szacuje się, że obecnie Bułgarię zamieszkuje około 60 tysięcy osób wyznania rzymskokatolickiego. Zatem zgodnie z powszechnie przyjętym oglądem, współczesną Bułgarię możemy traktować jako kraj, którego większość mieszkańców wyznaje prawosławie.

Bibliografia

1. Андреев Й. Кой е кой в средновековна България / Й. Андреев. – София,

1994.

2. Андреев Й., Лаков М. Българските ханове и царе от хан Кубрат до цар Борис III, Велико / Й. Андреев, М. Лаков. – Търново, 1996.
3. Bułgaria. Zarys dziejów, pod red. I. Dymitrowa. – Warszawa, 1986.
4. Historia chrześcijaństwa, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 4, Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054. – Warszawa, 1999.
5. Leszka M., Marinow K. Carstwo Bułgarskie. Polityka – społeczeństwo-gospodarka – kultura 866–971 / M. Leszka, K. Marinow. – Warszawa, 2015.
6. Leśny J. Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian. Dzieło i jego losy / J. Leśny. – Poznań, 1987.
7. Naumow A. Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody / A. Naumow. – Kraków, 1985.
8. Walczak-Mikołajczakowa M. Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII w. / M. Walczak-Mikołajczakowa. – Poznań, 2004.
9. Walczak-Mikołajczakowa M. Chrześcijańska Bułgaria / M. Walczak-Mikołajczakowa. – Poznań, 2007.
10. Златарски В. История на българската държава през средните векове / В. Златарски. – София, 1971.

Вальчак-Миколайчаова Мариола. Восток и Запад в культуре христианской Европы.

Автор обобщает наиболее важные события средневековой истории Болгарии, который определил ее принадлежность к восточной части культурного круга. В то же время, напоминающей многовековых отношений Болгарии с Римом и их последствия. Обзор истории этой страны начинается с правления Протоболгаров. Самое место отводится обстоятельств принятия христианства Борисом Ханом (впоследствии царя Михаила) и деятельность студентов Санкт Святой Кирилла и Мефодия. В статье также упоминается об истории отношений Болгарии с католицизмом, и особенно о павликиане перешел в католичество.

Ключевые слова: Болгария, христианство, восточная традиция, западная традиция, средневековье.

Walczak-Mikołajczakowa Mariola. East and West in culture christian Bulgaria.

The author summarizes the most important events of the medieval history of Bulgaria, which determined its membership to the eastern cultural circle. The same time it reminds of the many centuries-old relations of Bulgaria and Rome, and the consequences of that relations. Overview of the history of this country starts with the reign of Bulgars. The main part is focused on the adoption of Christianity by Khan Boris (later Tsar Michael) and the activities of St. St. Cyril and Methodius disciples. The article also mentioned the history of relations between Bulgaria and Catholicism, and especially about the Paulicians converted to Catholics.

Key words: Bulgaria, Christianity, the Eastern tradition, the Western tradition, Middle Ages.

2.2. ПРИСУТСТВИЕ ПРАВОСЛАВНЫХ СЛАВЯН НА СВЯТОЙ ГОРЕ АФОН

Рафал Дымчик

Рассматривается присутствие православных славян на Святой Горе Афон как в прошлом, так и в настоящем. Исследование сфокусировано на трех славянских монастырях: Зографе, Хиландаре и монастыре Св. Пантелеймона. Автор описывает и анализирует славянские следы на Афоне, обращая особое внимание на те, которые сохранились по сей день. Он доказывает, что следы славян можно найти практически во всех афонских монастырях, включая греческие. Анализ заканчивается выводом, что если мы хотим получить целостный образ Святой Горы, мы должны стремиться выявить роль болгар, сербов и русских в формировании ее идентичности.

Ключевые слова: Святая гора Афон, православие, монастырь, Зограф, Хиландар, Св. Пантелеймон, славяне, славянская идентичность, традиция, диалог, транскультурализм.

Когда звучат такие слова, как «Афон» или «Святая гора» среднестатистический поляк ассоциирует их скорее с Грецией, чем с какой либо из славянских стран. Но все же одним из основных составляющих православия на Святой Горе на равне с греческим является славянское начало. Такие страны, как Болгария, Сербия или Россия оказали огромное влияние на формирование Афона как места, которое имеет бесспорную важность для всех православных, включая тех, кто не принадлежит к греческой общине. Говоря о этих трех странах, я имею в виду целостность исторической памяти большинства районов проживания славян, потому что она включает в себя территории, принадлежащие Болгарии, Сербии и России не только сегодня, но и на протяжении столетий.

Очень часто историческое сознание включает в себя территории, которые сегодня уже этим странам не принадлежат, такие как Македония, Черногория, Албания или Косово. Монашеская Республика в течении столетий является местом, имеющим огромное значение для всего христианства, но особенно для его восточной ветви, то есть византийского обряда. И хотя для большинства людей расположение Афона в Греции сильно определяет его греческий характер, я попытаюсь показать, что славянский элемент также имел важное значение, оказывая сильное влияние на культуру славянских стран. Насколько верными сегодня кажутся слова Иоанна Павла II, касающиеся православной традиции, с его размышлений

перед молитвой Ангел Господень, произнесенной 15 февраля 1998 года в честь святых Кирилла и Мефодия, сопокровителей Европы. Вэтомслучае мы можем интерпретировать их как относящихся к славянскому началу: «Wspomnienie świętych Cyryla i Metodego jest dla mnie sposobnością, by przypomnieć chrześcijanom i wszystkim ludziom dobrej woli na naszym kontynencie o tym, co możemy określić jako «wyzwanie europejskie», to znaczy o potrzebie budowania Europy głęboko świadomej swojej przeszłości» [21].

Сам будучи славянином, поляком, Римский Папа неоднократно упоминал в своих учениях христианские корни Европы в ее двух началах – Западном и Восточном. Используя его учение, мы должны анализировать историю Святой Горы Афон, конечно, по достоинству оценивая роль греческой традиции, но в то же время постараться не забывать об огромном вкладе славян в создание этой истории.

Присутствие славян на Святой Горе связано с тем, что болгары, сербы и русские приняли христианство в византийском обряде (Болгария в 866 г., Сербия – в середине IX века и Русь – в 988 г.) [1], [5, с. 62–67]. Следует помнить, что другие славянские народы, такие как поляки, чехи или хорваты, приняли христианство латинского обряда. Статья будет касаться, по сути, только присутствия славянского православия на Святой Горе, а не всех славянских следов и традиций там присутствующих.

В этой ситуации в связи с характером публикации пропускаю также и другие аспекты присутствия славян западного круга на горе Афон как с точки зрения наличия там католических путешественников, визитов иерархов Католической Церкви, современные паломнические поездки и исследования студентов. Заинтересованных таким аспектом присутствия славян отсылаю к книге, которая была написана после одного из таких путешествий, осуществленного Collegium Europaeum Gnesnense CEG UAM, Monastery azyl ducha под редакцией M. Walczak-Mikołajczakowej и Rafała Dymczyka [13].

Современная ситуация и количество отцов из славянских стран не ставят их в первом ряду афонского сообщества. Они не могут совместно и на равных условиях принимать решения, касающиеся судьбы Святой Горы, в основном из-за подавляющего большинства монахов греческой национальности. Тем не менее, хотя наблюдается значительная маргинализация их роли в жизни Святой Горы, в то же время мы должны указать на их большое значение для духовности других народов и оценить влияние на славянские страны.

На протяжении многих веков монахи славянского происхождения не только принадлежали к господствующим тенденциям в развитии событий и в формировании образа Афона, но и часто самостоятельно определяли его облик. В средние века сначала болгарский Зограф, а позже и сербский Хиландар формировали образ Горы. В их стенах были созданы важные работы (например, занимающая наиболее важное место в истории болгарской историографии «История славяноболгарская» Паисия Хилендарского) и проживали личности, которые сыграли позже важную роль в истории и культуре балканских стран. В то же время из-за сильных контактов с Болгарией и Сербией монастырь оказал значительное влияние на текущие дела всего Балканского полуострова. Это было возможным из-за очень сильного геополитического положения главных дарителей монастырей – болгарских царей и сербских королей, которым часто приходилось воевать с византийскими правителями.

В последующие годы в результате изменений геополитической ситуации в Европе место Зографа и Хилендара занял русский монастырь Св. Пантелеймона, который еще более интенсивно, чем предшественники занялся укреплением славянского влияния на Афоне. В девятнадцатом веке русское присутствие почти сравнилось с греческим влиянием, однако чтобы такой процесс мог иметь место, потребовалось бы еще несколько факторов. Это были благосклонность Константинопольского патриарха к политике России и столь же важный процесс перехода от идиометрического образа жизни монахов к комунному (в случае монастыря Святого Пантелеймона – до 1803 года), заканчивая увеличением притока русских монахов, которые изменили лицо не только русского монастыря, но и целой Горы. Масштабы этого процесса помогают нам осознать расчеты Теохариса Проватакиса: «<...> W roku 1839 zaczęli napływać rosyjscy mnisi, tak, że (monaster Pantalejmon) w roku 1875 osiągnął ilość 1000 zakonników, w 1903 – 1447, a później nawet 2000» [18, s. 68].

Изменение позиций болгарских, сербских и русских монахов в среде афонских отцов показывает постоянную борьбу за влияние и определение своего места на Святой горе между греческим и славянским началами. Маргинализация значимости монахов славянского происхождения возбуждает протест во многих православных странах, в основном в России, но также и в балканских странах, таких как Сербия и Болгария. Жители этих стран хотят признания заслуг и высокой оценки роли их монастырей в истории Афона.

О том, что эта роль была огромной свидетельствуют следы, которые мы до сих пор можем находить в большинстве афонских монастырей. Конечно, сотрудничество между ними не всегда протекало в соответствии с правилами добрососедства, что, несомненно, затрудняло их совместное развитие. В связи с ограниченными рамками данной статьи я вынужден также пропустить анализ, касающийся вопросов, связанных с искусством, то есть, наличием фресок, икон и других произведений, сделанных в стенах Афона или подаренных представителями славянских народов отдельным афонским монастырям. Само перечисление и беглый обзор всех произведений искусства только монастыря Зограф заняло бы около двадцати страниц.

Попытки Византии расширить свое влияние в Центральной Европе в середине IX века привели к миссии святых Кирилла и Мефодия, а также к созданию ими славянской азбуки – глаголицы. В последующие годы работа осуществлялась учениками братьев, и была направлена на упрощение глаголицы, что привело к созданию нового алфавита – кириллицы. Их работы были созданы на староцерковнославянском языке, который стал языком славянских народов, поддерживающих контакты с Византией, – сербов, болгар и русских. В то время, как для румынских княжеств в течение длительного времени литературным языком был церковнославянский. Эти две формы языка, хотя у них есть много общего, в связи со множеством причин, стоит рассматривать отдельно. Термин с-ц-с, по сути, зарезервирован для самого раннего этапа развития первого литературного языка славян. Особенно для языка сохранившихся на сегодняшний день древнейших текстов, написанных кириллицей и глаголицей, в которых можно увидеть некоторые общие языковые характеристики.

Конфликт между греческой и славянской Церковью возник в самом начале их сотрудничества, а именно в IX веке, то есть во время формирования первых славянских духовных учреждений. История взаимных конфликтов между болгарскими и византийскими правителями еще длиннее. Они продолжались все время с момента создания болгарского государства до распада так называемого Второго Болгарского царства и захвата всех его территорий Турцией. Период как Первого так и Второго Болгарского Царств был полон болгаро-греческих конфликтов, беспокойно было также во время византийского порабощения. Политические вопросы всегда доминировали в дискуссиях, однако вопросы, связанные с Церковью, иногда приводили к наиболее горячим реакциям. «Житие Святого

Константина» говорит, что славянский язык в богослужении наибольший протест вызывал у латинского духовенства. Можно легко разглядеть там отголоски греко-славянской полемики, связанной с языковыми вопросами, даже если автору поминает только о спорах с латинским духовенством: «A gdy rozrastała się nauka Boża, wróg od początku zazdrosny, przeklęty diabeł, nie mógł znieść tego dobra, ale wszedłszy w naczynia swoje zaczął podburzać wielu, mówiąc: Nie jest to ku chwale Bożej; gdyby się to bowiem Bogu podobało, to czyż nie mógłby sprawić, żeby ci [Morawianie] od początku sławili Go, pisząc swoje księgi [własnymi] literami? Ale On wybrał tylko trzy języki, hebrajski, grecki i łaciński, którymi się godzi chwałę Bogu oddawać. Ci zaś, co tak mówili, byli to duchowni łacińscy, biskupi, prezbiterzy i uczniowie. Ścierając się z nimi, jak Dawid z cudzoziemcami, zwyciężył ich słowami Pisma, nazywając ich «trójjęzycznymi» i «pilacjanami», ponieważ Piłat taki [w tych trzech językach] napis umieścił na [krzyżu] Pańskim». [4, s. 44].

Анализируя историю Афона, видно, что славянское начало появилось там очень рано. Уже в X веке, согласно сохранившимся источникам, три брата из Охрида (Моисей, Аарон и Иоанн) должны были учредить монастырь под покровительством Святого Георгия, который позднее (с XII века) стали называть болгарским Зографом. Монастырь Св. Георгия с момента его учреждения и до наших дней был и продолжает быть населен в основном болгарами. Этот монастырь играл большую роль как в истории Афона, так и в истории православия на землях южных славян. Его формирование совпало по времени с деятельностью первых монахов-отшельников, которые проживали на славянских землях, таких как Святой Иоанн Рыльский, Иоаким Осоговский, Прохор Пчинский или Гавриил Лесновский. Так как они сформировали профиль веры в тех областях, в которых жили, так же и монастырь Зограф оставил огромный след в религиозном наследии не только самой Болгарии, но Сербии и Македонии.

Историческим доказательством связи между Зографом и Болгарией являются документы, старейшим из которых есть сохранившийся по сей день так называемый *homologion* – договор купли-продажи недвижимого имущества, принадлежащего монастырю – кельи Святых Апостолов. Этот документ датирован 980 годом. Он был подписан игуменом Зографского монастыря иеромонахом Макарием. Хотя договор составлен на греческом языке, но подпись сделана кириллицей, что доказывает славянское происхождение лица, подписывающего документ. Ценным свидетельством присутствия славян является еще одна подпись, поставлена под первым

Уставом Святой Горы (так называемый Трагос) 972 года, где рядом с подписями других игуменов также стоит подпись Георгия – игумена монастыря Зограф. Также и эта подпись была сделана кириллицей.

Для болгар монастырь Зограф является настоящим кладом свидетельств, показывающих наличие их наследия в духовном пространстве Православия и в более широком контексте в европейской культуре. В монастырской библиотеке хранились бесценные средневековые рукописи, хрисовулы и старинные печатные книги. Одним из наиболее ценных был Устав Зографский X века, содержащий одни из самых ранних староцерковнославянских текстов. Самым старинным, сохранившимся в монастыре документом, являются так называемые Зографские Карты XI века. Также сохранились *Aprakos Apostolos* XII века и рукописи XII века: *Mineja Dragana i Psalterz Radomira*. Они свидетельствуют о живущей на Святой Горе славянской литературной традиции, которая была неразрывно связана с греческой монашеской духовностью. О вкладе болгар в афонское наследие свидетельствуют также фрески XVIII века, изображающие славянских святых: Св. Евфимия, Св. Иоана Рыльского, Св. Гавриила Лесновского, Св. Наума Охридского. Надписи над входом в притвор сообщают, что эти изображения были созданы благодаря щедрости основателей со славянскими именами: хаджи Вилчо, хаджи Василий, хаджи Петко и хаджи Герасим.

Конечно, мы не можем не упомянуть об одной из самых важных работ болгарского национального возрождения, которая в течение многих лет хранилась в зографской библиотеке, о «Истории славяноболгарской» Паисия Хиландарского. К сожалению, не сохранилось много древних документов, за что ответственным должен был быть сербский король Стефан Душан (1331 – 1355). Во время своего пребывания на Афоне он должен был рассудить спор между сербским и болгарским монастырями. Но король не был беспристрастным судьей. Он, получив от зографских отцов документы, подтверждающие их право собственности на спорные территории, уничтожил их [16, с. 105]. Поэтому в настоящее время хронологический приоритет Зографа часто оспаривается представителями других народов, которые, хотя там появились и позже, однако, в отличие от болгар, сохранили документы, подтверждающие дату их появления на Святой Горе.

Другим афонским славянским монастырем, который до сих пор сохраняет живую славянскую традицию, является сербский Хиландар.

Хиландар был построен в 985 году ктиторм Георгием Хиландариосом, по имени которого монастырь и получил свое название. Хиландар был в течение первых двух столетий типично греческим монастырем. Ситуация изменилась лишь в 1198 году, когда император Алексей III Ангел подарил монастырь своим родственникам Стефану Немане и его сыну Растку, правителям Сербии. Они прибыли на Афон и, надев монашеские одеяния, стали благодетелями нового монастыря – Хиландара, построенного на месте более раннего основания. Со временем монастырь стал для сербов символом их государственности, затем, во время османского рабства, оплотом национальной культуры и духовного наследия сербского Православия, а после обретения независимости способствовал укреплению основ православной веры в стране. Именно там монах Доментиан написал «Житие Св. Симеона» (*Žitije svetoga Simeona*, 1263 – 1264), а также раньше «Житие Св. Савы Сербского» (*Žitije svetoga Save*, 1254) [2, с. 158] – ключевые работы для сербской духовности и формирования национального сознания. Главной идеей автора было вписание событий истории Сербии в мировую историю, последовательно сравнивая их с библейными персонажами и событиями, что должно было служить героизации сербского государства.

Афонскими монахами были также многие сербские епископы и архиепископы (среди них Иоаникий I, Савва II, Евстафий). Сербские правители также не забывали и о монастыре. Ремонт всего монастыря в 1293 году сделал король Стефан Урош Милютин, а царь Душан одарил монастырь разнообразными добрами в районе таких мест, как Печ, Струма, Солунь и Халкидики [15, с. 15]. Интересно, что даже поражение сербов, понесенные в результате столкновений с турками, первоначально не разорвали связи Хиландара со своей родиной: через девять лет после поражения на реке Марице (1371) князем Лазарем было финансировано расширение главной церкви монастыря. И только поражение на Косовом поле в 1389 году резко прервало эту связь. После того как Хиландар, как и вся Святая Гора, оказался под турецким господством (1430 – 1912), он вынужден был искать новых спонсоров. Поддерживали монастырь тогдашние правители России, например, Иван Грозный IV, который считается самым крупным дарителем монастыря в XVI веке. Он даже подарил монастырю метохию, расположенную в Москве [3, с. 192].

Контакты с русским царем это лишь один из примеров того, что в истории Хиландара были не только сербы. Очень важным был вопрос об контактах с Болгарией, а о их интенсивности свидетельствует тот факт, что

на протяжении многих лет Хиландар считался болгарским монастырем. Мы знаем, что когда в 1312 году Хиландар страдал от разрушений, его реставрацией занялся болгарский монах Арсений. Монастырь хранит в себе множество следов, свидетельствующих о общей сербской и болгарской традиции, гармонично переплетенной в универсальном пространстве Православия. Профессор Йордан Иванов в своей книге «Balgarski starini iz Makedonia» насчитывает 38 надписей болгарских основателей, сохранившихся на территории Хиландара [7, с. 671]. Хорошим примером этого может служить надпись на фонтане у входа в монастырь, указывающая, что его основателем был хаджи Тима из Видина. После большого пожара в 1722 году монастырь также был восстановлен болгарскими.

Многие из выдающихся болгар, связывающих свою судьбу со Святой Горой, связали ее именно с Хиландаром. Среди них были Феодосий Тырновский, Евфимий Тырновский, Григорий Цамблак, Софроний Врачанский, Пимен Зографский, Неофит Бозвели. Монастырь в XVIII веке имел много метохий на территории Болгарии, среди прочего в окрестностях Софии, Свиштова, Самокова и Калофера. Мы должны также помнить, что в монастыре большую часть своей «Истории славяноболгарской» написал Паисий Хиландарский, который пребывал там в 1745 – 1768 годах, когда игуменом был его брат Лаврентий.

Интересной является запись, касающаяся посещения Хиландара в 1745 году русским путешественником Василием Барским, который отмечает там присутствие только болгар. Такая ситуация ослабленной связи с Сербией сохранялась в течение длительного времени, так как посещавший монастырь в 1894 году путешественник Василий Кунчов с удивлением отмечал, что из общего числа 70 монахов в монастыре по меньшей мере 60 были болгарскими, несколько монахов были греками, русскими и волохами, и только один из отцов был сербом [3, с. 188]. Со временем сербы восстановили контроль над монастырем, а болгары постепенно начали его покидать, то есть начался процесс сербизации Хиландара. Апогей этого процесса совпал с периодом правления короля Александра Обреновича (1889–1903), но также в последующие годы наступило снижение числа монахов в монастыре, и в 1930 году их было 60 – в большинстве сербы. Эта тенденция оставалась неизменной, несмотря на потрясения истории (мировые войны, коммунизм). На сегодняшний день в Хиландаре живет такое же количество монахов, и все они сербского происхождения.

Третьим, рядом с Зографом и Хиландаром, большим славянским монастырем на Святой Горе является русский монастырь Святого Пантелеймона. Монастырь упоминается впервые в 988 году. Он был учрежден Леонтием из Салоник и изначально назывался монастырем Фессалоникийца. Не осталось однако никаких документов, которые указывали бы на его связь со славянским элементом, таким образом, мы можем заключить, что это был греческий монастырь.

Трудно предполагать, что в год принятия христианства на Руси (988), ее представители думали о создании своего монастыря на Святой Горе. Это могло произойти лишь через несколько лет. В афонских записях 1016 года появляется монастырь, к которому применено греческое слово «*tou Rhos*», которое можно перевести как «русский». В этом документе есть подпись игумена иеромонаха Герасимиоса, что позволяет предположить, что монастырь должен был быть создан еще раньше, а в этом конкретном году он стал одним из основных на Афоне. Подтверждением этого тезиса может быть тот факт, что это произошло в то время, когда жил святой Афанасий Афонский (+1000), который считался провозвестником идеи, чтобы каждая нация, являющаяся частью империи или поддерживающая отношений с ней, имела свое представительство на Святой Горе [22].

В других документах, начиная с 1030 года, монастырь уже упоминается как место, связанное с русскими монахами, и появляется название Ксилургу (*Xylourgou*). Скоро монастырь Св. Пантелеймона пришел в упадок (XII век) и был почти полностью покинут монахами. Только в 1169 году его заселили русские монахи из монастыря Ксилургу. С этого времени монастырь Св. Пантелеймона известен как *Rossikon* (русский). О большой роли первого свидетельствует тот факт, что празднование тысячелетия русского присутствия на горе Афон в 2016 году связано с годом основания монастыря Ксилургу. Как подчеркивают российские СМИ, «первого населенного русскими монастыря на Святой Горе» [22]. Хотя из-за большого пожара, который в начале XIV века уничтожил монастырские архивы, нельзя воспроизвести его историю, более поздние рукописи середины XIV века упоминают монастырь как общность русских монахов. Это сообщество переживало взлеты и падения, например, в XVII веке, когда монастырь Св. Пантелеймона опустел, так что в 1725–1726 годах там проживали только четыре монаха, двое русских и двое болгар.

На протяжении веков, присутствие русских на Святой Горе было отражением международной обстановки. Три раза количество русских монахов резко сокращалось: впервые – во время монгольского нашествия в XIII веке, во второй раз – во время войны, которую вел Петр Великий с Турцией в 1710 – 1711 годах, и в последний раз – после начала Октябрьской революции. Особенно последние два эпизода были катастрофическими для монастыря.

Войны, которые велись преемниками Петра, ослабили интерес империи к афонским делам, что привело к ослаблению влияния России на Святой Горе. Монастырь даже был захвачен греками, которые отказались от его старых зданий и переехали на новое место на побережье, то есть на нынешнее его местоположение. Тогда даже была принята попытка ограничить его ранг к скиту и удалить из списка афонских монастырей. Это не было сделано только благодаря сопротивлению константинопольского патриарха Каллиника IV (Callicinius IV), который высоко оценивал вклад России в борьбу против Турции и противостоял маргинализации ее роли на Святой Горе.

После долгих лет ограниченных контактов Российской империи с монастырем с 1840 года русские снова начали туда прибывать. В 1875 году они составляли уже большинство, так что могли выбирать среди своих игумена. Постоянный приток новых выпускников духовных семинарий привел к тому, что в 1909 году в монастыре их было 1440, а русские правители осыпали монастырь щедрыми подарками, расширяли его, превращая чуть ли не в маленький город. Тогда были построены больница, аптека, фотолаборатория, типография и комнаты для гостей, которые могли поместить одновременно до двух тысяч русских паломников!

Интенсивное развитие русского монашества в начале XX века изменило этнические пропорции на Святой Горе, что было встречено греками крайне недоброжелательно. Но начало Октябрьской революции и появление коммунизма остановили попытку русификации Святой Горы. Даже сегодня, более чем через сто лет после российской попытки присвоить себе Афон, греки с большим опасением относятся к любым проявлениям российской экспансии, полагая, что подобная деятельность представляет собой угрозу независимости Афона.

Другим примером попытки доминировать на Святой Горе стало основание скита Св. Андрея в афонской столице Кариес. Пожертвования русских царей Александра II и Николая II сделали его самым большим,

самым богатым и наиболее населенный скитом Афона. Во время своего расцвета в 1914 году там проживали около 800 русских монахов из общей численности 3 615 русских монахов, проживающих тогда на Святой Горе. В то же время на территории Афона проживали 10 200 монахов, из которых монахи из Российской империи составляли более 1/3 от этого числа.

Только Октябрьская революция и связанные с ней последующие преобразования нарушили приток новичков и средств к существованию, вызывая разруху и постепенное сокращение сообщества. Лишь несколько лет назад Скит постепенно начал восстанавливаться, но на этот раз за счет греческих монахов, которые в нем поселились. Я мог это увидеть при посещении скита в 2009 году. Часть поддержки все еще исходила из России и Украины. Осенью 2009 года в этом ските я встретил Виктора Януковича, который прибыл туда во время своей президентской кампании. Так, контакты с территорией Древней Руси не прекращаются, что может однажды привести к возрождению в нем русского или украинского присутствия.

Влияние русской традиции монастыря Св. Пантелеймона и скита Св. Андрея на историческое наследие Святой Горы проявляется не только в религиозной сфере, через присутствие русского Православия, но и в художественной сфере, выраженной в отличающихся по стилю католиконов и архитектуре монастырских зданий вообще. Русские надписи на надгробиях, колоколах и фресках несут в себе русскую традицию и духовность.

Выразительно национальный характер русского Православия привел к тому, что возникающие в его сфере архитектурные работы очень контрастируют с греческой архитектурой более древних монастырей. Об этом свидетельствует архитектура католика Св. Пантелеймона, который был построен в 1821 году в характерном стиле русской церкви. Он украшен восемью круглыми куполами с высоким золотым крестом на вершине. Кроме того, фрески и позолоченный иконостас являются произведениями русского искусства конца XIX века. Своей архитектурой среди афонских скитов также отличается неоклассический кириакон скита Св. Андрея. Паломники, путешествующие сегодня на Афон, сразу признают различия между стилем, в котором были построены русские здания, и византийским стилем, который виден в постройках греческих, болгарских и сербских монастырей.

Наряду с вышеописанными сохранившимися до сегодняшнего дня славянскими монастырями также в других монастырях мы можем найти следы диалога кирилло-мефодиевской ортодоксии с традицией греческого православия. Они особенно заметны в монастырях Св. Павла и Ватопеде.

В первом из них особый интерес представляет история, касающаяся хранения в монастырской библиотеке книг, потому что до 1837 года хранилось там датированное XIV веком бесценное Евангелие болгарского царя Ивана Александра. Вывезенное лордом Курзоном, оно сейчас находится в Британском музее. К сожалению, мало что известно сегодня о других следах славянского присутствия в этом монастыре, так как многие документы из монастырского архива были уничтожены во время большого наводнения в начале XX века. Одним из немногих сохранившихся документов является список настоятелей монастыря, среди которых преобладают сербские и болгарские священники. Также записи российского путешественника Василия Барского с 1725 года подтверждают, что служба в католиконе проводилась на славянском языке.

Следы славян также можно найти в монастыре Ватопед, который на протяжении многих веков поддерживали не только византийские императоры, но и славянских правители. Болгарский царь Иван Асен II после своей победы под Клокотницей в 1230 году подарил монастырю деревню Смалто возле города Серре, что подтверждает христовул, который хранится в монастыре и сегодня. В XII веке сербские правители Сава и Симеон построили при монастыре несколько часовен: Преображения Господнего, Иоанна Крестителя, Святого Георгия и Святых Благотворителей. В библиотеке Ватопеда сохранилось несколько славянских рукописей: копия Зографского Евангелия X века, Шестоднев (Hexameron) Иоанна Экзарха, трактаты «О письменах Черноризца Храбра», Супрасльская рукопись и Саввинакнига, что подтверждает славянские влияния, имеющие место в монастыре.

Это не единственные примеры ведущегося диалога в местных монастырях между греческой и славянской православной традициями. Во многих местах, на самом деле, мы можем найти доказательства взаимопроникновения этих двух миров. Такое смешивание позволяет использовать термин транскультурализм для описания этого процесса. Даже если сами афонские отцы отказываются от аргументов другой стороны, они не способны предотвратить или ингибировать смешивание этих культур.

Наиболее наглядно это проявляется в монастырях, которые считаются «типически греческими», потому что даже в них мы можем находить следы славян. Например, часовня монастыря Кутлумуш в 1795 году была украшена фресками благодаря поддержке славянских паломников из Охрида; в католиконе монастыря Ксиропотам среди дарителей также названы имена двоих болгар: это братья Тома и Никола с Видина; монастырь Филофей с XIV века была заселен сербскими и болгарскими монахами, а документы 1480–1483 годов были подписаны игуменом монастыря кириллицей. Согласно записям вышеупомянутого Василия Барского, мы узнаем, что литургия в главном храме монастыря Ксенофонт проводилась на славянском языке. До сих пор сохранилась плита с надписью на славянском языке, в которой вспоминается имя преподобного Пахомия.

С сохранившихся документов мы знаем, что сербский правитель Стефан Урош (вторая половина XIV века) сначала пожаловал монастырю крупную сумму денег, а после, согласно некоторым источникам, облачился в монашеское одеяние и поселился там. Даже если другие версии говорят, что после проигрыша в битве при Гацко он отрекся от престола и поступил в монастырь Сопочаны, построенный им самим, где он вскоре умер, все же нельзя отрицать, что он поддерживал с афонским монастырем тесные контакты [3, с. 232].

Славянские следы можем найти даже в грузинском монастыре Ивирон. В 1230 году болгарский царь Иван Асен II вручил официальный документ, который подтверждал передачу земли монастырю в районе реки Струма. До настоящего времени сохранились также надписи на греческом языке в Часовне Архангелов, в которых указаны дарители из болгарских городов Ески Джумая (сегодня Тарговиште) и Котел [3, с. 166]. А в монастыре Великой Лавры мы находим надписи на стене архондарикона, подтверждающие посещение в 1799 году некоего Данчо города Шумен.

В заключение хочу добавить, что не могу игнорировать вклад польского православия в формировании идентичности Святой Горы. Примером этого является присутствие на Афоне отца Гавриила Херонима Краньчука, который первоначально жил в монастыре Великой Лавры, а затем поселился в ските Буразери, где я имел возможность встретиться с ним в 1999 году. Он поддерживает связь православной общины в Польше со Святой Горой, ее наследием и ценностями. Отец Гавриил пишет, переводит и издает публикации религиозного характера и помогает организовывать

паломничества православных общин и официальных представителей польского Православия на Афон. Как автор таких книг, как «Монахи Афона о православной духовности» («Mnisi Góry Atos o duchowości prawosławnej») и «Этическо-практические сентенции Православия» («Etyczno-Praktyczne Sentencje Prawosławia»), считается самым горячим популяризатором афонской традиции в польской православной среде. Единственное, в чем его можно было бы винить, это то, что он забывает свои польские корни. Католические студенты Collegium Europaeum Gnesnense, о которых упоминалось ранее, нехорошо вспоминали о своей встрече с ним, обвиняя его в игнорировании их землячества. Это событие очень точно прокомментировал один из лучших славистов мира проф. Александр Наумов: «Nie zdają sobie sprawy, że athonicy widzą przedstawicieli Kościoła zachodniego, który dla nich jest Kościołem odstępczym, ale oczekują od nich pełnej akceptacji, nie tylko zwykłej gościnności. Dlatego boli ich okazana niechęć polskiego athonity, o. Gabriela, dlatego czują się nieco dotknięci, że daje się im odczuć, że są obcy. A przecież są» [13, s. 6].

Я привел здесь несколько примеров, так что мой анализ не является полным. Я пытался показать, что следы православных славян присутствуют почти во всех монастырях и скитах, что показывает масштаб этого процесса в историю Святой Горы. Славянское начало присутствовало в прошлом и присутствует сегодня во всех аспектах афонской жизни.

Таким образом, невозможно проанализировать феномен Республики Монахов, сосредотачиваясь только на греческом аспекте истории Афона, так как отрицание вклада болгар, сербов и русских делает этот анализ неполным. Только принимая во внимание роль всех присутствующих там культур, можно в полной мере понять и правильно оценить афонский феномен. Надеюсь, что поднятый мною в этой статье вопрос станет отправной точкой для более тщательных исследований, которые мы сможем увидеть в дальнейших публикациях на эту тему. Особенно вопрос о транскультурности Афона представляется очень интересным и требующим подробного анализа.

Источники и литература

1. Bazyłow L., Wiczorkiewicz P. Historia Rosji / L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz. – Ossolineum, 2005.
2. Богдановић Д. Историја стареспске књижевности / Д. Богдановић. – Београд, 1980.
3. Enev M. Mount Athos Zograph Monastery / M. Enev. – Sofia, 1994.

4. Cyryl i Metody Apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty, red. J. S. Gajek. – MiC, L. Górka SVD. – Lublin, 1991.
5. Felczak W., Wasilewski T. Historia Jugosławii / W. Felczak, T. Wasilewski // Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
6. Historia chrześcijaństwa, red. T. 4. Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054, J. Kłoczowski. – Warszawa, 1999.
7. Иванов Й. Българскистарини из Македония. 2-е доп. изд. / Й. Иванов. – София : Държавна печатница, 1931.
8. Kokkas K. Góra Athos, Edycja Św. / K. Kokkas. – Pawła, 2005.
9. Krańczuk H.G. Mnisi Góry Atos o duchowości prawosławnej / H.G. Krańczuk. – Hajnówka, 1995.
10. Krańczuk H.G. Etyczno-Praktyczne Sentencje Prawosławia / H.G. Krańczuk. – Hajnówka, 2014.
11. Lawrence C. H. Monastycyzm średniowieczny / C.H. Lawrence. – Warszawa, 2005.
12. Loch S. Athos. The Holy Mountain / S. Loch. – Londyn, 1957.
13. Monastery azyl ducha, red. M Walczak-Mikołajczakowa i R. Dymczyk. – Gniezno, 2003.
14. ПапахрисантуД. Атонскомонаштво / Д. Папахрисанту. – Београд, 2003.
15. Petković S. Hilandar / S. Petković. – Beograd, 1999.
16. Прашков Л., Шаренков А. Паметници на културата на Света Гора – Атон / Л. Прашков, А. Шаренков. – София, 1987.
17. Speake G. Mount Athos. Renewal in Paradise / G. Speake // New Haven : Yale University Press, 2002.
18. Provatakis Th. Agion Oros, historia-tradycja-turystyka / Th. Provatakis. – Saloniki.
19. Dymczyk R., Święta Góra Athos // Być Europejczykiem, red. nauk. A.W. Mikołajczak. – Gniezno, 2002. – S. 30–49.
20. MikołajczakA., Latinitas i Cyrilianitas – poszukiwanie duszy Europy // VIII Kolokwium Sławistyczne Polsko Bułgarskie, red. nauk. M. Walczak-Mikołajczakowa. – Gniezno, 2001. – S. 11–12.
21. <http://ekai.pl/europa/x3729/patronowie-europa/> (25.10.2015)
22. The most ancient Russian monastery on Holy Mount Athos being restored, <http://www.pravoslavie.ru/english/73437.htm> (11.11.2015).

Димчик Рафал. Присутність православних слов'ян на Святій Горі Афон.

Розглядається присутність православних слов'ян на Святій Горі Афон як в минулому, так сьогодні. Дослідження сфокусовано на трьох слов'янських

монастирях: Зографові, Хіландарі й монастирі Св. Пантелеймона. Автор описує й аналізує слов'янські сліди на Афоні, звертаючи особливу увагу на ті, які збереглися донині. Він доводить, що сліди слов'ян можна знайти практично в усіх афонських монастирях, включаючи грецькі. Аналіз закінчується висновком, що якщо ми хочемо отримати цілісний образ Святої Гори, ми повинні прагнути виявити роль болгар, сербів і росіян у формуванні її ідентичності.

Ключові слова: Свята гора Афон, православ'я, монастир, Зограф, Хіландар, Св. Пантелеймон, слов'яни, слов'янська ідентичність, традиція, діалог, транскультуралізм.

Dymczyk Rafal. The Presence of Orthodox Slavs on the Holy Mount Athos.

The article presents the presence of Orthodox Slavs on the Holy Mount Athos in the past and nowadays. The research is focused on three Slavonic monasteries: Zograph, Hilandar and St. Pantaleimon. The author describes and interprets an amazing variety of Slavonic troops on the Athos, especially that preserved till today, showing that we could find signs of Slavonic presence in almost every monastery on the Holy Mount, even in the Greek ones. This analysis leads to the conclusion that if we want to receive complete view of the Holy Mount, we have to notice role of Bulgarians, Serbians and Russians in creation of its identity.

Key words: Holy Mount, Athos, Orthodox, monastery, Zograph, Hilandar, St. Pantaleimon, Slavs, Slavonic identity, tradition, dialogue, transculturality.

2.3. ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЙ ПЕРВОГО ХРАМА В ВИЛЬНЮСЕ

Оксана Валенене

Локализация и датировка первого храма, наверное, одна из самых популярных, и вместе с тем, спорных тем в истории исследований Вильнюса. На сегодняшний день существует несколько гипотез о его местоположении, внешнем облике, конфессиональной принадлежности. Цель данной статьи – изучить аргументы разных авторов с тем, чтобы составить наиболее полную картину того, что на самом деле представляло собой первое святилище столицы Литвы, и какую информацию о планировке средневекового Вильнюса оно может предоставить.

Ключевые слова: костел, христианство, конструкция сводов, градостроительство.

Проблема локализации и датировки первого храма Вильнюса требует особого пристального внимания. Это здание имеет важное значение не только как отдельный археологический объект, но и как важный компонент городской среды в самом начале ее развития. То когда, где и при каких обстоятельствах построен храм, обусловлено характером окружающего района, его конфессиональной, а может, и этнической принадлежностью.

Поняв логику градостроителей, мы могли бы точнее представить, какие функциональные и социальные связи существовали между первыми центрами полиэтнического города.

В последнее время по вопросу локализации первого храма велась полемика между тремя учеными Литвы: исследователем кафедрального собора архитектором Напалеонасом Киткаускасом, автором монографии «Основание Вильнюса», археологом Гедиминасом Вайткавичюсом и специалистом нумизматики Эдуардасом Ремецасом.

Архитектор Н. Киткаускас полагает, что самым ранним храмом нужно считать остатки «квадратного здания», найденные в подземельях Кафедрального собора (1 рис.). По его мнению, это в середине XIII века литовским королем Миндаугасом для его крещения построенный кафедральный собор. Позднее он мог использоваться как языческий храм (святилище Перуна), и только в 1387 году был перестроен в Кафедральный собор [1, с. 202, 205]. Археолог Г. Вайткавичюс «квадратное здание» методом типологии бытовой керамики датирует примерно 1320 годом и связывает его с костелом, упоминаемым в письмах великого князя Гедиминаса [2, с. 61]. А Эдуардас Ремецас, не соглашаясь с оппонентами, утверждает, что им проведенное уточнение датировки большого пожара Вильнюсского замка начала XV века позволяет «квадратное здание» отнести только ко времени крещения Литвы (1387 г.), а костел времен Гедиминаса (1320-е годы) должен был стоять во внутреннем ограждении Нижнего замка [3, с. 83–84] (1 рис.).

Желая составить свое мнение по данному вопросу, следует детально изучить и сопоставить аргументы, предлагаемые оппонентами. Нужно признать, что Н. Киткаускасом предложенная версия «кафедрального собора Миндаугаса» (середина XIII в.) не имеет твердого основания хотя бы потому, что все остальные постройки замка на сегодняшний день датируются периодом не ранее конца XIII века [4, с. 29]. А кафедральный костел без его окружающего замка и города трудно себе представить.

Н. Киткаускас в истории Кафедрального собора выделяет еще один период – «святилища Перуна» и связывает с этим в северном нефе найденную странную кирпичную лестницу (2, 3 рис.). Его аргументация такова: «<...> О назначении кирпичной кладки и двух лестниц второго этапа строительства в северном нефе сделать выводы нелегко. Лестницы заняли всю ширину северного нефа, значит в типичном католическом храме они мешали бы движению людей. Кроме того, ступени лестниц несильно стерты

и невысоки. Судя по тому, что фрагмент западной лестницы прислонен торцом к северной стене, наружу по лестнице невозможно было попасть. Кроме того, основания лестниц крепкие, сложены из камней и опираются на твердый грунт, из чего видно, что построены на долгое время. В историографии есть ссылки на то, что на месте кафедрального собора стояло каменное святилище Перуна в виде ограждения без крыши, <...> против часовни был построен ступенчатый алтарь <...> Очень ценная находка – в центре квадратного здания обнаруженные остатки четырех, как полагают, обрядных площадок из пережженной глины и нескольких жертвенных кострищ» [1, с. 202].

С точки зрения автора этой статьи, не стоит столь однозначно связывать каменные «лестницы» с языческим культом Перуна. Их назначение можно установить, детально изучив этапы перестройки «квадратного здания». И таких этапов, по мнению Н. Киткаускаса, было три. К первому стоит отнести само «квадратное здание». Ко второму – постройку двух лестниц и засыпку песком первого пола. К третьему – разрушение верхней части стен и сооружение новой кладки, а также строительство дополнительных часовен [1, с. 202]. Реконструкция третьего этапа причисляется к Кафедральному собору времен крещения Литвы (1387 г.) [1, с. 205]. Исследователь отмечает, что в строительстве использованы растворы двух типов: на первом этапе – коричневатый, на втором и третьем – белый. Боковые и угловые контрфорсы отнесены к первому этапу, хотя, по словам автора, они могли быть возведены и «несколько позднее» [1, с. 201]. Такой вывод сделан на основании того, что контрфорсы были прислонены к стене, но с ней не соединены [1, с. 174].

Кроме того, обнаружены три уровня пола. Нижний, выложенный глазурованной плиткой, залегал на глубине 2,4–2,5 м. Следующий, простой кирпичной кладки, на глубине 1,93–2 м. И последний, также выложенный кирпичами – на глубине 1,73–1,81 м. Между «лестницами языческого храма» и полом второго уровня насыпана земля с осколками кирпича, черепицы и бытовой керамики XIV века [1, с. 193–194]. Напалеонас Киткаускас пишет, что это было сделано по прошествии некоторого времени после окончания использования лестниц. Однако, по мнению автора этих строк, такое поведение строителей можно объяснить и другими целями.

Как уже упоминалось, к «квадратному зданию» на каком-то этапе были пристроены боковые и угловые контрфорсы. Контрфорс –

конструкция, служащая для нейтрализации силы бокового распора. Ее могут создавать либо разница поверхности грунта (например, в фортификационных ограждениях), либо – своды. В отличие от горизонтальных балок, которые на колонны давят сверху вниз, своды толкают верхнюю часть опоры вбок и наружу. Для того, чтобы конструкция не развалилась, сверху к ней добавляется вес (конструкция крыши и карниза, либо, в классической готике – специальные башенки пинакли). А сбоку, со стороны, в которую действует сила распора, ставится дополнительная опора – контрфорс. Таким образом, общая сила свода и верхней конструкции направлена не наружу, а на контрфорс, тем самым стабилизируя всю систему [5].

На 4 рисунке этот принцип показан на примере «квадратного здания». Реконструкция плана выполнена на основе неполных данных, поскольку во время археологических раскопок обнаружены не все фрагменты конструкции. Часть из них безвозвратно утеряна во время строительства готического кафедрального собора. Однако большой удачей было то, что по фрагментам удалось восстановить точный периметр здания. Кроме того, найдена одна из внутренних опор и на одной линии с ней оба боковых пилястра. Положение опоры находится на одной оси с боковым южным контрфорсом. Найден и второй южный контрфорс. Все эти данные позволяют достоверно реконструировать весь каркас здания, отображая недостающие детали симметрично относительно продольной оси главного нефа. Таким образом, нам известны все основные параметры конструкции: расположение, толщина, размеры внутреннего пространства.

Остается решить проблему реконструкции верхней части здания. Тот факт, что контрфорсы были пристроены не на начальном этапе, указывает на то, что в какой-то момент в уже построенном здании было решено возвести своды. Примерный профиль сводов и сверху к ним примыкавшие конструкции можно восстановить на основе ближайшего по времени и месту аналога – Вильнюсского костела Св. Михаила [6]. Как видим, сила распора боковых сводов (F_3) компенсируется весом стены (F_4) и боковыми контрфорсами (общая сила F_5). Однако центральный и боковой своды не могут компенсировать друг друга. В здании типа базилики, в котором свод среднего нефа находится выше боковых, были бы добавлены дополнительные опоры – аркбутаны. В зальных зданиях, где все своды находятся на одном уровне, они сами поддерживают друг друга. А без дополнительных опор это возможно только при одинаковом весе сводов.

Однако в «квадратном здании» пролет среднего нефа в два раза больше, чем пролеты боковых нефов. Поэтому логично предположить, что и сила распора, с которой он воздействует на колонну (F1), будет больше, чем у боковых сводов (F2). Поэтому при возведении сводов в «квадратном здании» возможны два решения. Строители могли бы разрушить старые колонны и уравнять ширину нефов. Но это негативно сказалось бы на интерьере, поскольку значительно бы уменьшилось главное пространство. С другой стороны, можно соорудить дополнительную опору снаружи центрального нефа, чем усилить колонну и стабилизировать конструкцию.

«Лестницы», найденные в северном нефе и причисленные ко второму этапу строительства, и есть такая конструкция. Их «ступени» – это уклон конструкции, сформированный кирпичами. Можно на примерах убедиться, что точно так же выкладывают и наружные контрфорсы. Следует обратить внимание на то, что обе лестницы находятся на оси с колоннами и с контрфорсами. Кстати, на то же обратил внимание и Н. Киткаускас [1, с. 195]. Тот факт, что в южном нефе «квадратного здания» таких конструкций не найдено, объясняется тем, что их уничтожили при строительстве стены готического костела, так же, как и большинство других фрагментов.

С этой точки зрения становится понятной вся ранее приведенная информация о «лестницах»: крепкий, опирающийся на устойчивый материк фундамент, маленькие непропорциональные, «мало стертые» (а может и совсем неиспользованные?) ступени, нефункциональность («лестницы» упираются в стену). Кстати, при их постройке использован белый, а не коричневый раствор, такой, как и в кладке третьего этапа.

Последний спорный вопрос – это соотношение «лестниц» и уровня пола. По мнению Н. Киткаускаса, в пользу версии о языческом храме говорит то, что конструкция «лестниц» не могла использоваться в традиционном католическом костеле, потому что выступала над полом и препятствовала движению людей [1, с. 202]. Однако это предположение основано на том, что «лестницы» были видны в интерьере здания (они выступают над самым ранним полом). Но вспомогательную опорную конструкцию колонны строители могли хотеть спрятать под полом. Если мы реконструируем уклон сохранившейся части «лестницы» до места ее соприкосновения с колонной, то увидим, что непосредственно над ней находился пол второго уровня (глубина 1,93–2 м., сравнить 2 и 4 рис.). Слой земли между «лестницами» и вторым полом следует считать не признаком

запустения здания, как предлагается в версии Н. Киткаускаса, а выравнивающей насыпкой. И «лестницы», и земля, и второй пол должны принадлежать к одному этапу строительства, и связаны с усилением конструкции здания и возведением сводов.

Сопоставив данные, следует задуматься: а не была ли переделка верхней части стен, причисляемая к третьему этапу строительства, связана с той же реконструкцией? Ведь для того, чтобы качественно возвести своды, нужно привести в порядок и усилить кладку стен. То, что для стен использован кирпич другого формата, нежели для «лестниц», не может быть твердым аргументом в пользу более ранней датировки «лестниц». Вспомогательная конструкция, которая не видна в интерьере здания, может быть выложена вторично использованными кирпичами, например, теми, что остались после разборки верхней части стен. Однако этот вопрос можно оставить на будущее, поскольку задачей этой статьи было выяснить функцию конструкции «лестниц» и назначение «квадратного здания» в городе. А оно не имеет ничего общего с языческим святилищем Перуна.

По мнению автора статьи, версии о «Кафедральном соборе Миндаугаса» и «святилище Перуна» можно смело отбросить. Более убедительна гипотеза Г. Вайткявичюса, по которой «квадратное здание» – это костел, во времена великого князя Гедиминаса (1320-е годы) принадлежавший миссии францисканцев. Однако и для этой версии нашлись контраргументы. Эдуардас Ремецас видит костел времен Гедиминаса во внутреннем ограждении дворца великих князей литовских, в здании М2 (1 рис.), а «квадратное здание» датирует временем крещения Литвы (1387 г.). Он пишет, что здание М2 «<...> фасадами ориентировано на северо-запад и юго-восток. Именно местоположение и ориентация здания показывают, что это здание было ни что иное, как культовое здание. В замках и крепостях жилые здания всегда строились около оборонных стен. <...> Чаще всего храмы строились, ориентируя в одну сторону: с запада на восток. <...> Только в виде исключения, когда храмы встраивали в уже застроенное пространство, их ориентация могла быть изменена <...>». В этом контексте «квадратное здание» не может храмом времен великого князя Гедиминаса, поскольку «<...> установлено, что самая старая часть Нижнего замка – малое ограждение, чьи стены построены в начале XIV в. (самая ранняя дата – 1327 г.). Стены большого ограждения построены в середине – второй половине XIV в. Поэтому в неогражденном, или слабо огражденном месте костел не мог быть построен. Во-вторых, как заметил Н.

Киткаускас, в углах здания М2 нет контрфорсов, это указывает на то, что здание принадлежало к доготическому периоду. Между тем самое старое здание в подвалах кафедрального собора имеет контрфорсы. Такой же план имеет и фундамент костела Св. Анны, находящийся на территории Нижнего замка. А он, как полагают, построен в конце XIV в. Поэтому и самое старое здание, найденное в Кафедральном соборе, может быть датировано не ранее, чем концом XIV в. В-третьих, технология строительства здания М2, по которой во внутренней стороне стен делаются ниши, так же указывает, что это здание – самое старое из найденных в Литве. <...> Все данные указывают на то, что здание М2 не что иное, как францисканский костел, построенный около 1320 г. по приказанию великого князя Гедиминаса» [3, с. 83–84].

«Квадратное здание» датируется только временем крещения Литвы (1387 г.), потому что в слое пожара, расположенном над полом первого этапа строительства, найдена бронзовая фигурка с гербом Капитулы (эта институция в Литве была сформирована в 1388 г.). Фигурка показывает, что слой пожара сформировался уже после крещения Литвы, скорее всего, во время большого пожара 1399 г. [3, с. 86].

Рассмотрим аргументы Э. Ремецаса. Во-первых, местоположение здания. Согласно последним исследованиям, малое ограждение построено не в третьем десятилетии XIV в., а в конце XIII в. (самая ранняя дендро-дата деревянного фундамента – 1286–1292 м.) [4, с. 29]. А в третьем десятилетии, когда великий князь Гедиминас велел построить костел для францисканской миссии, уже была ограждена и «квадратное здание» окружающая территория [4, с. 29; 7, с. 49]. Поэтому, с точки зрения защищенности, окружение здания М2 равноценно окружению «квадратного здания». Положение здания в центре площади также не делает его храмом. В том же месте могут быть построены донжон, какое-либо важное здание. Кроме того, отождествляя здание М2 с храмом, нужно дополнительно оценить конфессиональную принадлежность и взгляды правителя, имеющего резиденцию в замке.

Толеранция христианства, которую декларировал язычник Гедиминас, не означает, что христианский храм должен стоять в самом сердце замка. Поскольку приглашение христианской миссии было политическим шагом, а не выражением воззрений самого правителя, то и храм он построил не для себя, а для прибывших иноземцев, то есть не в центре замка. В этом контексте не могут служить аргументом

предложенные Э. Ремецасом аналоги соседних земель: Гродно, Луцк и Новогрудок [3, с. 83]. Там в начале XIV в. христианство было давно устоявшейся религией и храм, стоящий в центре замка и предназначенный для окружения правителя, был общепринятым явлением. А в резиденции Гедиминаса это, скорее всего, было бы пощечиной для местной аристократии и языческого населения.

Сопоставив ориентацию «квадратного здания» и здания М2, надо отдать предпочтение первому из них. Фасады «квадратного здания» направлены почти идеально вдоль оси восток-запад, несмотря на то, что ориентация всех окружающих оборонных стен с ними не совпадает. А здание М2 ориентировано не по сторонам света, а всего лишь параллельно стене малого ограждения М1 (1 рис.). Поэтому, опираясь на слова Э. Ремецаса, именно ориентацию здания М2 нужно считать «исключением, когда храмы встраивали в уже застроенное пространство».

Следующий рассматриваемый аргумент – техника кладки стен и контрфорсы. Вполне возможно, что техника кладки указывает на то, что здание М2 старше, чем «квадратное здание». Но это всего лишь означает, что оно может быть построено в конце XIII – начале XIV в., раньше, чем в Литву по приглашению Гедиминаса прибыли францисканцы. А контрфорсов и в одном, и в другом здании на первом этапе строительства не было. Поэтому и эти аргументы надо отбросить.

Последний аргумент в защиту того, что «квадратное здание» не могло быть костелом времен Гедиминаса – бронзовая фигурка с гербом капитулы, найденная в слое пожара конца XIV – начала XV в. Э. Ремецас пишет: «В самом старом квадратном храме возле западной стены, в нижних слоях был найден пол из глазурованной плитки. Над этой плиткой был насыпан слой желтоватого песка 20–25 см. толщиной, а над ним обнаружен слой пожара 5 см толщиной, выше которого был положен пол из красного кирпича. По мнению Киткаускаса, слой пожара сформировался между «кафедральным собором Миндаугаса» и полом костела времен Йогайлы (конец XIV в.).

Однако это предположение опровергает одна находка, которая помогла датировать слой. В 1974 году в слое пожара была найдена миниатюрная, величиной 23 мм, бронзовая фигурка. Она изображает коленапреклонённого человека со щитом в руках. На щите изображен герб – крест с расчлененной нижней частью и двумя коронами по бокам. То, что это – герб Капитулы, подтверждают известные печати Вильнюсской

капитулы позднего времени. Как известно, Капитула была основана в 1388 году. Поэтому фигурка, найденная в слое пожарища, позволяет точно установить, что здание с полом из глазурованной плитки было костелом времен Йогайлы» [3, с. 86].

Однако, судя по чертежам раскопок (5 рис.), на самом деле фигурка была найдена не над полом из глазурованной плитки, а над насыпным слоем песка, который ранее был причислен не к первому этапу строительства «квадратного здания», а к его реконструкции. Утверждение же Э. Ремецаса о том, что выше слоя пожарища был положен пол конца XIV века, основано не на стратиграфии конкретных культурных слоев, а на примерной высоте пола.

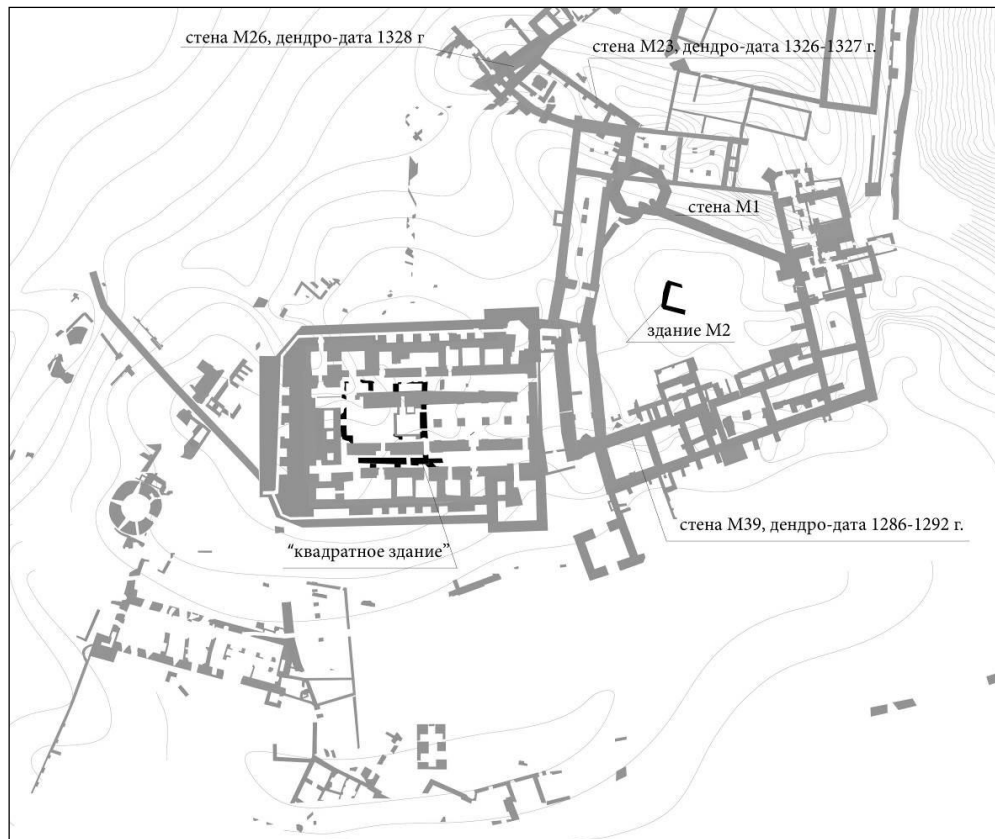
Однако в раскопе P22, в котором была найдена фигурка, выше слоя пожарища никакого пола обнаружено не было. Его место на чертеже обозначено пунктиром, на основе документов раскопок 1931 года. В реальности археологи в 1974 году пола не обнаружили и первичной стратиграфии слоев не знали.

Таким образом, можно лишь констатировать, что слой пожарища конца XIV – начала XV века найден выше пола не построенного, а уже отремонтированного здания. И похоже, что слои, бывшие выше насыпного песка, были деформированы во время реконструкции 1931–1937 года. На основании этих данных только пол второго уровня и реконструированное «квадратное здание» можно считать кафедральным собором времени крещения Литвы. Кстати, такая датировка совпадает со мнением Н. Киткаускаса [1, с. 202, 205].

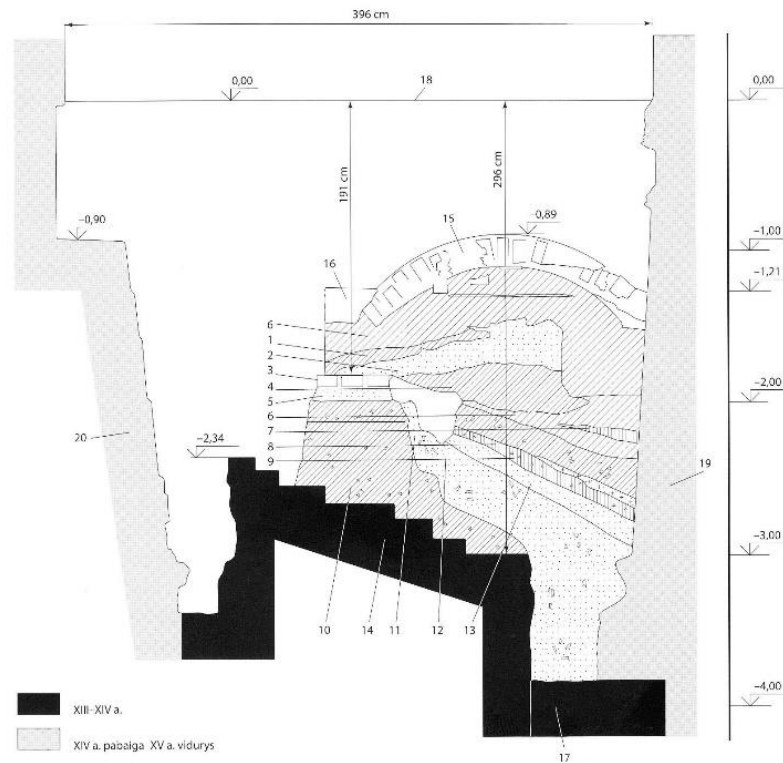
Оценив и сопоставив аргументы всех участников полемики, нужно признать, что наиболее убедительной представляется позиция Г. Вайткявичюса. Хронология и пространственные параметры «квадратного здания» позволяют его связать с костелом, упоминаемым в письмах великого князя Гедиминаса в 1323 году. Правда, есть еще одно обстоятельство, которое может подкорректировать время строительства. Под восточной стеной найдено одно захоронение [8], более раннее, чем само здание. С одной стороны, эта находка показывает, что в момент постройки «квадратного здания» это место уже имело сакральное назначение. С другой стороны, заставляет предположить, что «квадратное здание» не было первым здесь построенным храмом. В своей монографии Г. Вайткявичюс предложил гипотезу, что на этом месте мог стоять деревянный храм, чья

постройка была связана с визитом литовских посланников в Ригу в 1298 г. [2, с. 62].

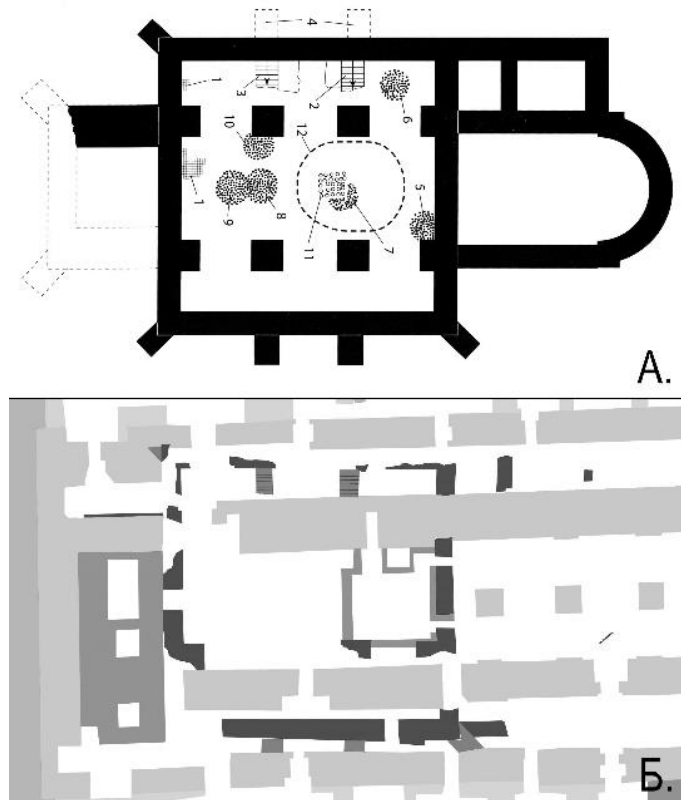
По мнению автора этой статьи, не отбрасывая предложенной гипотезы, можно обдумать еще один вариант. Первый, возможно деревянный, храм действительно мог быть построен в 1320–1321 годах, как и писал Гедиминас в своем письме. А «квадратное здание» могло быть построено на том же месте около 1326–1328 г., во время большой реконструкции Нижнего замка [9, с. 145]. Однако это только предположение, которое не меняет главного: постройка христианского храма на укрепленной территории явно указывает на старания правителя организовать полиэтничный двор. Это обстоятельство принуждает усомниться в важном значении этой территории в каждодневной жизни местного языческого населения вплоть до конца XIII в., в противоречие устоявшемуся мнению. Разве могла новая, только начавшая утверждаться, власть пренебрежительно играть религиозными верованиями ее поддерживающих людей и строить храм чужого вероисповедования на месте их главного культового центра? Думается, что более лояльным решением было бы как можно меньше на первых порах разрушать структуру поселения. А полиэтничный двор и первый христианский храм наиболее выгодно было бы расположить на территории от главного поселения удаленного форпоста, хорошо защищенного и контролирующего водные и сухопутные пути (6 рис.). Языческий же центр, с которым до сих пор было принято отождествлять место кафедрального собора, к сожалению, до сих пор не найден.

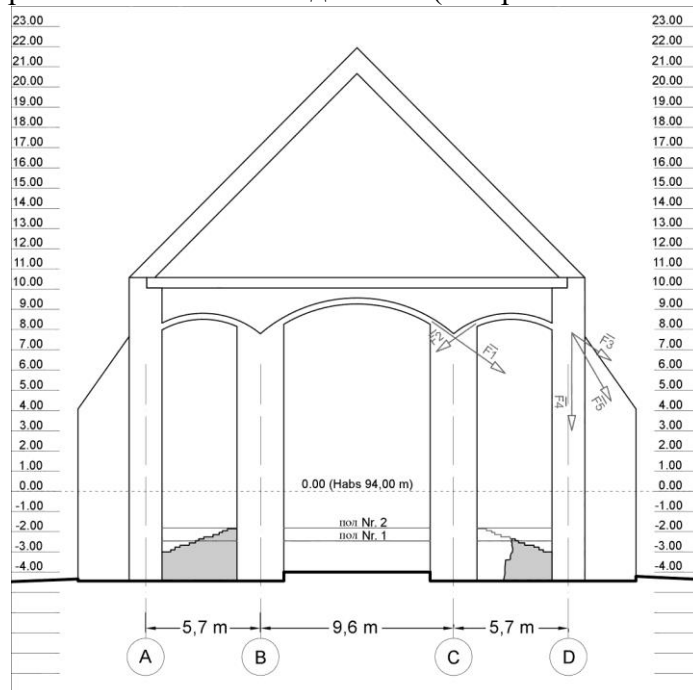
1 рис. План замка великих князей литовских. Черным цветом выделены «квадратное здание» и здание M2. Серым цветом – все остальные каменные и кирпичные конструкции замка (автор О. Валенене).

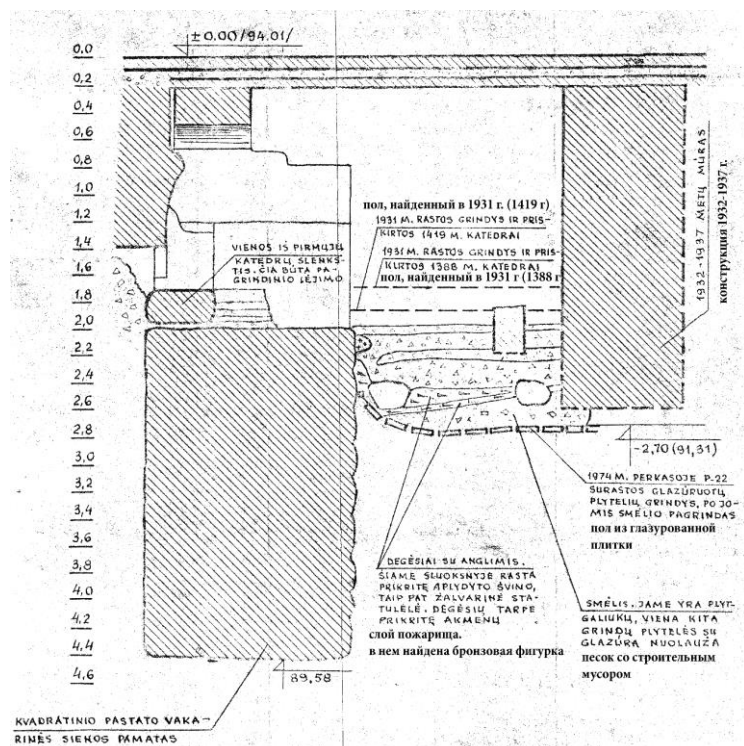
2 рис. Поперечный разрез северного нефа кафедрального собора. Черным цветом обозначена «лестница предполагаемого языческого храма». [1, с. 192, 248 рис.]

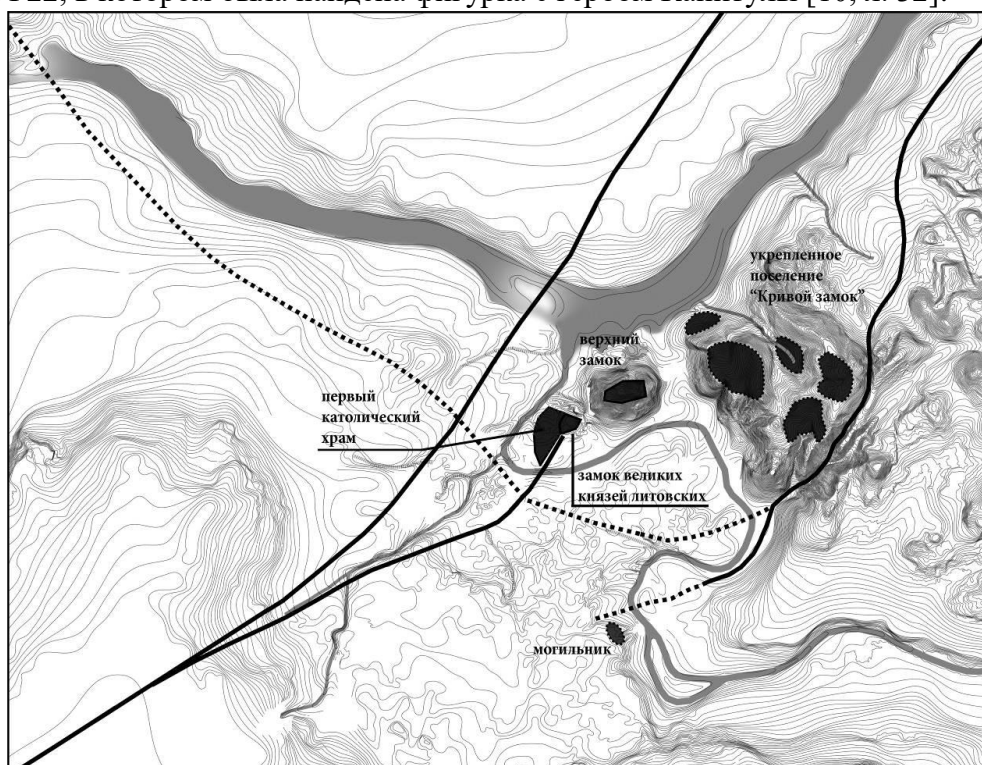
3 рис. План «квадратного здания».
 А. Реконструкция Н. Киткаускаса [1, с. 223];
 Б. Данные археологических исследований (автор О. Валенене) [9, с. 152].

4 рис. Реконструкция «квадратного здания». Поперечный разрез. Принцип установки сводов и силы, действующие на конструкцию. Профиль сводов и пропорции издания реконструированы на примере Вильнюсского костела Св. Николая [6] (автор О. Валенене).

5 рис. Археологические раскопки в кафедральном соборе в 1974 году. Разрез раскопа P22, в котором была найдена фигурка с гербом Капитулы [10, л. 32].

6 рис. План Вильнюса конца XIII – первой четверти XIV в. (автор О. Валенене) [9, с. 180].

Источники и литература

1. Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra / N. Kitkauskas. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012. – 312 c.

2. Vilniaus įkūrimas / G. Vaitkevičius // Vilniaus sąsiuviniai. – Vilnius : Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010. –1 t. –128 c.
3. Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras? / E. Remecas // Lietuvos pilys. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija. – 2010. –Nr. 6. – C. 76–91.
4. Vilniaus Žemutinės pilies teritorija. LDK Valdovų rūmų vakarinio korpuso išorės archeologinių žvalgymų I ploto į šiaurę nuo M-22 archeologinių tyrimų ataskaita / P. Blaževičius, P. Bugys. – Vilnius, 2011. Vilniaus pilių direkcijos archyvas (VPDA), b. 222.
5. <http://gothic-vaults-edinburgh-thesis.weebly.com/about-the-project.html>> [время просмотра 2014.08.07].
6. Šv. Mikalojaus bažnyčia. Aprašymų brėžiniai / V. Abraitytė, J. Mininas, R. Putrimienė, O. Ribokaitė, I. Tuliševskaitė, Z. Turlaitė, M. Žvirblienė. Vilnius, 1983. Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka (KPCPB). – F. 6. – Ap. 1. – S. V. 15911–15920.
7. LDK Valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais / G. Rackevičius // Lietuvos pilys. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija. – 2009. – Nr. 5. – C. 44–62.
8. 1984–1988 m. Vilniaus Katedroje vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Šiaurinės navos brėžiniai. II dalis / A. Lisanka. – Vilnius, 1989. LPA, f. 1, b. 1937, br. 1. Šr. 1, kapas Nr. 7.
9. Vilniaus erdvinė struktūra viduramžiais: докторская диссертация. Гуманитарные науки. История (05H) / O. Valionienė // Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, 2015.
10. Paveikslų galerijos (Vilniaus katedros) pastatas 1974, 1976 m. Žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita / I. Jučienė. – Vilnius, 1982, Lietuvos istorijos instituto archyvas (LPA), f. 1, b. 1062.

Valenene Oksana. Проблема досліджень першого храму у Вільнюсі.

Локалізація й датування першого храму, напевно, одна з найпопулярніших і в той же час спірних тем в історії досліджень Вільнюса. На сьогоднішній день існує кілька гіпотез про його місцезнаходження, зовнішній вигляд, конфесійну приналежності. Мета даної статті – вивчити аргументи різних авторів для того, щоб скласти найбільш повну картину того, що насправді являло собою перше святилище столиці Литви і яку інформацію про планування середньовічного Вільнюса воно може надати.

Ключові слова: костел, християнство, конструкція зводів, містобудування.

Valenene Oksana. The Problem of the Research of the First Temple in Vilnius.

Localisation and dating of the first temple are probably some of the most popular and at the same time most controversial topics in the research of the history of Vilnius. There are several hypotheses concerning its location, image, and confessional

belonging. This article aims to examine and compare arguments of various researchers and to provide a more complete opinion on what the first temple of the capital of Lithuania was and what information it can provide about the urban environment of medieval Vilnius.

Keywords: church, Christianity, vault construction, cities.

2.4. ФЕНОМЕН ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ ТРОЇЦЬКОГО БОЛЬНИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ (МИКІЛЬСЬКОЇ ЛІКАРНІ) У КИЄВІ

Ольга Крайня, Костянтин Крайній

Щодо історії та генези архітектурного ансамблю Троїцького Больницького монастиря Києво-Печерської лаври побутує чимало історіографічних непорозумінь. Звертаючись до писемних та речових джерел, автори доводять концептуально новий виклад розвитку першого відомого на теренах України православного монастиря з медичною спеціалізацією; вказують на унікальну можливість дослідження даної частини містобудівного комплексу Києво-Печерської лаври з використанням пам'яткознавчого методу. Пропонується авторська періодизація розвитку історико-архітектурного ансамблю обителі.

Ключові слова: Больницький монастир, Києво-Печерська лавра, історико-архітектурний ансамбль, шпиталь, Троїцька надбрамна церква.

На початок ХХ ст. Києво-Печерська лавра мала 3 власні лікарняні заклади. Найстарішим із них була Микільська (братська) больниця – колишній Троїцький Больницький чоловічий монастир. На невеликій (близько 1 га) території зберігся архітектурний ансамбль у такій повноті своїх пам'яток, що наряду з його історією як першого відомого в Україні православного монастиря з медичною спеціалізацією, він являє собою унікальний об'єкт культурної спадщини світового значення. Із нього слід починати дослідження розвитку шпитальництва на території України, який вписується в загальноєвропейський контекст.

Можна, звичайно, згадати й странноприймницю, про яку відомо з редакції Києво-Печерського патерика XV ст. На дворі Стефановім прп. Феодосій (†1074) «повеле пребывати нищим, и слепым и хромым и трудноватым и от всего сущаго манастирського десятую часть даваше» [1, с. 57]. Наприкінці оповіді про о Феодосія сказано, що наступний ігумен Стефан продовжував будівництво в Печерській обителі, у т.ч. двору «на пріятие нищим» [1, с. 76]. Є вказівка на його первісне розміщення між Успенською церквою й печерами, звідки повелося прив'язувати функціонування закладу до місця пізніше розбудованого Гостинного

подвір'я. Але на такій непевній джерельній базі останнє залишається лише припущенням, у той час як топографія Троїцького монастиря чітко визначена однойменним храмом.

Перша зафіксована документальна згадка з вказівкою спеціалізації обителі – «Prywilej starcom Bolnickim Świątej Trójcy monastyra Peczerskoho na wsiakie nadania od różnych osób y różnych czasow na śpital ich nadanye wieczno 1567» [2]. У тексті, між іншим, говориться, що він є точною копією з більш раннього кириличного документа.

Деякі проблемні питання з історії Больницького монастиря вдається розв'язати пам'яткознавчими методами, які, зокрема, дозволяють приділити значну увагу соціально-антропологічному аспекту. Больницький монастир назавжди пов'язаний із постаттю князя Святослава Давидовича, котрий на початку XII ст. прийняв постриг у Печерській обителі й більше відомий як прп. Микола Святоша. Між тим оповідь про заснування ним лікарні, так само, як і надбрамної церкви, не фіксується ані в давніх літописних списках, ані в Печерському патерику, а з'являється вперше в лаврських виданнях могилянської доби – «Патериконі» 1635 р. [3, с 105] і «Тератургімі» 1638 р. [4, р. 144, 148] Останнє видання доповнене гравюрою з зображенням infirmary (лазарету) при монастирській церкві. Тоді ще весь ансамбль, крім Троїцької надбрамної церкви, був дерев'яним. Давніх цегляних мурів, що найчастіше датуються XII ст., уже не існувало. Проте пізніші дослідження їхніх решток, як і фундаментів Святої брами, надали виключно важливий матеріал для з'ясування часу забудови території. Так, під час обстеження Троїцької церкви в 1881 р. комісією Церковно-археологічного товариства П.О. Лашкар'єв припустив, що вона була зведена у XII ст. щонайменш на фундаментах побудованої раніше брами. Проведені 1951 р. у рамках експедиції «Большой Киев» Інституту археології АН УРСР археологічні дослідження підтвердили, що будівництво Успенської церкви (1073–1075) супроводжувалося освоєнням навколишньої території, у т.ч. майбутнього Больницького монастиря [5]. Було доведено, що в кладці фундаменту Троїцької церкви переважає плінфа подібна до тієї, із якої зведено Успенський собор; техніка кладки також більше відповідає кладці київських пам'яток другої половини XI ст., ніж споруд XII ст. Вони також надали непрямі докази, що муровані стіни Верхньої Лаври не були цілком зруйновані ординцями, як свідчив «Синопис», а впали пізніше, при чому на досліджених ділянках мурів спостерігалось можливе їх руйнування зсередини, вірогідно, за наказом монастирської адміністрації.

Нова цегляна огорожа була зведена лише наприкінці XVII ст., за гетьмана Івана Мазепи. Тоді ж з'явилася типова трапезна в стилі козацького бароко, при якій традиційно улаштувалася лікарня. Крім братської лікарні, Троїцький монастир утримував богадільню. Станом на 1764 р. у ній перебувало 30 осіб обох статей.

У спостереженні зміни забудови території обителі найбільш інформативними є картографічні джерела. Однак під час роботи з ними особливої уваги потребує з'ясування, чи здійснений, чи лише аносований проект, зображений на них. Так, доволі часто в ретроспективних оглядах забудови Лаври, використовується перспект Печерської фортеці 1783 р. [6, с. 285]. Але це не тільки перспективне зображення в художньому сенсі – це й перспективний план розвитку території, який повністю так і не був втілений.

На жаль, за радянських часів багато цікавих знахідок не отримали широкого резонансу. І які б титанічні зусилля не вкладали в роботу з вивчення лаврських пам'яток тодішні науковці заповідника, для внесення суттєвих змін в усталені схеми викладу історії Лаври потрібна систематична евристична робота, якомога частіше оприлюднення її результатів і зведений аналіз роботи фахівців суміжних дисциплін.

Дослідження історіографії й джерел показало, що відсутність будь-якого пояснення й хронологічної прив'язки хоча б у позначенні Больницької обителі то як «Троїцької», то як «Микільської», є наслідком ігнорування інформації, що збереглася в документах фонду 128 «Києво-Печерська лавра» ЦДІАК України. Там чітко зазначено, що в 1786 р., внаслідок секуляризаційної реформи Катерини II, Троїцький Больницький монастир був скасований. Відбулося відчуження вотчинних земель і найменування його за спеціальним наказом «Больницею», «Больничною церковью» або «Никольскою больницей». Частина ченців була переведена в загальний штат Лаври. Але, за традицією, лікарняний підрозділ інколи називали «Микільським (Троїцьким) Больницьким монастирем». У XIX ст. Микільська лікарня служила закладом, де під опікою знаходилися вже тільки немічні, хворі ченці. Не заперечувалася присутність родичів хворих, у т.ч. жінок, що видно, зокрема, із біографії сліпого старця Васіана (Балашевича) (†1827).

Із 1844 р. у Києві було заборонено зведення дерев'яних будинків [7, с. 61]. Потреба в житлових і лікарняних приміщеннях спричинила сплеск кам'яного будівництва в Больницькому монастирі. Богослужіння в

лікарняній церкві св. Миколая відвідували прочани. Пов'язані з цим незручності призвели до реконструкції пам'ятки козацького бароко. У результаті, у 1859–1861 рр. був надбудований другий поверх із церквою в ім'я Прсв. Богородиці Всіх Скорботних Радості (на початку ХХ ст. переосвяченої на честь ікони «Утоли моя печали» [8, с. 54]) лише для больницьких ченців. Безпосередньо над церквою св. Миколая на другому поверсі розташувалися комори. У 1841 р. поруч із лікарняною церквою св. Миколая побудували новий кам'яний корпус Братської лікарні на 32 ліжка, із приміщенням для наглядача, медика й 15 служителів [9, с. 33]. Поблизу, в окремому будинку знаходились аптека й кухня. Протягом року лікарня могла прийняти близько 400 осіб. У 1859–1861 рр. будинок лікарні розширено цегляною добудовою (замість старої дерев'яної) до стіни церкви св. Миколая [10, с. 1289–1290]. У 1913 р. братську лікарню перейменували в «Богадільню для престарілих старців», що більше відповідало її функціональному призначенню після появи нових лаврських лікарень [11].

Після встановлення радянської влади, з передачею всього майна Лаври у відання Губсоцзабезу на території Микільської лікарні протягом першої половини 1920-х рр. існувало т. зв. «Інвалідне містечко». Згодом комплекс колишнього Троїцького Больницького монастиря став частиною утвореного 29 вересня 1926 р. історико-культурного заповідника. Але далеко не всі історичні будівлі вдалося швидко адаптувати до нових умов як музейні об'єкти, що забезпечило б їхню охорону. Так, напередодні Другої світової війни церква св. Миколая з прибудованою в західній частині палатою й братською лікарнею були зайняті державними архівами та квартирантами.

На сьогодні весь комплекс включає 7 пам'яток архітектури: 1) давньоруську Троїцьку надбрамну церкву – головний храм колишнього Больницького монастиря (корпус № 27 за сучасною нумерацією); 2) частину монастирських мурів 1698–1702 рр. (№ 92); 3) книжкову крамницю ХІХ ст. (№ 28); 4) західну секцію келій Соборних ченців ХVІІІ ст. – колишню келію начальника Микільської лікарні (№ 4); 5) Микільську трапезну церкву кінця ХVІІ ст. (№ 25); 6) братську лікарню середини ХІХ ст. (№ 26 – тепер Музей театрального, музичного та кіномистецтва); 7) аптеку і келії поч. ХХ ст. – Г-подібний корпус, посередині якого знаходилась надбрамна церква на честь Богородиці Всіх Скорботних Радості з дзвіницею (№ 24 – тепер Національна історична бібліотека України). Власне до цього комплексу слід віднести

браму – вхід на подвір'я й територію за корпусом № 24 – до північно-західної ділянки так званих «мазепинських мурів», де знаходився сад, у якому хворі й немічні дихали свіжим повітрям, що вважалося однією з найважливіших умов успішного лікування.

Загалом, Троїцький монастир був самодостатнім господарством. Володіння значною кількістю вотчин маже до кінця XVIII ст. забезпечувало всі нагальні потреби больничької братії. За необхідності територія обителі могла бути перекрита й ізольована. На прикладі даного архітектурного ансамблю відвідувачі отримують уявлення про те, з яких архітектурних, функціональних модулів складається будь-який монастир. Історико-архітектурний ансамбль Больничького монастиря має виключне територіальне розташування в містобудівному комплексі Києво-Печерської лаври. Найчастіше саме з нього починається огляд пам'яток Національного Києво-Печерського заповідника. Його феномен полягає в тому, що на незначній площі тут одночасно розміщено пам'ятки часів Княжої Русі, Гетьманщини й імперської доби: від єдиної аутентичної споруди, уцілілої з XII ст. на верхній території Лаври – Троїцької надбрамної церкви, до колишньої надбрамної церкви початку XX ст. – на честь ікони Всіх Скорботних Радості. Серед архітекторів, які працювали над створенням архітектурного ансамблю, такі відомі імена як А. Меленський, П. Спарро, В. Николаєв, Є. Єрмаков.

За підсумками досліджень останніх років створення архітектурного ансамблю Троїцького Больничького монастиря (Микільської лікарні) за хронологічним принципом ділиться на чотири етапи:

Перший етап – із кінця XI ст. до кінця XV ст. (від освоєння означеної ділянки Больничького монастиря у зв'язку з фундацією Успенського собору до нападу на Київ у 1482 р. кримського хана Менглі-Гірея, після якого знадобилось серйозне відновлення монастирського ансамблю). Враховане зауваження Г. Ю. Івакіна щодо укріплень монастиря 1399 р., які не дозволили захопити Печерський монастир ординцям Темір-Кутлуя. [12, с. 165].

Другий етап – від початку XVI ст. до початку XVIII ст. (від першої відомої письмової згадки про монастир, розбудови нового дерев'яного ансамблю, закріплення традиційного викладу його історії у зв'язку з програмами архімандрита Петра Могили – до участі в розбудові ансамблю кола Мазеп-Мокієвських).

Третій етап – початок XVIII ст. – 1786 р. (продовження розвитку Больницького монастиря за доби Гетьманщини й до його скасування).

Четвертий етап – із кінця XVIII ст. і до початку ХХ ст., коли остаточно сформувався ансамбль Микільської лікарні та отримав розвиток медичний заклад, спрямований, перш за все, на обслуговування монастиря. На останньому етапі архітектурно-просторова композиція подвір'я колишнього монастиря набула знайомих на сьогодні рис.

Корегування запропонованої періодизації передбачаємо в хронологічних межах 1-го етапу, що може бути пов'язано з результатами майбутніх археологічних досліджень.

Джерела та література

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Проф. Дмитро Абрамович. – К. : Час, 1991. – 280 с.
2. ЦДАУК. – Ф. КМФ-32. – Оп. 2. – Спр. 1698. – 4 арк.
3. Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки / Наталія Сінкевич. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 712 с.
4. Терауогрнма lubo Cuda, ktore byly tak w samym swieto cudotwornym Monastyru Pieczarskim Kiyowskim... – К., 1638. – 322 р.
5. НА ІА НАН України. – Ф. 1184. Звіт В.А. Богусевича «Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры», 1951 р.
6. Кризь віки. Київ в образотворчому мистецтві ХІІ–ХХ століть: Альбом / Автори-упоряд.: Ю. Белічко, В. Підгора. – К. : Мистецтво, 1982. – 335 с., іл.
7. Гирич І. Б. До історії топографії Печерської частини Києва ХІХ ст. (за матеріалами Київської інженерної команди) / І. Б. Гирич // Проблеми історичної географії України. – К. : Інститут історії України, 1991. – С. 54–61.
8. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева / Сост. прот. Ф. Титов. – К., 1910. – 173 с.
9. [Болховитинов] Евгений, митр. Описание Киево-Печерской лавры / Митрополит Евгений. – К., 1847. – 345 с.
10. Рилкова Л., Федорова Л. Лікарня братська // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид.: У 28 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2011. – Кн. 1, ч. 3: С–Я. – С. 1289–1290.
11. НДІ ПД, НКПІКЗ: архів відділу охорони пам'яток: паспорт об'єкта культурної спадщини «Братська лікарня» (лікарняні келії, корпус № 26).

12. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К. : Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.

Крайняя Ольга, Крайний Константин. Феномен историко-архитектурного ансамбля Троицкого больницкого монастыря (Никольской больницы) в Киеве.

По отношению к истории и генезису архитектурного ансамбля Троицкого Больничного монастыря Киево-Печерской лавры бытует немало историографических недоразумений. Обращаясь к письменным и вещественным источникам, авторы излагают концептуально новое видение развития первого известного на территории Украины православного монастыря с медицинской специализацией; указывают на уникальную возможность исследования данной части градостроительного комплекса Киево-Печерской лавры с использованием памятниковедческого метода. Предлагается авторская периодизация развития историко-архитектурного ансамбля обители.

Ключевые слова: Больничный монастырь, Киево-Печерская лавра, историко-архитектурный ансамбль, госпиталь, Троицкая надвратная церковь.

Kraynia Olga, Krayniy Kostiantyn. The Phenomenon of the Architectural Complex of Troitsko-Bolnytskiy Monastery (Mykilskyi Hospital) in Kyiv.

In terms of history and genesis of the architectural complex of Troitsko-Bolnytskiy Monastery of Kyiv-Pechersk Lavra there are a lot of historiographical misunderstandings. Referring to the written and material sources, authors prove the conceptually new presentation of the first known in Ukraine Orthodox monastery with medical specialization; they specify the unique opportunity to study this part of the urban complex of the Kyiv-Pechersk Lavra, using monument studies method. Authors propose periodization of development of historical and architectural complex of the monastery.

Keywords: Bolnytskiy Monastery, Kyiv-Pechersk Lavra, historical and architectural complex, hospital, Trinity Gate Church.

2.5. ВАСИЛІАНСЬКИЙ ОРДЕН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДР.ПОЛ. XVIII – ПЕР. ТРЕТ. XIX СТ.

Ігор Кривошея

Розглянуто виникнення греко-католицької (уніатської) церкви на теренах українського Правобережжя. Особливу увагу приділено заснуванню, діяльності, поширенню вчення серед українців василіанського ордену (Чину Святого Василя Великого), котрий виник у лоні уніатства. З'ясовано, що внаслідок пастирської та культурно-освітньої діяльності василіани через створені ними монастирі, школи та органи друкованого слова домоглися значних успіхів у друкарській справі й в освітній сфері. Після анексії Правобережної України Російською імперією в результаті трьох поділів Речі Посполитої Петербург в особі Катерини II й Павла I щодо василіанів здійснював агресивну, дискримінаційну політику, спрямовану на ослаблення ордену, підірвання його фінансового й матеріального благополуччя, а згодом – і ліквідації ЧСВВ. Підтримка василіанів польською шляхтою, участь уніатів у Листопадовому повстанні, антиросійська агітація стали приводом для

низки законодавчих актів, ініційованих при Миколі I, що мали своїм наслідком закриття в 1830-х рр. василіанських монастирів на Правобережжі.

Ключові слова: Берестейська унія, Чин Святого Василя Великого (василіани), уніати (греко-католики), Річ Посполита, Російська імперія, Правобережна Україна.

Зростання інтересу серед науковців і пересічних громадян до історії та діяльності церков – у першу чергу православної, католицької й уніатської – упродовж останніх десятиліть в Україні зумовлене сподіваннями людей на те, що релігія сприятиме духовному відродженню українського суспільства в умовах незалежності, а сама церква, здолавши вікові міжконфесійні конфлікти, слугуватиме надійною опорою для консолідації соціуму й зміцнення державних інститутів. Тим більше, що проблема релігійної ідентичності та ідентичності загалом є досить актуальною з огляду на постійні трансформаційні процеси на вітчизняних теренах протягом тривалого періоду. Особливо це стосується XVII – першої третини XIX ст., у час, коли українці не мали своєї держави, а на українських просторах постійно боролися й змінювалися політичні режими, що, окрім іншого, ще й презентували різну конфесійну приналежність – польський католицизм і російське православ'я. Разом із тим значне місце в духовному житті українського народу належало й греко-католицькій церкві, що бере свій початок із моменту укладання Берестейської унії (1596 р.).

На жаль, як справедливо зауважують Є. Пилипенко й Л. Лисенко, «чимало сторінок нашої історії часом упереджено виривались із контексту реальних подій, висвітлювались суб'єктивно, заганялись у рамки ідеологічних систем. Цим пояснюється нагальна потреба в переосмисленні багатьох подій української історії, у тому числі й діяльності греко-католицької церкви загалом й ордену Святого Василя Великого – зокрема» [11].

У пропонованій розвідці маємо на меті розглянути причини виникнення, функціонування та становище ордену василіанів на українському Правобережжі в період, коли воно належало Речі Посполитій, та вже після входження цих територій до складу Російської імперії. Наукова цінність дослідження цієї теми є очевидною, адже на підставі аналізу історіографії та джерел дає можливість з'ясувати передумови й потребу в зародженні ордену та простежити складний процес його становлення й діяльності на культурно-освітній ниві, а також виявити роль і значення видатних церковних діячів – насамперед уніатського митрополита (1613–1637) Йосифа Вельяміна Рутського та архієпископа Полоцького,

священомученика Йосафата Кунцевича та ін. – в утвердженні ЧСВВ [12, с. 685]. Не менш важливо простежити конфесійну політику Петербурга на українських теренах у визначений період XVIII – пер. трет. XIX ст., тим більше, що проблема релігійної ідентичності українського народу стосовно василіан в історіографії відображена недостатньо.

Серед небагатьох досліджень на увагу заслуговують напрацювання релігієзнавців В. Калач [8], Т. Воропаєвої [6], які розглядали конфесійну ідентичність у контексті соціокультурних трансформацій, та І. Папаяні [17], котрий вивчав питання конструювання релігійної свідомості й ототожнення українського народу. У сучасній українській історіографії вивчення історії ЧСВВ перебуває на етапі становлення. Зокрема серед новітніх студій цієї проблеми слід виокремити дослідження І. Водзяновської (про ліквідацію чину російським самодержавством) [5], наукові розвідки В. Білика (про становище василіанських монастирів Правобережжя під російським управлінням) [2], І. Кривошеї (ученим розглянуто взаємини польських магнатів із ЧСВВ, насамперед – меценатську підтримку перших щодо василіанів; а також функціонування Уманського василіанського монастиря й школи) [9], В. Лось (монографічна праця присвячена комплексному дослідженню історії уніатської церкви на теренах Правобережної України в період її входження до складу Російської імперії) [9].

Роботи М. Саламахи [21–22], А. Святенко [22], В. Парадухи [18], Б. Хіхлача [26] стосуються освітньої та душпастирської діяльності василіан. У праці Р. Шеретюк [27] висвітлено історію греко-католицької церкви XVIII–XIX ст. Особлива цінність цих наукових напрацювань полягає в багатій джерельній базі й науковій новизні.

Становище уніатської церкви в підросійській Україні досліджували також польські історики М. Підлипчак-Маєрович [30] та М. Радван [31], і звичайно що це питання не оминув увагою французький науковець Д. Бовуа у фундаментальних монографічних роботах з історії Речі Посполитої [3].

На належну увагу заслуговує й науковий доробок А. Васіляускене, однієї з провідних постатей у розвитку українсько-литовських наукових зв'язків на сучасному етапі. Вона відома в науковому світі як дослідниця історії Другого Литовського статуту, а захоплення історією Чину Святого Василя Великого виникло в неї під впливом ґрунтовного вивчення архівних матеріалів. Із другої половини 1990-х рр. А. Васіляускене розгорнула активну наукову та громадсько-культурну діяльність щодо популяризації литовського етапу історії ЧСВВ як у Литві, так і в Україні. Внаслідок

багаторічної наукової діяльності й опрацювання архівних фондів низки країн вона написала більше двох десятків наукових праць та близько двохсот публіцистичних публікацій з історії та сучасного стану ЧСВВ [12, с. 681].

Проблема збору та систематизації матеріалів до історії Української Церкви не раз поставала й перед науковими колами української діаспори. Результатом масштабної діяльності в цьому напрямку чину оо. Василіан та Українського католицького університету в Римі став вихід у світ у 50–70-х рр. XX ст. багатотомних видань, що містили документи з історії Православної та Уніатської Церков в Україні та Білорусі. Значення цих видань важко переоцінити. Фактично, на сторінках двох найбільших корпусних видань – *Analecta OSBM* та *Monumenta Ucrainae Historica* – міститься узагальнююча інформація про стан Православної та Греко-Католицької Церкви від XI до XIX ст. Тільки в одному з них – *Analecta OSBM* – опубліковано понад 15 тис. документів з історії Української Церкви, у тому числі 6875 листів нунціїв та 1140 листів Римських Понтифіків. Між тим, попри свою унікальність, ці видання відомі в Україні лише вузькому колу науковців, а матеріали, опубліковані в них, поки що не введено до наукового обігу [16, с. 3].

Згадані дослідження допомагають розкрити процес формування релігійної свідомості в українському суспільстві щодо Василіанського чину, однак досі немає ґрунтовної праці, яка б висвітлювала проблему релігійної ідентичності українського народу стосовно василіан у світлі глобального протистояння Заходу (католицизму) й Сходу (православ'я) на вітчизняних теренах у культурно-релігійному контексті.

Василіяни, або Чин Святого Василя Великого (ЧСВВ), Василіанський Чин святого Йосафата, Отці Василіани, – один з основних монаших орденів Української греко-католицької церкви. Традиційна назва Чину – Чин Святого Василя Великого. Офіційною, хоча менш відомою й рідковживаною, є назва, яку прийняли на одній із Генеральних Капітул Чину в 1931 р., щоб підкреслити роль святого мученика Йосафата (Кунцевича) у формуванні сучасної моделі василіанського життя: Василіанський Чин Святого Йосафата; назва ця фігурує в офіційних церковних документах.

У Східних Католицьких Церквах існує кілька чинів, які походять із традиції св. Василя Великого, а саме: Василіани з Гроттаферати біля Рима в Італії (італогреки), Василіани Найсвятішого Спасителя, Василіани св.

Івана Хрестителя (соарити), Василіани-Алепінці – ці три належать до Мелхітської Церкви. Існує також Згромадження св. Василія латинського обряду. В Україні відомим є тільки Василіанський Чин св. Йосафата. Основоположником Чину вважається св. Василій Великий (329 – 379), один із найвизначніших Отців Східної Церкви. До сьогодні його Правила (Ширші і Коротші) разом з іншими аскетичними творами становлять основу Конституцій Чину, хоч у понад тисячолітній історії спосіб існування василіанських монахів підлягав певним змінам.

До найвідоміших реформаторів василіанського життя належать: св. Теодор Студит (760 – 826), св. Теодосій Печерський (†1074), св. Йосафат Кунцевич (1580 – 1623) разом із київським митрополитом Йосифом Веляміном Рутським (1574 – 1637).

Так, уродженець Волині Йосафат Кунцевич став одним з ініціаторів відродження чернечого життя в монастирі Пресвятої Трійці у Вільні (нинішній Вільнюс). У 1617 р. Йосиф Вельямін Рутський (разом із Йосафатом Кунцевичем) у своєму родовому помісті Рута (неподалік Вільна) об'єднав п'ять перших василіанських монастирів із таких міст, як Вільно, Битень, Жировці, Новогрудок та Мінськ у Конгрегацію Пресвятої Трійці. Зазначимо, що ці діячі ЧСВВ провели докорінну реформу монашого чину згідно з традицією Східної Церкви. В її основу було покладено засади Христової віри через набуття ченцями досконалості завдяки освіті [12, с. 684].

Йосиф Вельямін Рутський та Йосафат Кунцевич добре розуміли, що без структурного впорядкування чернечого життя, а точніше – монаших правил, постійного вишколу та вивчення історії Церкви в ЧСВВ не буде майбутнього. Як наслідок високого інтелектуального розвитку та результатів діяльності отців-василіан, король Речі Посполитої Владислав IV у першій третині XVII ст. постановив, «щоб Київський митрополит єпископами східного обряду призначав тільки монахів-василіан» [21, с. 685].

За задумом Йосифа Вельяміна Рутського, постання ЧСВВ мало посприяти оновленню та піднесенню греко-уніатської церкви. Першочерговим завданням стала централізація чернечих осередків (до цього часу монастирі Київської митрополії не були між собою об'єднані й не мали жодного керівництва). Внаслідок централізації упродовж наступних ста п'ятдесяти років склад і чисельність ЧСВВ поступово розширювалися. Після його утворення на Дубенській капітулі 1743 р. за

внутрішнім устроєм чин був улаштований подібно до латинських чернечих орденів, поділявся на провінції, які підпорядковувалися провінціалу, а весь чин – генералу чи протоархімандриту. Завдяки своїй централізованій структурі чин отримав явні переваги перед східним чернецтвом, яке такої форми управління не мало. Окрім цього, для нього позамонастирська діяльність була звичайно не знаною, уся увага монахів спрямовувалася на власну аскезу, до уваги не бралися ні виховні, ані душпастирські потреби. Навіть священників між ними було мало: лише стільки, скільки було потрібно для духовної обслуги самих монастирів [27, с. 16].

У XVII – XIX ст. орден василіан розгорнув активну діяльність на Правобережній Україні, Галичині, а також на білоруських, литовських та польських землях, сприяв становленню та зміцненню уніатської церкви, зробив чималий внесок у культурне життя України та Речі Посполитої, мав неocenені здобутки в книгодрукуванні, літописанні, бібліотечній справі, підготовці теологічних та філософських трактатів.

Зрозуміло, що становлення/наповнення культурно-релігійного простору на українських територіях відбувалося за складних соціально-політичних умов, було суперечливим та конфліктним, але водночас і діалогічним. Історіографія подає співіснування або протистояння латинників, православних й уніатів Речі Посполитої в категоріях «арифметики смерті». Значно продуктивнішим, як нам видається, є позаконфесійний та аполітичний підхід, коли дослідник зосереджує увагу на тому, якою саме була уніатська традиція на українських землях. Також потрібно зазначити, що дослідження конфесійних реалій у ранньомодерний період історії України безумовно потрібно здійснювати на основі міждисциплінарного підходу, на тлі аналізу політичної й економічної ситуації, з урахуванням факту перебування українських земель на межі двох цивілізацій – між Сходом і Заходом.

Ще з середини XIX ст. дослідники історії З'єднаної Церкви уніатської орієнтації, продовжуючи традицію єпископа Якова Суші, розглядали Чин як духовну та інтелектуальну еліту Церкви. При цьому всіляко підкреслювалася роль василіан у справі релігійного виховання духовенства й вірних, поширення освіти тощо. Подібно до цього історики православної орієнтації, визнаючи Василіанський Чин головною опорою унії, намагалися довести його духовну реакційність. На думку більшості з них, василіани були провідниками латинізації східного обряду в З'єднаній Церкві та слухняним знаряддям колонізації вірних у руках антиукраїнських (чи

антиросійських – у залежності від політичної орієнтації історика) кіл Речі Посполитої. Як для одних, так і для інших Чин був яскравим виразником сутності Уніатської церкви [21, с. 64]. Адже, починаючи від проголошення Берестейської унії (1596), упродовж двох наступних століть на українських землях між конфронтуючими «Slavia Orthodoxa» та «Slavia Latina» зміцнювався новий культурно-релігійний простір – «Slavia Unita». У сучасній українській історіографії цей концепт застосовує І. Скочиляс, запозичивши його в італійського вченого Р. Піккіо. На думку останнього, упродовж XV ст. відбувалося відродження православної культури в межах простору «Slavia Orthodoxa» і його протистояння наступальному розвитку протестантизму й посттридентського католицизму в межах «Slavia Latina» в XVI ст. [24].

Саме залишаючись у межах унії, як вважає М. Саламаха, українці намагалися зберегти й релігійну, і національну ідентичність, опираючись на спільне етнічне коріння, історичне минуле та церкву. У цьому історичному контексті Чин Святого Василя Великого завдяки мережі монастирів, а також душпастирській та культурно-освітній діяльності відіграв роль об'єднавчого чинника для українського народу в скрутний період бездержавності та зміни політичних режимів. Унаслідок цього й завоював довіру серед різних прошарків суспільства, які почали ідентифікувати себе з ЧСВВ як з одним із чинників націєтворення [21, с. 18].

Уніатська церква першої половини XVIII ст. змусила мирян-українців чітко визначити межі власної конфесійної ідентифікації. Інституційне зміцнення уніатської церкви впродовж XVIII ст. супроводжував процес формуванням конфесійної ментальності мирян, що стало яскравим культурним явищем епохи. Адже вища уніатська ієрархія, підпорядкована Апостольській столиці, прагнула укорінити у свідомості прихожан потребу «повернення обличчям до Рима» [24].

Поширення ж латинських запозичень у руській уніатській традиції або її латинізацію пов'язують із період архипастирського служіння владики Атанасія, що прийшов на зміну Леву Кишці в 1729 р. на митрополичому престолі. На думку С. Сенік, під терміном «латинізація» потрібно розуміти впровадження латинських елементів до літургійних практик, ментальності мирян, духовенства й церковної ієрархії будь-якої Східної Церкви та в її церковне законодавство. Також дослідниця вважає, що Замойський собор затвердив лише кілька відхилень від східної традиції, і ці відхилення вже побутували серед мирян як елементи культури, позаяк у цей час польська

(латинська) культура була розвиненішою (тому її перемога логічна). Латинські нововведення спровокували зростання невдоволення членів Ставропігії. Гостру опозицію спричинило й небажання Львівської Ставропігії втрачати автономію. Конфлікт із братчиками загострився упродовж 1730-х рр., коли з ініціативи владики проведено виправлення призначених для видання богослужбних книг [23, с. 3, 18, 20].

Релігійний світ Правобережної України XVIII ст. був так само строкатий, як і в XVI – XVII ст. Схоже, що й у XVIII ст. польські аристократи керувалися певними світськими принципами – обов'язком «патронату над «своїми» слугами й підданими, незалежно від їх віросповідання» [28, с. 47]. Зрозуміло, що протегуванням користувалася й Греко-католицька церква. Важливу роль у розбудові Чину Святого Василія Великого відгравали польські аристократи – представники заможних магнатських родин – Любомирських, Жолкевських та інших [15, с. 34 – 35], а на Уманщині – звичайно що родина Потоцьких. Одним із перших Потоцьких, який фундував василіанський монастир, був хмельницький староста Якуб у 1659 р., але справжній розквіт співробітництва василіан та роду Потоцьких настає у XVIII ст., коли потужні осередки Чину Святого Василія Великого функціонували в Бучачі, Почаєві, Кристинополі та Умані.

Усього на території Речі Посполитої в середині XVIII ст. функціонувало 148 василіанських монастирів, із них 122 – на українських землях. У 20–40-х роках XVIII ст. всі уніатські монастирі об'єднувались в одну василіанську конгрегацію [19, с. 296]. Цей процес було завершено в 1743 р., коли орден остаточно було затверджено Папою римським. Від тепер він став називатися Орден Святого Василія Великого Русинів [*Ordo Sancti Basilii Magnii Ruthenorum*]. На українських землях найбільш відомими були Почаївський, Дерманський та інші [29, с. 278].

Напередодні поділів Речі Посполитої василіани посідали серед чернечих орденів країни п'яте за чисельністю місце, поступаючись лише таким старовинним орденам, як францисканці, єзуїти, бернардини й домініканці: період 1743 – 1772 рр. – час найбільшого розквіту василіанської чернечої спільноти. Так, у 1743 р. провінція мала 195 монастирів, а в 1772 р. (після першого поділу) – лише 144. За іншими даними, у з'єднаній Церкві василіанське чернецтво на 1772 – 1773 рр. володіло 178 монастирями [24]. В. Білик вказує, що «напередодні першого поділу на теренах Речі Посполитої було 147 чоловічих василіанських монастирів з 1 281 ченцем та 25 жіночих монастирів з близько 300 черницями» [2].

Кінець XVIII ст. є періодом докорінних змін у політичному, соціальному та релігійному становищі Правобережної України. У 1793 р. у результаті другого поділу Речі Посполитої до Російської імперії відійшли землі Поділля, Київщини, Східної Волині та частини Західної Білорусі. Російська імперія збільшилася на 4 533 кв. миль території, 410 міст і містечок, 10 081 село з 3 011 688 жителями. Вхідження Західної Волині (а саме Ковельського, Володимирського та частини Луцького, Дубнівського й Кременецького повітів) до складу Росії за третім поділом Польщі у 1795 р. ознаменувало собою остаточний перехід усіх земель Правобережної України до Російської імперії [13, с. 61].

Після анексії території Речі Посполитої Петербургом «більше третини василіанських монастирів зосереджувалася на Волині, Київщині та Поділлі. У межах Волинського воєводства перебували обителі в таких населених пунктах, як Білосток, Гоща, Городище, Загайці, Загорів, Зимне, Кременець, Луцьк, Любар (до якого приєднали монастир у Колодяжному), Мильці, Мильча, Низкиничі, Острог, Піддубці, Почаїв, Погинки; Подільського воєводства – Бар, Головчинці, Кам'янець-Подільський, Коржівці, Маліївці, Сатанів; Київського воєводства – Білилівка, Канів, Лисянка, Овруч, Тригир'я; Брацлавського воєводства – Гранів, Умань, Шаргород, Страклів, Тумин та Четверня. Окрім них, до складу провінції входили також два монастирі на польських землях – у Варшаві й Любліні [20].

На переконання В. Лось, «церковно-релігійний курс Петербурга мав свої особливості в залежності від перебування на троні того чи іншого російського імператора протягом кінця XVIII – початку XIX ст., позаяк охоплював різні культурно-цивілізаційні епохи: Просвітництво, добу Романтизму та реакції» [20, с. 62].

Однак незаперечним є той факт, що коли Правобережна Україна та Литва опинились у складі Російської імперії, нова влада розгорнула цілеспрямований наступ на права Василіанського Чину. Уже 12 грудня 1793 р. з'явився указ про переведення всіх його монастирів у підпорядкування місцевим єпархіальним єпископам, що означало втрату Руською та Литовською провінціями свого самоврядного статусу. 6 вересня 1795 р. Катерина II видала указ, відповідно до якого василіанські монастирі, що не утримували шкіл і шпиталів, тобто не займалися освітньою чи благодійницькою діяльністю (були «безкорисні» за визначенням уряду), мали бути закриті, а ченці з них переселені в інші монастирі в межах Білоруської єпархії» [2]. Після смерті імператриці становище греко-

католиків поліпшилося, бо новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, правда, тепер вони підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам.

У новоприєднаних землях була проведена ревізія всіх монастирів із зазначенням кількості належних їм підданих селян, усього рухомого та нерухомого майна. Розпочався процес передачі майна греко-католиків православної церкві. Одним із перших до православ'я був приєднаний Гранівський монастир у Гайсинському повіті Київської губернії. У 1795 р. на Волині був скасований Корецький монастир сестер-василіанок, а церкву «переосвячено на православ'я». До кінця 1796 р. у Правобережній Україні закрилося 10 василіанських монастирів: три у Волинській губернії, п'ять у Подільській і два у Київській; у них було 86 ченців. До 1798 р. 14 церков при чоловічих василіанських монастирях були передані православним (у Луцьку, Піддубцях, Білостоці, Пугінках, Дубні, Мильчі, Страклові, Зимному, Низкиничях, Любарі, Гощі Волинської губернії і Маліївцях Подільської губернії та дві церкви при жіночих монастирях у Дубні (Підбірцях) і Полонному Волинської губернії) [2].

Окрім того, 13 монастирів (у Білостоку, Городищі, Гощі, Зимному, Кременці, Луцьку, Любарі, Маліївцях, Мильчі, Низкиничях, Піддубцях, Погинках і Страклові) втратили свої церкви. Їх передали Православній церкві, аргументуючи це тим, що за результатами проведеного генерал-губернатором Т. Тутолмінім обліку уніатських монастирів виявилось, що їх було непропорційно багато щодо кількості церков, які на той час ще залишалися в унії, а самі «василіани відвертають народ від віри православної» [20].

Вважаючи Василіанський чин головною опорою унії, основним джерелом латинізації Уніатської церкви, російський уряд доклав усіх зусиль для обмеження його впливу в Церкві та остаточної ліквідації. На початок ХІХ ст. у Правобережній Україні залишилося 28 чоловічих і 4 жіночих василіанських монастирів, із яких 14 були без церков. Закриття монастирів проводилось методами, які викликали протест василіан і змушували їх подавати скарги до генерал-губернатора Т. Тутолміна й губернатора В. Шереметьєва.

У другій половині 1820-х рр. уряд посилив наступ на василіанські монастирі. Каталізатором цього процесу стало Листопадове повстання 1830 р.: греко-католики підтримали опозиційний щодо російської влади

польсько-шляхетський елемент. Ними рухало бажання відродити незалежність і могутність Речі Посполитої, тобто громадянський патріотизм, підсилений родинними зв'язками багатьох священнослужителів із польською шляхтою, а також серйозними політичними ускладненнями для василіанів після входження Правобережної України до складу православної Російської імперії.

За неповними офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні: наприклад, Домбровицький піарський монастир у Ровенському повіті, домініканський і василіанський монастирі в Овручі, Почаївський монастир у Кам'янецькому повіті та інші; безпосередньо 31 уніатський священник долучився до боротьби, 13 із них взяли в руки зброю в повстанських загонах. Значна ж частина їх залишилася на місцях і закликала віруючих озброїтися й повстати супроти російського уряду. Крім того, у монастирях і костьолах зберігали боєприпаси, переховували вояків, лікували поранених та ін. [25].

Як і можна було очікувати, імператор Микола I віддав наказ покарати всіх учасників листопадових подій 1830 – 1831 рр., у тому числі й священнослужителів. У результаті, з'явилася низка законодавчих актів, дискримінаційних щодо Уніатської церкви: 10 червня 1830 р. указ «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», який завдав відчутного економічного удару по духовенству й змусив його здавати свої маєтки в оренду світським особам; 15 червня 1830 р. указ «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців із Росії у Царство Польське», 10 вересня 1830 р. – «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру». А вже 3 грудня 1831 р. Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Було визначено три категорії орденів, монастирське майно яких підлягало конфіскації: 1) релігійні ордени, які підтримали повстання; 2) ордени, які мали кріпаків-некатоликів; 3) ордени, монастирі яких не мали мінімальної, встановленої канонічними правилами, кількості ченців [7].

У 1832 р. уряд остаточно ліквідував василіанський орден, конфіскувавши його майно. Рухоме майно закритих монастирів було роздано тим костьолам і монастирям, які відмежувалися від повстанців. До 1839 р. у Правобережній Україні залишилося лише три василіанські

монастирі. До кінця 30-х рр. XIX ст. були закриті всі василіанські монастирі на Правобережжі [20].

Разом із тим, Д. Бовуа небезпідставно стверджує, що участь чорного й білого католицького духовенства й правобережної шляхти в Листопадовому повстанні 1830 – 1831 рр. була лише приводом для російської влади, аби відкрито реалізовувати політику, спрямовану на послаблення впливу тут католицької церкви. Це був один зі способів деполонізації краю, про котрий неодноразово йшлося під час обговорення цієї проблеми на засіданнях Комітету в справах західних губерній [4, с. 195 – 196].

Однак ліквідація російським самодержавством ЧСВВ ніяк не применшує того внеску, котрий василіани здійснили на українських землях. Василіанський чин – єдиний чернечий орден у греко-католицькій церкві на той час, що акумулював у собі церковну владу, культурно-освітні функції та власні органи друкованого слова. Василіанський орден діяв стратегічно в таких напрямках тогочасного суспільно-церковного життя, як місійна проповідь та організація видавничо-друкарської справи. Наголосимо, що василіанський монастир Пресвятої Трійці у Вільні після реформи ЧСВВ став центром українського та білоруського письменства й книгодрукування.

Ченцями ордену були засновані шість друкарень, три з яких знаходилися на українських землях, а саме: у Почаєві, Львові й Уневі. Виходила друком перш за все релігійна література, яка користувалася найбільшим попитом, і філософські трактати. Тим самим чин спричинив до розвитку церковної освіти, культури та шкільництва на українських землях, які перебували під владою Російської імперії [21, с. 20].

У XVII ст. книги друкувались, головним чином, латинською мовою, а у XVIII ст. – польською та церковнослов'янською мовами. Деякі з них використовувались як підручники в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах України. У Почаївському монастирі був надрукований досить популярний у ті часи «Ірмолай» – збірник народно-релігійних пісень [10, с. 269].

Незважаючи на державно-політичні трансформації й навіть переслідування, орден василіанів провадив також душпастирську, місійну, культурно-освітню та лікарську діяльність через створені ним монастирі. Утримував притулки для старих і для сиріт, чим і завдячував прихильності не одного покоління вірян із різних соціальних прошарків населення, які в

майбутньому стали ідентифікувати себе з василіанами та греко-католицькою церквою [1, с. 251].

У педагогічній та освітянській діяльності василіан можна виділити два основних періоди. Перший період припав на першу половину XVII ст., коли при василіанських монастирях було засновано декілька шкіл (у Полоцьку, Володимирі, Луцьку, Холмі, Львові) [48, с. 32]. Другий – на другу половину XVIII ст. – першу третину XIX ст. Культурно-освітня діяльність Василіанського чину розвивалася в кількох напрямках: виховання ченців; організація духовних семінарій для єпархіальних священників, колегій для світської молоді та парафіяльних шкіл, а також друкарень та бібліотек.

У XVIII ст. василіани розвинули широку діяльність на ниві шкільництва. Навчання проводили в школах-колегіях. Останні перейшли до них після ліквідації в 1773 р. ордену єзуїтів. Спочатку це були школи в Барі, Острозі та Овручі. Згодом до василіан перейшли школи і в Бересті, Брацлаві, Вільні, Вінниці, Володимирі, Гродному, Дубні, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Каневі, Кременці, Любарі, Умані, Шаргороді та інших містах. Завдяки своїм школам василіани зайняли міцні позиції в суспільстві. Популярність цих шкіл на українських землях пояснювалася тим, що місцева людність виявляла більшу довіру до монастирських шкіл, аніж до світських, а також тим, що значну частину учнів складали сини греко-католицьких священників, а самі школи мали добре підготовлені педагогічні кадри [21, с. 16 – 21]. Окрім того, монастирі виділяли кошти на навчання вбогих дітей, а діти з заможних родин училися за кошти своїх батьків [18, с. 17]. За ці гроші, а також за власні доходи монастирі купували книги, підручники, обладнання для математичних, фізичних та хімічних кабінетів, створювали шкільні музеї [14, с. 241 – 242].

До речі, на переконання А. Святенко, саме василіанські школи започаткували створення широкої мережі шкіл для народу в Правобережній Україні, адже шкільництво в Росії було слабо розвинуте, і тому влада була змушена використовувати церковні установи [22, с. 50], особливо, якщо ця діяльність підтримана ще й виданням та поширенням власного друкованого слова. У другій половині XVIII ст. – першій третині XIX ст. василіани заснували на українських землях 3 школи філософії (у Тереховлі, Загайцях, Замості), 3 теологічні студії (у Львові, Лаврові, Кам'янці) та 3 школи риторики (у Білостоку, Мільчах, Сатанові) [1, с. 33]. Таким чином, василіанські навчальні заклади поступово перетворилися на основні центри освітянської діяльності на українських землях [11].

Отже, із моменту укладання Брестської унії на українських теренах у межах Речі Посполитої виникла греко-католицька церква, у лоні котрої зародився Чин Святого Василя Великого. Реформаторські потуги митрополита В. Й. Рутського та рішення Замойського синоду сприяли тому, що василіанський орден наблизився до потреб народу й зумів заручитися його підтримкою, збільшуючи кількість своїх прихильників-мирян. Згодом унаслідок пастирської та культурно-освітньої діяльності василіани через створені ними монастирі, школи та органи друкованого слова не тільки змогли вкоренитися серед українців, а й домоглися значних успіхів, насамперед в освітній сфері. Окрім цього, монахи ЧСВВ намагалися боронили своїх вірян перед наступами католицизму в Речі Посполитій, а зі зміною політичного режиму – входження Правобережної України до складу Російської імперії – боролися за існування й збереження власної ідентичності в умовах політичної й релігійної нетерпимості російського православного самодержавства після трьох поділів Речі Посполитої, чим і довели свою відданість українському народові.

Політика царського уряду щодо греко-католицьких священників і ЧСВВ була ворожою й спрямованою на ослаблення, а згодом і ліквідацію. Це було пов'язано з тим, що правобережна шляхта, котра чинила супротив денаціоналізації, вбачала в католицькій і греко-католицькій церкві свого союзника в боротьбі за національне й релігійне визволення проти Росії. Формальним приводом для конфіскацій і репресій стосовно ЧСВВ стала участь василіанів у Листопадовому повстанні. Як наслідок, у 1830-х рр. російський уряд домігся закриття всіх василіанських монастирів і навчальних закладів, продовжуючи політику деполонізації українського Правобережжя.

Джерела та література

1. Антонюк Г. Орден василіан та його освітні діяльність / Г. Антонюк // Трибуна. – 1992. – № 2. – С. 32.
2. Білик В. Становище василіанських монастирів Правобережної України у суспільно-політичних умовах Російської імперії (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.) / В. Білик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/224-stanovyshche-vasylianskykh-monastyriv-pravoberezhnoyi-ukrayiny-u-suspilno-politychnykh-umovakh-rosiyskoyi-imperiyi-kinets-xviii-30-ti-rr-xix-st>.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Д. Бовуа. –

- Київ : Критика, 1998. – 334 с.; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – Київ : ІНТЕЛ, 1996. – 421 с.
5. Водзяновська І. Дві хвили ліквідації василіанських монастирів в Російській імперії на прикладі Правобережної України / І. Водзяновська // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Кн. І. – Львів : Логос, 2012. – С. 294–302.
6. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретично-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство. – 2010. – № 14. – С. 15–18.
7. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві : політико-соціальні виміри (1793 – 1832 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medievalist.org.ua/2014/04/17931832.html>
8. Калач В. Релігійна ідентичність українських громадян та соціокультурні трансформації / В. Калач // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство. – 2011. – № 15. – С. 37–39.
9. Кривошея І., Близнюк І. В. Уманський базиліанський монастир (1765 – 1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. Кривошея, І. Близнюк. – К., 1998. – С. 6 – 35; Кривошея І., Тищенко Т., Зелінська О. Сторінки історії Уманського василіанського монастиря – колиски поетів «української школи» в польському романтизмі / І. Кривошея, Т. Тищенко, О. Зелінська // Київські полоністичні студії. «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Том. VII. – К., 2005. – С. 180 – 192.
10. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х книгах. – Кн. 3: Кінець XVII – перша половина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994.
11. Лисенко Л. Г., Пилипенко Є. М. Вплив ордену Святого Василя Великого на розвиток української та польської культури у XVII – XIX століттях / Л. Г. Лисенко, Є.М. Пилипенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream>

12. Лозинський М. Дослідження історії Чину Святого Василя Великого у Литві у науковій та громадсько-культурній діяльності Алдони Василяускене / М. Лозинський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Випуск 50.
13. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / В.Е. Лось. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К., 2013 – 300 с.
14. Лось В. Освітня та видавнича діяльність Греко-Католицької Церкви (Правобережна Україна першої третини XIX ст.) / В. Лось // Велика Волинь. – Житомир : [б. в.], 2004.
15. Лотоцкий А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии: ист. Очерк / А. Лотоцкий. – Каменец-Подольский, 1898.
16. Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – 464 с.
17. Папаяні І. Конструювання релігійної ідентичності: теоретико-релігієзнавчий аналіз / І. Папаяні // Українське релігієзнавство : бюл. Укр. асоціації релігієзнавців і Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії НАНУ. – 2010. – № 52. – С. 38–46.
18. Парадуха В. Освітня діяльність василіанських монастирів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – 30 рр. XIX століття / В. Парадуха // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – 2001. – № 5.
19. Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – № 2.
20. Саламаха М. Трансформація структури Чину Святого Василя Великого в останній третині XVIII ст. / М. Саламаха [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstrea>
21. Саламаха Михайло. Василіанські монастирі як осередки релігійної ідентичності українців (остання чверть XVIII ст. – 30-ті роки XIX ст.) / Михайло Саламаха // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – № 21.
22. Святенко А. Греко-Католицька і Римо-Католицька церкви в освітянській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. Святенко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 48–60.
23. Сенік С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві / С. Сенік. – Люблін : Свічадо, 1990.

24. Татяніна Юліана. Барокові панегірики Атанасію Шептицькому в контексті релігійної культури першої половини XVIII століття: автори і контексти створення / Юліана Татяніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medievist.org.ua/2015/10/xviii.html>
25. Участь правобережного духовенства у польському національно-визвольному повстанні 1830 – 1831 рр. та антикатолицькі заходи російського уряду початку 30-х років XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/article/136.html>
26. Хіхляч Б. Історія василіанських монастирів на Брацлавщині (XVIII – I третина XIX ст.) / Б. Хіхляч // Архів Української Церкви. Сер. 1 : Дослідження. Вип. 1 : Історія унії на Київщині 1596–1839 років. – С. 251–270; Хіхляч Б. Освіта парафіяльного уніатського духовенства на Поділлі у XVIII ст. / Б. Хіхляч // Історія релігії в Україні : наук. щорічник. Кн. I. – Львів : [б. в.], 2012. – С. 273–280; Хіхляч Б. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд / Б. Хіхляч // Подільська старовина : наук. зб. – Вінниця : [б. в.], 2008. – Вип. IV. – С. 139–159.
27. Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.) / Р. Шеретюк. – Рівне : [б. в.], 2012. – 432 с.
28. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002.
29. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997.
30. Piółzpczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu / M. Piółzpczak-Majerowicz. – Warszawa ; Wrocław : PWN, 1986. – 271 s.
31. Radwan M. Caratwobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839 / M. Radwan. – Roma ; Lublin : Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001. – 504 s.

Кривошея Игорь. Василянський орден на Правобережній Україні в вт. пол. XVIII – пер. трет. XIX вв.

Рассмотрено возникновение греко-католической (униатской) церкви на территории украинского Правобережья. Особое внимание уделено деятельности и распространению образования среди украинского населения василианского ордена (Орден Святого Василия Великого), который возник в лоне униатства. Установлено, что в результате пастырской и культурно-образовательной деятельности василяне через созданные ими монастыри, школы и органы печатного слова добились значительных успехов в печатном деле и в образовательной сфере. После аннексии Правобережной Украины Российской

імперією в результаті трьох разделов Речі Посполитої Петербург в лиці Катерини II і Павла I по отношению к василіанам здійснював агресивну, дискримінаційну політику, направлену на ослаблення ордена, подрив його фінансового і матеріального благополуччя, а внаслідок – і знищення ЧСВВ. Підтримка василіанів польською шляхтою, участь уніатів в Новагородському повстанні, антиросійська агітація стали поводом для ряду законодавчих актів, ініційованих Ніколаєм I, які дозволяли конфіскацію імушества василіанського ордена. Внаслідок цього в 1830-х гг. були закриті всі василіанські монастирі на Правобережжя.

Ключевые слова: Брестська унія, Орден Святого Василя Великого (василіане), уніати (греко-католики), Речь Посполитая, Російська імперія, Правобережна Україна.

Kryvosheia Igor. Basilian Order of Right Bank Ukraine in the second half of the 18th – first third of the 19th century.

Based on the study of primary sources and historiography, the issue of formation of the Greek Catholic (Uniate) Church on the territory of Right Bank Ukraine has been revealed in the article. The particular attention was paid to Basilian Order's (Order of St. Basil the Great) formation, activity, and diffusion of teaching among Ukrainians. It was found that the Basilian established monasteries, schools and publishing authorities. Because of such pastoral and cultural activities, they have achieved considerable success in the printing business and in education. After the Russian Empire annexed the Right-Bank Ukraine in a result of the three divisions of the Polish Lithuanian Commonwealth, Petersburg, represented by Catherine II and Paul I, carried out aggressive and discriminatory policy against the Basilian, aimed at weakening the order, undermining its financial and material well-being, and later – the elimination of Ordo Sancti Basilii Magni. Support the Basilian by Polish gentry, Uniates' participation in the November uprising and anti-Russian propaganda became a reason for legislation initiated by Nicholas I. As a result, Basilian monasteries were closed on the Right Bank in the 1830s.

Key words: Union of Brest, the Order of St. Basil (Basilian), Uniates (Greek Catholics), the Polish Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire, Right-Bank Ukraine.

2.6. ВАСИЛІАНСЬКІ МОНАСТИРІ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (XVIII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)

Богдан Хітлач

Висвітлюється історія василіанських монастирів на Поділлі, досліджена на основі літературних джерел та архівних матеріалів. Розглянуто формування мережі обителів, подається їх кількість, визначені архітектурні особливості монастирських комплексів. Виявлені основні особливості планувально-просторового вирішення монастирів, проведено їх класифікацію, розглянуто типологічні розпланувальні схеми. Також показана господарська робота ченців, розкрита економічна діяльність обителів, вивчено шляхи їх фінансування.

Ключові слова: архітектура, василіани, монастир, ченці.

Із часу реформування в 1617 р. і протягом наступних століть Василіанський Чин був важливим осередком духовного та культурного

життя Правобережної України, незважаючи на державно-політичні трансформації та навіть переслідування. Через створені ним монастирі Чин провадив місійну, освітню діяльність, створював притулки для бідних.

Історія чернечих осередків Чину Святого Василя Великого (далі ЧСВВ) Подільського воєводства почала привертати до себе увагу дослідників уже в ХІХ ст. Серед таких Ю. Сіцінський, М. Яворовський, І. Шипович [1–3] та інші.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вийшли друком праці польських дослідників, зокрема Е. Ліковського, Волиняка (Й. Гіжицького), Й. Лукашевича [4–6]. Їхню традицію вивчення історії унії та Чину василіан як складової Католицької церкви продовжують й сучасники: Підлипчак-Маєрович М., Набиванець С., Лоренс Б. [7–9] та інші.

Післявоєнний період став багатим на дослідження українських вчених із діаспори, як-от М. Ваврик, І. Патрило, М. Войнар [10–12]. Цим історикам вдалося розкрити роль Василіанського Чину в унійних процесах та визначити час переходу до унії частини подільських монастирів.

У сучасній українській історіографії окреслена тематика тільки починає розроблятися. Питання церковного та монастирського землеволодіння у своїй монографії розглянув А. Л. Зінченко [13]. Натомість науковий доробок сучасних подільських дослідників стосовно історії монастирів Василіанського Чину, їхньої діяльності залишається, наразі, доволі незначним [14–16].

Окрему групу джерел складають комплекс матеріалів, які містяться в різних архівах України, Польщі, Російської Федерації. Зокрема в Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центрального державного історичного архіву м. Львова, у Краківському державному архіві, Російському державному історичному архіві в м. Санкт-Петербург (РФ).

Метою даної статті є огляд історії подільських монастирів ЧСВВ упродовж ХVІІІ – початку ХІХ століть із використанням архівних джерел і матеріалів вітчизняної та зарубіжної історіографії.

У 1699 р., після майже тридцятилітньої турецької окупації, подільські землі були повернуті Речі Посполитій. Адміністративно деканати Подільського воєводства з 1700 р. знаходились під владою львівських єпископів. Упродовж перших десятиліть ХVІІІ ст. тривало об'єднання василіанських монастирів Литви, Білорусі та України під одним керівництвом. Тільки в 1743 р., на Генеральній Капітулі, що відбулася в Дубні, незалежні до того часу Василіанські конгрегації – Литовська та

Руська об'єдналися в один «Руський Чин Святого Василя Великого», оформившись в окремі Провінції під тими самими назвами. Так вони проіснували до 1780 р., коли впродовж липня-вересня на Генеральній Капітулі в м. Торокань відбувся адміністративний поділ ЧСВВ на чотири Провінції: Литовську, Білоруську, Галицьку та Руську [11, с. 185]. Саме до останньої й відійшло Поділля зі своїми василіанськими монастирями.

Першим монастирем ЧСВВ у Подільському воєводстві став Сатанівський (1707 – 23 жовтня 1795 р.), другим за хронологією – Маліївський (1708 – 7 червня 1810 р.). Наступними василіанськими монастирями стали Барський (1715 – 1837 рр.), Галайківський (? – 1745), Головчинський (1739 – 1795 рр.), Калинівський біля Шаргорода (1718 – 1748 р., перенесений до м. Шаргород), Кам'янецький Свято-Троїцький (1722 – 1796), Коржовецький (1742 – 1745), Летичівський (70-і рр. – 90-і рр. XVIII ст.), Лядавський скальний (? – 1745), Шаргородський (1748 – 1795).

Отже, на території Поділля у XVIII ст. діяло 10 василіанських монастирів, якщо рахувати Калинівський та Шаргородський за один. Із них лише Кам'янець-Подільський був заснований василіанами. Решта записали у власність будівлі й маєтності колишніх православних монастирів або отримали такі від польських магнатів, як-от Шаргородський.

На підставі опрацювання наукового доробку російських, польських дослідників XIX ст. та архівних документів простежимо історію обителів Василіанського Чину в Подільському воєводстві, їхню економічну діяльність та архітектуру монастирських комплексів.

Розпочнемо огляд із Барського монастиря. Фундаторами обителі стали Павло та Маріана Щетинські. Вони близько 1715 р. надали Чину ґрунт «Семенки». 22 січня 1715 р. власник Барського староства Юрій Любомирський, підкоморій коронний, надав дозвіл на облаштування в с. Семенках василіанського монастиря, а в 1727 р. видав новий документ, згідно з яким ченцям дозволили використовувати свої землі, поселити на них стільки селян, скільки вміститься, побудувати млин, варити мед та горілку. У 1741 р. цей документ був підтверджений новим барським старостою Антонієм Любомирським. За візитою 1760 р. Барський монастир мав річні прибутки в розмірі 1270 злотих [17, с. 228–230].

За описом візит 1756 та 1760 рр., Барський монастир, який тоді ще знаходився в с. Семенках, був оточений товстим дубовим палісадом, зі сторони села були ворота з навісом. Посеред садиби розташовувалася церква в ім'я Петра та Павла, побудована з дубового пиляного дерева з

одним куполом. На захід від вівтаря була дзвіниця, на південь – монастирські приміщення з коридором, приєднані до трапезної старої побудови. У трапезній була влаштована каплиця на честь Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії. На північ від церкви стояла стара ігуменська келія. За монастирем на схід розкинувся сад, на південь – ставок, на якому був млин, а ще далі – тік із різними господарськими будівлями. Місце, на північ від обителі, де раніше була церква, слугувало кладовищем [17, с. 230].

У 1781 р. Барському монастиреві на Семенках Едукаційною комісією було передано приміщення ліквідованого в 1773 р. Барського єзуїтського кляштору та колегії. Отримавши таку нерухомість, василіани перебралися в м. Бар, де побудували нову кам'яну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці посередині монастиря. Вона виступала з однієї й іншої сторони за межі корпусу й, таким чином, разом з усією будівлею утворювала хрест. У 1787 р. її освятив уніатський барський офіціал Василь Матковський, за благословенням уніатського митрополита Петра Білянського (1780–1798).

Сам храм спирався на чотири кам'яні стовпи та увінчувався куполом, пофарбованим у зелений колір. Будівлю, у якій розмістилась ця церква, ченці пристосували під монастир, і мешкали вони у вільних кімнатах нижнього та верхнього поверхів, а зверху розміщувалася бібліотека. Такий двоповерховий корпус келій мав коридорне планування з одnobічним розташуванням приміщень. Через зайнятість усіх цих кімнат василіани влаштували школу в окремому кам'яному корпусі, який знаходився по лівій стороні від церкви. На нижньому поверсі були розміщені 1 – 5-й класи, а на верхньому – 6-й, дві житлові кімнати для вихователів, зала для малювання й відносно менша професорська кімната [2, с. 504–506].

Із правого боку від в'їзду знаходився флігель для розміщення священнослужителів, а далі будинок для чоловічої прислуги, конюшня й інші господарські служби. У результаті, Покровський монастир у Барі становив цілісний ансамбль, що складався з церкви, келій, школи, господарських приміщень та дзвіниці й становив єдиний об'єм у стилі бароко [18, с. 59].

Після хвилі приєднання василіанських монастирів до православ'я в 1794 – 1796 рр., Барський монастир залишився василіанським. На 1803 р. Барський монастир очолював Левицький Пахомій (47 років) і в ньому було 10 ченців [19, с. 157]. При цьому він не тільки зберіг своє майно, а й отримав частину с. Маліївці після закриття там василіанського монастиря в 1810 р., яка приносила дохід 600 злотих або 36 рублів сріблом на рік [2, с. 503]. У

1806 р. школа, монастир та всі інші будівлі пожежею були перетворені на попіл і, як згадує о. П. Левицький: «Я вимушений був до крайнього виснаження все витратити на ремонт та відновлення будівель, які згоріли, і коли публіка побачила після п'яти місяців, що всі будівлі зведені та приведені «до кращого стану, ніж були при єзуїтах, назвали це чудом» [20, арк. 12]. Власне, очільник монастиря сподівався, що його старання оцінять і нададуть додаткові кошти, проте помилився у своїх очікуваннях.

Станом на 1810 р. Барський монастир мав одинадцять ченців, публічну школу, у якій знаходилося 625 учнів, селян – 186 чоловіків; сум капітальних, фондушових, легаційних, запасних та інших 3575 рублів сріблом, річного прибутку 2202 рублів і 95 коп. сріблом [21, арк. 18 зв.]. У 1820 р. Барський монастир у с. Семенки мав 108 підданих та хутір на Маліївських ґрунтах із 10 підданими [22, s. 15]. У 1822 р. річний прибуток монастиря становив 2 405 руб. 95 коп. [2, с. 504].

Також ченці встановили для с. Семенки дводенну панщину і з парового господарства, і з поєдинкового, і з халупника. Різниця в повинностях інвентарних груп селянських господарств визначалася лише величиною данин, яка була незначною (2 курки, 12 яєць на рік для парового й 1 курка, 6 яєць на рік – для поєдинка й халупника) [13, с. 62].

Діяльність василіанського монастиря тривала до 1837 р., коли він був ліквідований за наказом імператора Миколи I, після чого ченцям довелося шукати собі нове місце проживання. Ієромонахи Козакевич, Вишатський та Капустинський були переміщені в Любарський монастир, Варфоломій Данилевич, Гедеон Дорошевич – у Загоровський монастир, а Созонт Пурієвич, Арсеній Лисевич та Анаклет Данилевич – у Бітенський монастир (Білорусь). До останнього 28 липня 1839 р. прибув і настоятель ліквідованого Барського монастиря Януарій Стульгінський [23, арк. 37 зв. – 77 зв.].

У першій половині XVIII ст. василіанським став Головчинський монастир, який не мав власної землі, а користувався угіддями то з Летичівського староства, то з меджибізьких маєтків місцевих магнатів Синявських та Чарторийських. У 1744 р. через недостатнє забезпечення монастир був приєднаний до Барського [24, s. 223], однак продовжував існувати на старому місці й надалі. Візита 1760 р. повідомляє, що монастир мав річний дохід 896 злотих і продовжував орендувати землю [17, с. 280]. Цей документ так описує монастир: лежить він за с. Головчинці в лісі над р. Бугом. По середині монастирської садиби стоїть дерев'яна церква з

«опасанням» та трьома куполами на честь Преображення Господнього. Перед входом у церкву – дзвіниця, а біля неї – ворота. На південь від церкви – шість келій під одним дахом, біля них пивниця. З іншого боку церкви – будівля для прислуги та господарські приміщення: кухня, слугарня, тік. Поблизу них стояла стара трапезна з віттарем і сіни, далі знаходилися сараї та конюшня, а біля воріт – невелика комора. Впритул до монастиря стояла хата, у якій жили господиня й дівка-служниця, двоє парубків, сторож із числа монастирських підданих, пастух і пасічник. За цими будівлями на південь були фруктовий сад та хати монастирських селян [25, арк. 19 зв. – 20 зв.; 17, с. 278 – 279].

1795 р. Головчинський монастир став православним [17, с. 280]. Ієромонахи Гератіан Вертацький, Яків Заморський та монах Грабовський погодилися разом із підданими цієї обителі перейти в православ'я. Однак ще двоє ченців відмовилися [25, арк. 15 зв.].

У 1722 чи 1723 рр. Кам'янецька Свято-Троїцька церква була зайнята василіанами, які заснували тут монастир. 1749 р. місцеві василіани від польського короля Августа III отримали на цю обитель привілей. Із 1726 р. монастир почав збагачуватися пожертвами, із яких у 1789 р. склалася загальна сума монастиря в 110 300 польських злотих. Ще з 1775 р. ченці почали давати позики за відсотки під заставу маєтків. Так, Кам'янецький монастир дав суму 50863 польських злотих поміщику Садовському на його маєтки в Ушицькому повіті [26, арк. 4 – 7 зв.]. 1787 р. такі операції принесли 4305 злотих доходу. Однак, крім цього, була прихована й не показана сума в 48 760 злотих, які пожертвували різні особи [1, с. 670 – 671]. Завдяки такій фінансовій діяльності монастир збільшував свою земельну власність за рахунок неспроможності позичальників вчасно розрахуватися з боргами. Так тривало до листопада 1795 р., коли Кам'янецький монастир став православним [27, с. 139]. Ченці-василіани Троїцького монастиря були переведені в Почаївську василіанську обитель [26, арк. 15].

Згідно з описом монастирська кам'янецька церква за планом будівлі була хрестовидною з заокругленнями з трьох сторін хреста, крім західного, до якого на всю ширину прибудовано чотирикутну дзвіницю, покрита гонтом, поверх якого зведено шпиль, оббитий жерстю, що завершувався залізним хрестом [28, с. 30; 1, с. 620]. Крім церкви, в монастирській огорожі містилися такі будівлі: посеред монастирської площі – двоповерховий кам'яний корпус, покритий жерстю, тягнувся прямолінійно від церкви, а потім повертав на схід, утворюючи прямий кут. У цій будівлі кімнати

розташувалися тільки з західної сторони, а з іншого боку вікна освітлювали широкий коридор. Жилих одиночних келій нараховувалося дев'ять, крім того, була одна велика кімната для настоятеля, одна загальна кімната для зборів василіанської конгрегації, з якою була суміжна невелика бібліотека, а далі розміщувалися їдальня та кухня. Із західного боку, поблизу корпусу, знаходились дві кам'яні комори з льохами, а за ними стояла довга одноповерхова кам'яниця з одинадцятьма кімнатами та двома сіньми: одні з північної сторони, інші – із південної. У приміщенні самого монастиря розмістилася школа для богословського василіанського класу, яка діяла при монастирі з 1759 р. на 12 – 15 осіб для тих, хто бажав вступити в чернецтво [27, с. 187].

На південь від головного корпусу стояв кам'яний одноповерховий флігель, у якому знаходились зі східного боку їдальня, кухня, пекарня й дві досить просторі житлові кімнати. На схід, поряд із цим будинком розмістилися муровані монастирські служби. Із протилежної сторони кам'яного старого флігелю поблизу воріт біля самої вулиці стояла стара мурована будівля, покрита гонтом, що складалася з чотирьох житлових кімнат. Із північно-західного боку обителі розкинувся невеликий фруктовий сад. Уся площа, де стояла церква та монастирські будівлі, мала трикутну форму й була обнесена кам'яною високою стіною [1, с. 623–624].

Фундатор Коржовецького монастиря королівський полковник Ян Баптист Дессієр, який мав французьке походження, 23 травня 1742 р. дав обителі землю, невеликий ліс, ставок та інші угіддя, а також певну кількість підданих, яка часто змінювалась: спочатку їх було 40, на 1798 р. тільки 32, а ще пізніше – 28 [5, с. 460]. Сам монастир займав високий пагорб посеред села Коржівці й був оточений високою цегляною стіною, на чотирьох кутах якої зведені невеликі вежі з цегли. При в'їзді в монастирські ворота підносилася кам'яна церква з одним куполом, побудована 1743 р. фундатором обителі. Наліво від в'їзду за стіною зі східної та південної сторін був розведений фруктовий сад. На монастирському дворі містився цегляний двоповерховий чернечий корпус, флігель із трапезною й кухнею, різні господарські будівлі [17, с. 313–314].

На 1745 р. монастир мав 8 будинків, господарі яких відробляли 96 днів панщини на рік кожний, землі мали на 34 дні орання та луг на 84 косарі; при монастирі був город, який приносив на рік від 2 до 4 червоних злотих, пасіка, яка мала 40 пнів, а зі ставка, лісу та млину не було жодних прибутків [5, с. 460]. Однак цей фондуш був недостатнім для забезпечення монастиря,

тому довелося в 1745 р. приєднати його до Сатанівського, хоча він продовжував існувати й надалі в Коржівцях. Пізніше цей монастир долучили до Шаргородського. У 1751 р. для збільшення статків монастиря до нього приєднали парафію с. Коржовець із дозволу уніатського єпископа Афанасія Шептицького [17, с. 313]. Після переходу в православ'я (1795 р.) власність монастиря змін не зазнала.

В першій половині XVIII ст. при Лядавській печері був василіанський монастир із власною церквою. У 1734 р. настоятелем обителі був Іоасаф. 1745 р. Лядавський василіанський монастир через відсутність фондушу та неспроможність себе утримувати довелося закрити, а майно приєднати до Шаргородського монастиря [17, с. 318]. Натомість уніатська церква продовжувала діяти й надалі до середини 90-х рр. XVIII ст., коли стала православною.

Засновник Маліївського монастиря земський подільський суддя Пепловський своєю ерекцією (дарчою грамотою) від 25 жовтня 1708 р. надав василіанам три ділянки поля, сінокіс, город, кілька свійських тварин, пасіку. Також дозволив рубати ліс для потреб монастиря у своїх лісах та користуватися млином. У 1774 р. між ченцями та новим власником с. Маліївці Адальбертом Сцибор-Мархоцьким стався конфлікт через землю. Він тривав два роки й завершився перемогою василіан [17, с. 321–322]. Але в описі обителі за 1804 р. зазначалось, що він перебивався без фондуша «з найдавніших часів» [29, с. 38]. У 1803 р. монастир у Маліївцях очолював Славінський Адріан (50 років) і в ньому було 3 ченці [19, с. 157].

1809 р. Ушицьке духовне правління доносило Консисторії, що, оселившись недалеко від церкви (не більше ніж в 20 кроках), маліївецькі василіани проводили в келіях богослужіння згідно зі своїм обрядом, схиляючи до слухання місцевих мешканців, яких намагалися залучити до унії. У результаті такої діяльності деякі з селян, як-от Матвій Корчинський (31 р.), Василь Мартинів (35 р.) і його дружина, Федір Цибульський із дружиною, перейшли в уніатство, а син Михайла Мельника Лука (30 років), записався навіть у церковне василіанське братство. У той час Андрій Сиршипинський із дружиною та дітьми взагалі з унії в православ'я не перейшли. «Більше там уніатського сповідання людей не має, а греко-російського чоловічої статі – 168, жіночої – 172» [21, арк. 5 зв.].

7 червня 1810 р. за наказом імператора Олександра I із 2-го Департаменту Римо-Католицької Духовної Колегії маліївський монастир був відібраний у василіан [30, с. 136 – 137; 2, с. 503]. Це стало результатом

численних скарг на ченців-василіан, які провадили Службу Божу за уніатським обрядом, чим спокушали в унію місцевих мешканців греко-російського сповідання. Саме с. Маліївці з земельними наділами та селянами переведено під опіку Греко-російського духовенства [23, арк. 40 зв.], а все майно ліквідованого монастиря було передано Барському монастиреві. Натомість ченців вирішено розмістити в Барському та Любарському монастирях [31, арк. 1].

У перших числах вересня 1810 р. маліївські ченці отримали послушницькі грамоти на переведення їх в інші монастирі. На час ліквідації обителі вона нараховувала три ченці, 13 селян чоловіків, сум капітальних, фондушових, легаційних, запасних та інших вірних 6225 рублів сріблом, невірних – 600 рублів сріблом, річного прибутку вірного – 300 рублів сріблом і 72 коп. [21, арк. 16 – 18 зв.]

За описом візиту 1741 р. Маліївський монастир розташувався на горі, поблизу с. Маліївці й мав такий вигляд: в'їзд до монастиря здійснювався через браму, на верхньому поверсі якої розміщувалась дзвіниця з чотирма дзвонами. Від входу були приміщення у два поверхи для ченців, а за ними кухня. Посеред цвинтаря – кам'яна церква на честь Воздвиження Святого Хреста. За церквою в скалі була печера, присвячена Різду святого Іоанна Хрестителя. Там само знаходились старі, зруйновані будівлі з дубового дерева, можливо, залишки попереднього православного монастиря з XVII ст. [17, с. 321; 5, s. 462].

1751 р. настоятель ігумен о. Іларіон Штауде побудував нову церкву та монастир із каміння. Крім того, місцеві ченці утримували конвікт для дітей шляхетських родин і латинську школу, де викладали німецьку мову [24, s. 235]. Згідно з візитою 1804 р., мурована обитель потребувала ремонту, проте бібліотека та архів, які вона мала, були розміщені в окремій келії та знаходилися в порядку. Монастир утримував парафіяльну школу, у якій навчалися діти шляхти [32, арк. 293 – 293 зв.].

1707 р. василіани в м. Сатанові зайняли покинутий монастир, який, як православний, існував ще з 1600 р. Тоді його очолив настоятель Варфоломей Холодовський [33, с. 8]. 23 червня 1742 р. уніатський митрополит Атанасій Шептицький надав дозвіл на заснування чоловічого братства Святої Трійці при монастирській церкві в м. Сатанові [34, арк. 1]. 1744 р. монастир було перебудовано в стилі бароко, ансамбль якого складався з кам'яної Троїцької церкви, триповерхової дзвіниці з келіями, в'їзних воріт та огорожі. До церкви був приєднаний кам'яний

монастирський двоповерховий корпус, який мав коридорне планування з одnobічним розміщенням келій [17, с. 353; 35, с. 200–201]. Таким чином утворилася ізольована композиція з будівлями й спорудами навколо храму. Сама обитель знаходилася на горі, поблизу міста, оточена справжнім фортечним муром шести метрів заввишки та до двох метрів товщиною. Візитація 1760 р. зазначає, що тут були ще стайня, пекарня, хлів, клуня, стодола [17, с. 358]. Зазначимо, що близько 1773 р. провінціальний з'їзд представників василіанського Чину обрав Сатанівський монастир місцем вічного ув'язнення монахів, що провинилися [36, с. 182].

16 червня 1720 р. Сатанівський монастир отримав у дарунок від власника м. Сатанова, великого коронного гетьмана Адама Синявського, сад, город, 180 днів орної землі та 100 днів сінокосу «на вічні часи», а також право користуватися лісом [37, арк. 1; 3, с. 1070]. Землю для монастиря обробляли його ж піддані, які вважалися парафіянами монастирської церкви. Також ченці тримали пасіки, на яких у 1774 р. було 130 пнів [29, с. 44]. Для збільшення достатку монастиря василіани утримували загін «прошаків», які з іконами в руках розходилися по навколишніх селах та містечках, намагаючись потрапити туди під час святкових або ярмаркових днів і збирали гроші для свого кляштору [3, с. 1068]. Ще одним джерелом прибутків для монастиря були пожертви магнатів. Наприклад, при ігумені Модесті Сільницькому (1766 – 1771) відомий канівський староста Микола Потоцький пожертвував Сатанівському монастирю 30 тисяч злотих [38, с. 421]. Такий дохід дозволяв монастирю прикупувати землю в селян та городян. Зазначимо, що монастир надавав і позики місцевим мешканцям. Так, 25 квітня 1781 р., за ігумена Амброзія Гнатовича, була дана позичка 122 польських злотих срібними монетами, щоправда, без жодних умов. Документ за громаду був підписаний Яном Гелетою. Чи повернули позику – невідомо, але за три роки (1784 р.) мешканці отримали нову на короткий час [39, арк. 1].

1793 р. при настоятелі монастиря Онуфрії Тучапському російський капітан Ільїн привів Сатанівську обитель до присяги на вірність російській імператриці Катерині II. Проте ченці жили тут до 23 жовтня 1795 р., коли монастир уже остаточно перейшов до рук православних [17, с. 355].

Власник Шаргорода Олександр Конецпольський у 1718 р. відновив у с. Калинівка поблизу міста зруйнований за часів «Руїни» православний монастир, надав йому землю та привів сюди василіан [17, с. 412]. Близько 1748 р. Станіслав Любомирський, підстолій коронний, дідич Шаргорода,

переніс монастир із села до самого міста, віддавши ченцям церкву святого Іоанна Хрестителя та будинок поблизу неї, при тому залишивши їм володіння в с. Калинівка. Пізніше Любомирський дозволив василіанам побудувати нове помешкання, яке краще задовольняло монастир, і купити сусідній будинок якогось шорника. Натомість власник міста вимагав від ченців утримувати школу для науки та навчання молоді, а також шпиталь [5, s. 452].

Монастирський комплекс у м. Шаргороді мав блоковану композицію, утворену мурованою церквою, кам'яним будинком, у якому жили василіани, школою, шпиталем із двома хатами. Серед споруд була й кам'яна кухня, конюшня, кам'яниця з хижою та прибудована до неї хата також із хижою, у сінях якої був мурований підвал. Усе це було огорожено кам'яним муром. Південну частину монастирської території займав цвинтар, обнесений старим парканом [17, с. 423].

Новий власник Шаргорода Йозеф Сосновський виділив Чину нове місце для побудови монастиря та школи – руїни старого замку й асигнував необхідну суму для будівництва. Проте незабаром він помер, і 1788 р. уже його вдова Фекла Сосновська уклала нову угоду з настоятелем монастиря та ректором школи Іорданом Міцкевичем щодо майнового забезпечення монастиря [17, с. 412 – 414]. Також Шаргородський монастир мав пожертви від різних осіб: Андрій Мартиновський, летичівський ловчий записав василіанам у 1754 р. 3 тисячі злотих, які приносили річний дохід у 210 злотих; Францішек Слезінський, комісар побережських володінь Станіслава Любомирського в тому ж році записав 5 тисяч злотих, із яких п'ять відсотків отримували шаргородські отці; певні суми надали в 1757 р. Андрій Ласковський, Томашовський та парафіяльний священик Озажинецький, у 1760 р. Андрій Годземба Сардинський, Летичівський підстолій. Крім того, монастир отримував дохід із с. Калинівка – 700 злотих на рік, а під час відпустів до їх каси надходила сума у 2 тисячі злотих. Так тривало до 1795 р., коли василіанська обитель стала православною [5, s. 454].

Брак історичних джерел та давність часу існування Галайківського й Летичівського василіанських монастирів не дає можливості дослідити їхню історію, архітектуру й різнобічну діяльність.

Таким чином, на території Подільського воєводства впродовж XVIII ст. існувало десять василіанських монастирів. Більшість із них мали матеріальні проблеми, адже були створені або засновані без усякого

забезпечення, а утримуватися виключно завдяки населенню не було можливості. По-перше, тому що монастирів було багато, по-друге, тому що місцевий люд не співчував унії й василіанам.

У 1744 р. папа Бенедикт XIV, дізнавшись про те, що значна кількість василіанських монастирів у Речі Посполитій доведена до такої бідності, що ледве можуть утримувати двох-трьох монахів, доручив уніатському митрополитові разом із начальниками ЧСВВ приєднати бідні монастирі до більш забезпечених із тим, щоб у кожному духовному закладі могли зручно жити вісім – десять монахів [40, с. 163].

Це доручення було виконане на нараді в м. Дубно в жовтні 1745 р., коли монастирі Руської провінції (до складу якої входили й подільські монастирі) були поділені на три категорії: 1) монастирі, які можуть існувати частково окремо, частково в злуці з іншими; 2) монастирі, які через бідність фондушу приєднуються до заможніших, однак разом із тим можуть існувати як відділення тих, до яких приєднуються; 3) монастирі, які зачиняються зовсім, поки фундатори не забезпечать їх. Із подільських монастирів до першої категорії були віднесені: Шаргородський, Барський, Кам'янецький, Свято-Троїцький та Сатанівський. До другої: Головчинський (до Барського), Маліївський (до Кам'янецького) та Коржовецький (до Сатанівського). До третьої категорії віднесені: Галайківський, Лядавський, причому рухоме та домашнє майно цих монастирів передбачалося передати іншим монастирям, а саме: Лядавського – Шаргородському, Галайківського – Маліївському [17, с. 214].

На початку 1749 р. генеральний вікарій у Львові А. Левинський у своїй реляції про монастирі на терені Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії, повідомив у Рим, що, на підставі звітів поодиноких деканів і парохів, продовжували існувати монастирі в Лядові (2 ченці) та Галайківцях (3 ченці) [10, с. 32]. До навернення в православ'я в 1795 р. продовжували існувати Головчинський та Коржовецький василіанські обителі [17, с. 280, 313].

Таким чином, можна зазначити, що помітною тенденцією в розвитку василіанської спільноти Поділля в середині XVIII ст. було скорочення чисельності чернечих осередків шляхом укрупнення монастирів. Однак цей процес набув затяжного характеру. На 1763 р. у Литві та Речі Посполитій продовжували існувати 112 чоловічих та жіночих василіанських монастирів [41, с. 320]. На Поділлі було десять монастирів, серед яких такі великі, як Барський, Кам'янець-Подільський, Сатанівський, Шаргородський, ченці

корих вели активну різнобічну діяльність. Така ситуація тривала впродовж усього XVIII ст. і припинилася після приєднання території Поділля до Російської імперії.

Простежуючи історію Василіанського Чину впродовж 1795 – 1839 рр. можна зауважити, що він був доведений до цілковитої руїни. У цей період, примушені до православ'я ченці, провадячи важкий опір, не змогли вже відновити свої згромадження. Проте, незважаючи на негативні закиди на їх адресу, василіани відіграли велику роль у суспільстві. На думку М. Радвана, вони були носіями польської та західної культури на вже анексованих Росією землях. Ліквідація ЧСВВ становила інтегруючий елемент русифікації мешканців нових російських земель, який прийняв у XIX ст. різні форми: ліквідація уніатських деканатів, парафій, шкіл, Віленського університету, латинських монастирів, парафій і дієцезій тощо. Одночасно розбудовувались аналогічні православні інституції, реалізуючи політичні цілі царату. З'являлися російські періодичні видання, школи, театри та бібліотеки. Навіть у богослужіння та катехизацію в католицьких костелах впроваджувалася російська мова [42, s. 223].

Після приєднання Поділля до Російської імперії в кінці XVIII ст. місцеві василіанські монастирі були ліквідовані в два етапи: I – 1793–1796 рр.; II – 30-і рр. XIX ст., а їхні маєтки та будівлі перейшли в казенне відомство або в розпорядження православного духівництва.

Джерела та література

1. Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий первоклассный монастырь / Д. Синицкий // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1868. – № 18. – С. 576 – 579, № 19. – С. 616 – 624, № 20. – С. 657 – 660, № 21. – С. 669 – 673.
2. Яворовский Н. Историко-статистическое описание г. Бара и заштатного Барского Свято-Покоровского монастыря / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1875. – № 17. – С. 502–512.
3. Шипович И. Из прошлого Сатановского монастыря и летопись этого монастыря / И. Шипович // ПЕВ. – 1886. – № 51. – С. 1063–1076.
4. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w., uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku / E. Likowski. – Wyd. 2. – Warszawa, 1906. – Cz. I. – XIV+V+277 s.; Cz. II. – 311+IV s.
5. Wołyniak. Z przeszłości zakonu Bazyliańskiego na Litwie i Rusi / Wołyniak // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1904. – R. XXXII. – S. 65–82, 15–172, 250–268, 353–360, 449–463.

6. Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkiem Ks. Litewskiem, od najdawniejszych czasów aż do roku 1794 r. / J. Łukaszewicz. – T.2. – Poznań : J. K. Żupański, 1850. – 494 s.
7. Piłtyczak-Majerowicz M. Kulturalna działalność zakonu bazylianów w XVII i XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich / M. Piłtyczak-Majerowicz // Chrześcijaństwo w świecie. Zeszyty OdiSS. – 1998. – Rok XX. – № 179 – 180 (8–9). – S.190–207.
8. Nabywaniec S. Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762 – 1778 / S. Nabywaniec – Rzeszów : [Poligrafia Wyższego Seminarium Duchownego], 1998. – 575 s.
9. Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780 / B. Lorens. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – 559, [1] s., [3] k. tabl.
10. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка / М. Ваврик. – Рим: PP. Basiliani, 1979. – XXIII, 217 с.: іл. + 1 карт. – (Сер. 11. Записки ЧСВВ. Секція І. Праці; Т. 40).
11. Патрило І. Нарис історії василіан від 1743 до 1839 р. / І. Патрило // Записки ЧСВВ. – 1988. – Т. 13. – Серія II. – Вип. 1–4. – С. 183–283.
12. Войнар М. Василіани – їхня роль в Унії Київської митрополії / М. Войнар // Записки НТШ. – 1976. – Т. 192. – С. 110–166.
13. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л. Зінченко. – К.: [б.в.], 1994. – 178 с.
14. Кучерук І. В. Свято-Миколаївська обитель / І. В. Кучерук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження // Матеріали XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – С. 167 – 172.
15. Трембіцький А. Історія Подільських монастирів: проблеми досліджень / А. Трембіцький // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 62–72.
16. Маліновський Ю. Л. Барський монастир в просторі і часі / Ю.Л. Маліновський // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». – Київ - Бар: «Барська районна друкарня», 2014. – С. 93–95.
17. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского историко-статистического комитета. –

- Вып. 5. / под ред. Яворовского Н. И. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. управл., 1890/1891. – С. 207–444.
18. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
19. Radwan M. Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku / M. Radwan. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. – 184, [2] s., тара.
20. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербург (далі – РГИА СПб). – Ф. 797. – Оп. 6. – Спр. 22327. – 22 л.
21. РГИА СПб. – Ф. 797. – Оп. 1. – Спр. 4000. – 31 л.
22. Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione przez Eu. Heleniusza. – Т. II. – Kraków : nakładem autora, 1901. – 256 s.
23. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 238. – 96 л.
24. Archiwum Państwowy w Krakowie. – Teka Antoni Schneidera 63.
25. ДАХО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1. – 44 л.
26. РДІА СПб. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 1293. – 27 л.
27. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
28. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правл., 1895. – 611 с.
29. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О.П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
30. Страшкевич В. О базилианах в с. Малиовцах, Подольской губернии / В. Страшкевич // Киевская старина. – 1905. – Том LXXXVIII. – С. 136–137.
31. РГИА СПб. – Ф. 797. – Оп. 6. – Спр. 22328. – 3 л.
32. РГИА СПб. – Ф. 823. – Оп. 3. – Спр. 1282. – 295 л.
33. Исторические заметки о Свято-Троицком монастыре Подольской епархии, что вблизи местечка Сатанова // ПЕВ. – 1883. – № 1. – С. 6–13.
34. Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. Стефаніка. – МВ–293/2. – 2 л.
35. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог). В 4-х т. / [гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др.]. – К. : Будівельник, 1983 – 1986. – Т. 4. – 1986. – 375 с.; ил.

36. Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет / Б. М. Хіхляч. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 404 с., іл.
37. Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. Стефаника. – МВ–293/1. – 2 л.
38. А. В. (Антонович В.) Православный монастырь и его униатская летопись (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) / В. А. // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 418–425.
39. Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. Стефаника. – МВ – 293/6. – 1 л.
40. Батюшков П. Н. Подолие. Историческое описание / П.Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Тов. «Общественная Польза», 1891. – 364 с.
41. Łukaszewicz J. Historya szkół w Koronie i w Wielkiem Ks. Litewskiem, od najdawniejszych czasów aż do roku 1794 r. / J. Łukaszewicz. – Poznań : J.K. Żupański 1850 – 1851. – Т. 1. – VIII, 470, [2] s.
42. Radwan M. Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839 / M. Radwan // Nasza przeszłość. – Т. 93. – 2000. – S. 153–225.

Хіхляч Богдан. Василянские монастыри Подольского воеводства (XVIII – первая треть XIX вв.).

Статья рассматривает историю василянских монастырей на Подолье, которая исследована на основе литературных источников и архивных материалов. В работе рассмотрено формирование ряда монастырей, подается их количество, определены архитектурные особенности монастырских комплексов. Проведено исследование основных особенностей планировочно-пространственного решения монастырей, проведена их квалификация и рассмотрены типологические планировочные схемы. Показана хозяйственная работа василян, раскрыта экономическая деятельность монастырей, их финансирование.

Ключевые слова: архитектура, василяне, монастырь, монахи.

Khylach B. The Basilian monasteries of Podoliya (XVIII – I third XIX century).

The article examines the history of the Basilian monastery of Podillya and investigated on the basis of literary sources and archived materials. We consider the formation of the network of monasteries, served their number, determined architectural features of monastic complexes. A study of the main features of the planning and spatial resolution of monasteries, held their classification and considered typological planning scheme. Shown economic activity monasteries, studied ways of financing.

Key words: architecture, Basilian, the monastery, the monks.

2.7. ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЧЕНЦЯ УМАНСЬКОГО ВАСИЛЯНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (1773 – 1774 рр.)

Юрій Стецик

Простежено динаміку чисельності чернецтва та визначено його територіальне й соціальне походження. Проаналізовані вік, освітні студії,

монастирські та церковні обов'язки монахів. У біографічних довідках розкрито основні віхи духовного вишколу та праці ченців.

Ключові слова: монастир, василіанин, новіціат, послушник, брат, отець.

У сучасній українській церковній історіографії основний акцент робиться на вивченні інституційного розвитку монастирів, у той час як поза увагою дослідників перебуває постать самого монаха, а зокрема, вивчення його особистісних характеристик: соціальне й територіальне походження, освітній рівень та етапи духовної формації. Такий підхід, очевидно, зумовлений наявністю досить фрагментарних спеціальних джерел, які в більшості випадків не дають можливості досліднику відповісти на низку питань.

Розглянута нами тема дослідження не була об'єктом спеціального вивчення в церковній історіографії. Натомість віднаходимо студії з інституційного розвитку Уманського монастиря та загальні праці, присвячені історії Василіанського Чину в Україні [1]. Особливої уваги заслуговують історико-краєзнавчі дослідження Ігоря Кривошеї, який, вивчаючи історію м. Умані, зібрав цінний джерельний матеріал про діяльність місцевого василіанського монастиря. Зокрема дослідник проаналізував постать фундатора монастиря та розробив періодизацію функціонування обителі. Краєзнавець досить докладно та змістовно розкрив один із напрямів діяльності ченців – провадження шкільництва для світської молоді, подавши кількісні та якісні освітні характеристики Уманського василіанського колегіуму [2]. Проте поза увагою науковця залишились насельники монастиря, адже сучасна церковна та краєзнавча історіографії цього духовного осередку представлені дослідженнями в інституційному та культурно-освітньому аспектах, натомість біографістика чернецтва залишається досі не вивченою [3].

В даній статті ставимо собі за мету, вивчивши біографи чернецтва, узагальнити їх соціальні, територіальні, вікові та освітні характеристики для укладення загального профілю портрету монаха.

Статистично-довідкові джерела фіксують постійну мінливість складу монастирської братії, зумовлену постійним переміщенням ченців. Така практика була обумовлена постановами Генеральних та Провінційних Капітул, які були спрямовані на подолання звикання монахів до постійного місця проживання та побуту, а натомість формування духовної концепції тимчасового перебування на землі з метою пошуку шляху досягнення вічного життя в Царстві Божому. Відповідно до Конституцій Чину протоігумен наділявся правом кожних чотири роки переміщувати монахів

із одного монастиря до іншого. Іноді ці терміни, при необхідності, скорочувалися до 1 – 2 років, а інколи навпаки розширювалися до 5 – 8 років.

На вакантні посади ігумена, прокуратора та професорів присилалися досвідчені отці з більших монастирів Провінції: Погоні, Шаргорода, Загайців, Теробовлі, Лаврова, Львова (Св. Юрія), Віцина, Гранова, Почаєва, Сиротина.

Уманський василіанський монастир Різдва Св. Івана Хрестителя, який належав до нових фундацій, оскільки заснований у 1765 р., за чисельністю своїх насельників (1772–1780 рр.) поступався великим монастирям, у яких проживало від 20 до 40 ченців: Почаїв, Доброміль, Лаврів, Замостя, Львів (Св. Юра). Натомість належав до середніх монастирів, у котрих мешкало від 10 до 20 монахів: Замостя, Любар, Кам'янець, Мильчен, Сатанів, Шаргород, Загайці, Крехів, Щеплоти, Теробовля [4].

Тож розглянемо динаміку чисельності чернецтва Уманського монастиря з поділом насельників за покладеними на них обов'язками: 1772–1773 рр. – 12 ченців (9 отців, 3 брати (професи-лаїки), 4 професори, 2 місіонери, 2 проповідники, 9 сповідників, 1 парох) [5, с. 128, 129], 1773–1774 рр. – 12 ченців (9 отців, 3 брати (2 професи-лаїки та 1 не профес), 4 професори, 2 місіонери, 1 проповідник, 9 сповідників, 1 парох) [6], 1775–1776 рр. – 16 ченців (13 отців, 3 брати (професи-лаїки), 5 професорів, 2 місіонери, 1 проповідник, 11 сповідників, 2 парох) [7], 1776–1777 рр. – 17 ченців (16 отців, 1 брат (профес-лаїк), 4 професори, 2 місіонери, 3 проповідники, 15 сповідників, 2 парох) [8, с. 171], 1778–1779 рр. – 18 ченців (12 отців, 6 братів (професів-лаїків), 3 професори, 2 місіонери, 1 проповідник, 11 сповідників, 1 парох) [9], 1780 р. – 18 ченців (у джерелі поділ за обов'язками не фіксується) [10, с. 178]. Подані статистичні дані свідчать про розбудову обителі та постійне зростання її насельників, оскільки поставала необхідність у провадженні різних напрямів духовної та освітньої праці. Адже монастир був не тільки освітнім осередком, але й місіонерським центром поширення унійних ідей серед місцевої людності.

Тож розглянемо докладніше основні просопографічні характеристики ченців Уманської обителі за окремо взяті роки. Щодо територіального походження, то насельники обителі були рекрутовані до чернецтва не з місцевої людності, а прибули до Умані з інших воєводств Речі Посполитої: Руського (5 кандидатів), Волинського (3 кандидати), Подільського (2 кандидати), Белзького (1 кандидат). Більшість кандидатів походили з

сільських місцевостей (7 із 12 осіб) і тільки 5 осіб народилися та здобули початкову освіту ще до вступу в чернецтво в містах Ярослав, Немирів, Заслав, Шаргород. Практично всі кандидати вступили до чернецтва та проходили новіціат у Почаєві, і тільки о. Іраклій Терерухович розпочинав свій аскетичний життєвий шлях із Добромиля, де також діяла школа духовної формації аскета. Щодо соціального походження, то переважали вихідці з дрібношляхетських родів (6 осіб) та порівно представлені селяни та міщани (по 3 особи).

Загальний вік ченців, станом на 1774 р., коливався від 27 до 95 років. Основний стержень монастирської братії (8 осіб) становило молоде покоління ченців (27 – 37 років), сповнене енергії та завзяття в духовній праці. Середньовікова група монахів (41 – 45 років) була представлена тільки трьома особами, а старше покоління (аскетів-старців) тільки однією особою поважного віку (95 років, брат Боніфатій Балицький). Однак не всім ченцям вдавалося прожити такий поважний вік, адже джерела зафіксували смертність у віці 41 – 57 років, зумовлену захворюваннями. Наявність значної кількості молодих монахів була обумовлена функціонуванням при обителі освітнього колегіуму для світської молоді. Найчастіше кандидати в ченці вступали до монастиря в юнацькому віці 20 – 30 років, що дозволяло їм належно підготуватися до аскетичного укладу життя та набути духовного досвіду. Адже вагому частину свого життя (15 – 25 років) вони проводили у Василіанському Чині. Однак траплялися поодинокі випадки ранішого (16 – 18 років) та пізнішого (70 років) вступу до чернецтва.

Духовна формація чернецтва передбачала проходження освітніх студій. Першою духовною школою в становленні кандидата в послушники була школа новіціату, яка в розглядуваний період становила один рік. Таких шкіл новіціату на теренах Святопокровської провінції ЧСВВ, до якої належав Уманський монастир, було два будинки для вишколу новиків (Доброміль, Почаїв). Якщо порівняти ці дві школи новіціату, то в кількісному співвідношенні переважала Почаївська. Зокрема з 12 ченців – 11 осіб проходили новіціат у Почаєві й тільки 1 – у Добромилі.

Після завершення новіціату монахи складали чернечі обіти та продовжували освітні студії з риторики (Гоща, Віцин по 2 роки), філософії (Загайці, Замостя, Теревовля, Лаврів по 2 роки), теології (Лаврів, Добромиль, Львів (Св. Юра) по 2 роки), і зі здобуттям духовної освіти отримували піддияконівські, дияконівські та ієрейські свячення. Поодинокі ченці, які виявляли інтелектуальні здібності, після завершення внутрішніх

студій відправлялися до папських семінарій у Брансберг та Рим (колегія Поширення Віри).

Частина ченців (8 із 11 осіб) перед вступом до чернецтва, ще у світському житті, здобули освіту в громадських школах із граматики, логіки, риторики та поетики, філософії.

Відповідного до свого покликання, освіти та здібностей на ченців покладалися певні монастирські обов'язки: адміністративні (секретар Провінційної Управи, ігумен, вікарій, прокуратор (соцій)), господарські (економ, префект будівництва, резидент, касир), церковні (парох, сповідник, проповідник, ризник, місіонер, промотор церковного братства), освітні (учитель, магістр, професор, катехит, ректор, віце-ректор, префект школи), монастирські (кандидат, послушник, новик, брат, отець, капелан, промотор чернечої братії). Згідно з монастирським законодавством ченці-брати не могли посідати вищих керівних посад (ігумена, вікарія) або ж виконувати відповідальніші церковні обов'язки (сповідника, провідника), які вимагали належної духовної освіти. Натомість на братів покладалися обов'язки послушника, рефектарія, хориста, помічника ризника [11].

Під час проведення порівняльних характеристик, із врахуванням чисельності монахів, встановлено, що розглядуваний монастир належав за чисельністю до середніх чернечих осередків Святопокровської провінції. Наявність значної кількості ченців була обумовлена функціонуванням при обителі колегіуму для світської молоді та місіонерського осередку. Брати як насельники даної обителі виконували допоміжні обов'язки в духовній праці отців-василіан. Соціальна база рекрутації до чернецтва охоплювала в основному представників шляхти, селянства та міщанства. Освітній вишкіл братів був традиційно обумовлений навчанням у новіціаті, студіями з риторики, філософії, теології. Завдяки виконанню ченцями покладених на них обов'язків Уманський монастир діяв як духовний та культурно-освітній осередок, незважаючи на досить мінливі суспільно-політичні обставини розвитку ранньомодерного суспільства [24, арк. 215].

Джерела та література

1. Ваврик М. (ЧСВВ). Нарис розвитку і стану Василіянського Чину XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка / отець Михайло Ваврик // Записки Чину Св. Василія Великого. – Серія II. – Секція I. – Т.10. – Рим, 1979. – 180 с.; Патрило І. (ЧСВВ) Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ / отець Ісидор Патрило // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. XI (XVII). – Рим, 1982. – С.43 – 130.

2. Кривошея І. Уманський василіанський монастир (1765 – 1834) / Ігор Кривошея. – Умань: ПП Жовтий 2009. – 28 с.; Кривошея І., Близнюк І. Уманський базилианський монастир (1765 – 1834 рр.) / Ігор Кривошея // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998; Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796 – 1830 рр.)/ І. Кривошея // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – Вип. 1. – С. 94 – 100: Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття : монографія / Кузнець Т.В., Кривошея І.І., Скус О.В. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. – 148 с.
3. Павленко М. Базилианський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.; Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К., 1997. – С. 36–37; Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.11–18; Кірдан О. Л. Розвиток мережі навчальних закладів Уманщини (середина XVIII – початок XX століття) // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С.41–44; Гущина С. О. Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С. 62–73. Хіхляч Б. Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття / Б. Хіхляч // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. – 2009. – Ч. 16. – С. 65 – 78.
4. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.; *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1775 in Annum 1776.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775; *Catalogus Professorum Ordinis S. B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.
5. *Tabella monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni provinciae tituli protectionis Beatissimae Virginis Mariae in dominio regni Poloniae situatorum et tabella monasteriorum in moderno dominio caesareo-regiae majestatis situatorum ex Anno 1772 in Annum 1773* // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Т. XL. – Рим, 1979. – С. 126 – 142.

6. Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.
7. Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1775 in Annum 1776. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775.
8. Cathalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni provinciae protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex dispositione Religiosissimi Patris Domini Josephi Morgulec in capitulo Unioviae celebrato electi superioris provincialis confestus ex Anno 1776 in Annum 1777 // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Т. XL. – Рим, 1979. – С. 155 – 176.
9. Cathalogus Professorum Ordinis S. B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.
10. Capitulum Torokanense 1780 Anno (fragmentum) // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Т. XL. – Рим, 1979. – С. 177 – 178.
11. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі ЛННБ ВР). – Ф.3. – Спр. 435, 436, 614.
12. Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.
13. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.435. – Арк. 449.
14. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 94.
15. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 329.
16. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.435. – Арк. 526.
17. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 127.
18. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.435. – Арк. 451.
19. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.435. – Арк. 533.
20. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 127.
21. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.436. – Арк. 545.
22. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 196.
23. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 34.

24. ЛННБ ВР. – Ф.3. – Спр.614. – Арк. 215.

Додаток I.

Реєстр ченців Уманського монастиря 1773 – 1774 років

Отець Іраклій Тетерухович, загальний вік – 41 рік, із якого 20 років профес Василянського Чину, ігумен.

Отець Атанасій Назаревич, загальний вік – 37 років, із яких 14 років профес, вікарій та перший місіонер.

Отець Філарет Мочарський, загальний вік – 31 рік, із яких 15 років профес, префект школи та професор філософії.

Отець Іполит Ленкевич, загальний вік – 32 роки, із яких 11 років профес, професор риторики та поетики.

Отець Юстин Погорилецький, загальний вік – 27 років, із яких 6 років профес, проповідник та другий місіонер.

Отець Іраклій Белькевич, загальний вік – 29 років, із яких 10 років профес, професор синтаксису та ризник.

Отець Іполит Куницький, загальний вік – 36 років, із яких 5 років профес, професор інфіми. ризник.

Отець Августин Підгірський, загальний вік – 44 роки, із яких 16 років профес, парох у Маньківці.

Отець Януарій Лозинський, загальний вік – 29 років, із яких 5 років профес, префект будівництва.

Брат Бенедикт Уланицький, загальний вік – 32 роки, із яких 3 роки профес, прокуратор у Гереженівці.

Брат Амвросій Бонелік, загальний вік – 45 років, із яких 8 років профес, прокуратор у Маньківці.

Брат Боніфацій Балицький, загальний вік – 95 років, не склав обітів професа, соцій, старець [12].

Додаток II

Біограми ченців, які проживали в Уманському монастирі

впродовж 1773 – 1774 років

Тетерухович Іраклій

Світське ім'я – Георгій. Син Івана та Анни. Народився 15.04.1733 р. У світському житті навчався два роки риторики у Ярославській школі отців-езуїтів. Вступив до чернецтва 06.08.1753 р. у Добромилі. Після року навчання у новіціаті 26.08.1754 р. склав чернечі обіти професа. Скерований на студії з риторики до Гощі. По одному році навчання відправлений до Лаврова на філософські студії. Через два роки продовжив навчання

Брансбергському Алюмнаті, де студіював теологію впродовж 4 років. 15.05.1762 р. повернувся на територію Святопокровської провінції та скерований до Замостя, де отримав ієрейські свячення із рук Холмського владики Максиміліана Рилла. Був призначений місіонером у Замості. У 1763 р. відправлений до Кременця, де також був місіонером протягом 4 років. 02.07.1766 р. переїхав до Шаргорода, будучи місіонером. Звідтіля переміщений до Кременця на посаду вікарія та місіонера. Згодом призначений ігуменом монастиря у Погоні. За два роки скерований до Уманського монастиря на посаду ректора василіанського колегіуму та ігумена обителі, де урядував два роки, оскільки 03.06.1774 р. помер [13, арк. 449].

Назаревич Атанасій

Світське ім'я – Андрій. Батьки – Василь та Марія. Народився у 1737 р. в селі Ветлин Перемишльської землі. Закінчив один рік навчання у Кременецькій школі. Вступив 29.07.1759 р. до чернецтва в Почаєві. Після одного року випробовувань у новіціаті 30.07.1760 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Львівського монастиря Св. Юрія, де був послушником впродовж одного року і вибув до Загаївського монастиря на студії з філософії. Після завершення студій скерований до монастиря у Добромилі на студії з спекулятивної теології. В кінці першого року навчання 06.08.1764 р. став піддияконом, 15.08.1764 р. – дияконом, 22.08.1764 р. – отримав ієрейські свячення із рук перемишльського владики Атанасія Шептицького. Після завершення повного курсу навчання із спекулятивної та догматичної теології відправлений до Шаргородського монастиря для виконання обов'язків місіонера та проповідника, а також був касиром та промотором чернечої братії. Через п'ять років прибув до Уманського монастиря, будучи віце-ректором, місіонером та проповідником, а через два роки став ректором Уманського василіанського колегіуму (впродовж 1771 – 1779 рр. – ректор, ігумен, префект, місіонер в Умані). Цей вибір підтвердила постанова Унівської капітули (1776 р.). Після рішення Тороканської капітули (1780 р.) про утворення Галицької провінції ЧСВВ, ченці, які походили із Галичини були переведені до новоутвореної провінції. Відповідно 30.06.1782 р. отець Атанасій переїхав із Умані до Щеплот на посаду ігумена монастиря. Помер у 1794 р. [14, арк. 94].

Мочарський Філарет

Світське ім'я – Франциск. Син Антона та Катерини. Народився 24.02.1742 р. у м. Заславі Волинського воєводства. Перед вступом до

чернецтва закінчив клас поетики. Вступив 19.08.1758 р. до монастиря у Почаєві, де проходив однорічний новіціат та 11.08.1759 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Гощі на студії з риторики. Звідтіля у серпні 1761 р. переїхав до Загайців на філософські студії. По двох роках вивчення філософії у серпні 1763 р. скерований до Любара, де був вчителем граматики у початковій школі. Після одного року вчителювання 31.07.1764 р. поїхав на теологічні студії до Римської колегії Поширення Віри. Через три роки навчання повернувся на територію Святопокровської провінції. 13.09.1767 р. скерований до Загорівського монастиря для виконання обов'язків проповідника. 13.04.1768 р. отримав ієрейські свячення із рук Берестейського владика та коадютора Володимирського Антоніно Млодовського. Звідтіля відправлений до Віцинського монастиря для виконання обов'язків проповідника, а згодом призначений професором риторики. догматичної теології у Тереховлі, а пізніше став професором філософії у Загайцях. 1773 р. скерований до Умані на посаду другого професора філософії та префекта школи. 1775 р. призначений другим професором теології та сповідником у Шаргороді, а після смерті ректора школи став адміністратором школи та монастиря у Шаргороді до часу скликання провінційної капітули в Уневі. На цій капітулі обраний ігуменом монастиря у Замості, де урядовав впродовж 1776 – 1779рр., будучи водночас префектом школи та місіонером. У 1780 р. на провінційній капітулі у Тороканах, проведеної після генеральної капітули, обраний секретарем Галицької Святоспаської провінції. Із монастиря у Замості переїхав поза кордони провінції, будучи ігуменом Загорівського монастиря до часу смерті у 1785 р. [15, арк. 329].

Ленкевич Іполит

Світське ім'я – Якуб. Батьки – Теодор та Анна. Народився в 1742 р. у с. Негребка Перемишльської землі. Закінчив клас логіки. Вступив 20.08.1762 р. до чернецтва у Почаєві. 29.08.1763 р. склав чернечі обіти професа. Після цього відправлений до Тереховлі, де протягом двох років проходив філософські студії. Звідтіля скерований на посаду вчителя монастирської школи в Умані (1 рік). У 1767 р. повернувся до Добромиля для продовження теологічних студій. Незабаром 25.03.1769 р. у Страшевичах отримав піддияконівські свячення із рук перемишльського владика Атанасія Шептицького. 15.08.1770 р. – дияконівські, а 15.05.1771 р. – ієрейські свячення. 13.06.1771 р. відправлений до Лаврова для продовження теологічних студій. Через чотири роки, по завершенні студій,

відправлений до Умані, де був професором риторики впродовж двох років. За деякий час повернувся до Замостя для викладання філософії. За один рік переїхав до Умані, де викладав моральну теологію (впродовж 1773 – 1776 рр. – професор риторики, поетики, догматики, проповідник по святах і сповідник). У 1776 р. відправлений до Шаргороду, де продовжував виконувати обов'язки віцеректора, професора теології та префекта школи (2 роки). 1778 – 1779 рр. – вікарій, проповідник, сповідник Крехівського монастиря. У 1780 р. скерований до Добромиля на посаду магістра новиків. Серпень 1781 р. відправлений до Лаврова, будучи професором моральної і догматичної теології. Станом на 1783 р. перебував у Лаврові. Декілька років хворів. Останні 6 років був сповідником. 1784 р. – резидент та парох у Топільниці. Час та місце смерті не встановлені [16, арк. 526].

Погорилецький Юстиній

Світське ім'я – Йосиф. Син Авксентія та Юліанни. Народився 03.04.1747 р. на передмісті Губалівка м. Шаргород Подільського воєводства. Перед вступом до чернецтва закінчив клас філософії. Вступив 27.07.1767 р. до монастиря у Почаєві, де через рік випробовувань 27.07.1768 р. склав чернечі обіти професа. Після цього скерований на теологічні студії до Добромиля. Під час навчання 12.04.1769 р. у Страшевичах отримав піддияконівські, у Валяві 15.08.1770 р. дияконівські, у Страшевичах 15.05.1771 р. ієрейські свячення із рук Перемишльського владыки Шептицького. 13.06.1771 р. відправлений до Лаврова для продовження теологічних студій, а по їх завершенні у 1773 р. переїхав до Умані, виконуючи обов'язки проповідника, місіонера. В 1775 р. другий місіонер та промотор церковного братства Святого Івана Хрестителя у Кременці. У 1776 р. відправлений до Замостя для виконання обов'язків місіонера. Впродовж 1778 – 1779 рр. – вікарій, другий місіонер, сповідник монастиря у Лисянці. Дата та місце смерті не встановлені [17, арк. 127].

Белькевич Іраклій

Світське ім'я – Ілля. Син Дмитра та Варвари. Народився 20.06.1745 р. Закінчив клас риторики у Ярославській школі. Вступив 15.08.1763 р. до чернецтва у Почаєві. Після року аскетичних випробовувань у серпні 1764 р. склав обіти професа та відправлений до Гоці на студії з риторики. В кінці першого року цих студій скерований до Загайців на філософські студії, де навчався два роки. 19.06.1767 р. відправлений до Львова на теологічні студії, де під час навчання 15.10.1768 р. отримав дияконівські свячення. По завершенні студій висвячений в ієромонахи та призначений проповідником

у Віщині, Золочові, Білостоці, місіонером у Шаргороді, професором синтаксису в Умані (1773 – 1774 рр.), професором інфіми у Любарі, професором синтаксису та граматики у Гощі (1774 – 1775 рр.), 1776 р. професор риторики у Білостоці. 1777 – 1779 рр. – професор теології у Лаврові. Дата та місце смерті не встановлені [18, арк. 451].

Куницький Іполит

Світське ім'я – Іван. Син Симеона та Анни. Народився 24.06.1738 р. у Нимирові Белзького воєводства. Перед вступом до чернецтва отримав філософську освіту. Вступив 16.08.1768 р. до монастиря у Почаєві, де через рік випробовувань 16.08.1769 р. склав чернечі обітницькі професа та відправлений до Віщина на студії з риторики, а вподальшому на студії з філософії до Замостя, де впродовж 1771 р. отримав піддияконівські, дияконівські та ієрейські свячення із рук Холмського владика Максиміліана Рилла. По завершенні філософських студій скерований із Замостя до Умані на студії із моральної теології. 1772 р. ієромонах Львівського монастиря Св. Юрія. Через рік повернувся до Умані, виконуючи обов'язки викладача у класі граматики початкової школи, через шість місяців призначений професором вищого класу граматики. Із 1775 р. призначений парохом, сповідником та катехитом у Маньківці. Дата та місце смерті не встановлені [19, арк. 533].

Підгірський Августин

Світське ім'я – Андрій. Син Івана та Анни. Народився 1730 р. у с. Лани Руського воєводства. Перед вступом до чернецтва закінчив клас поетики. Вступив 16.09.1757 р. до монастиря у Почаєві, де через рік випробовувань 17.09.1758 р. склав чернечі обітницькі професа. Після цього призначений капеланом монастиря у Добрянках. Через три роки переїхав до Львівського монастиря Св. Юрія, де перебував 5 років та у 1762 р. отримав ієрейські свячення із рук Львівського владика Лева Шептицького. Після цього скерований до Калинівки, де 7 років виконував обов'язки прокуратора. Звідтіля відправлений до монастиря в Умані, де призначений резидентом та парохом у Маньківці, а згодом виконував обов'язки вікарія, віце-ректора, сповідника та префекта будівництва Уманського монастиря, де й помер у 1781 р. [20, арк. 127].

Лозинський Януарій

Світське ім'я – Йосиф. Син Якова та Марти. Народився 26.10.1745 р. у Волинському воєводстві. Вступив 06.07.1768 р. до монастиря у Почаєві, де після року аскетичних випробовувань 06.07.1769 р. склав чернечі обіти

професа та відправлений до Віцина на студії з риторики. Із 1772 р. парох, сповідник та катехит у Гереженівці, що належала до Уманського монастиря. Впродовж 1776 – 1779 рр. – парох та ризник монастиря у Гощі. Дата та місце смерті не встановлені [21, арк. 545].

Уланицький Бенедикт

Світське ім'я – Василь. Син Івана та Євфимії. Народився 1742 р. у с. Овсяна. Вступив до чернецтва у 1771 р., а у 1772 р. склав монаші обіти професа у Почаєві. Після цього відправлений до Гранова. Впродовж 1773 – 1774 рр. – прокуратор у Гереженівці, яка належала Уманському монастиреві. Із 1774 по 1777 рр. – прокуратор у Маньківці. Упродовж 1778 – 1779 рр. – прокуратор у Гранові. Дата та місце смерті не встановлені [22, арк. 196].

Бонелік Амвросій

Світське ім'я – Андрій. Син Онуфрія та Марії. Народився 1729 р. у с. Милятин. Вступив до чернецтва 02.08.1765 р. у Почаєві, де після року випробовувань 10.08.1766 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений до Умані, де виконував обов'язки прокуратора у Маньківці. Через вісім років, 12.09.1774 р. помер [23, арк. 34].

Балицький Боніфатій

Світське ім'я – Василь. Народився 1679 р. у с. Дезиньовка Подільське воєводство. Вступив 1749 р. до монастиря у Сиротині, де перебував 7 років. Після цього переїхав до Маньківки, де без чернечих обітів професа виконував обов'язки ризника. Помер у 1774 р., маючи 95 років.

Стецьк Юрий. Просопографичесоу портрет монаха Уманского василианского монастыря 1773 – 1774 года.

Прослежена динамика численности монашества и определенно их территориальное и социальное происхождение. Проанализированы возраст, образовательные студии, монастырские и церковные обязанности монахов. В биографических справках рассмотрены основные вехи духовной выучки и труда монахов.

Ключевые слова: монастырь, василианин, новициат, послушник, брат, отец.

Stetsyk Yuriy. The Monkhood of the Basilian Monastery in Uman 1773 – 1774 years: Prosography Portret.

The dynamics of quantity of monkhood is traced and certainly them territorial and social origin. Age, educational studios, monasterial and church duties of monks is analysed. The basic landmarks of the spiritual teaching and labour of monks are exposed in biographic certificates.

Keywords: monastery, Basilian, novitsiat, novice, brother, priest.

2.8. КАНІВСЬКЕ ВАСИЛІАНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

Ніна Басиста, Тетяна Ярмош

Досліджується створення та розвиток Канівського василіанського училища, збудованого 1784 року. Було розглянуто особливості освітньої діяльності ченців Василіанського ордену на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст., охарактеризовано основні засоби, які використовувалися ними для розвитку та поширення освіти. У цей час виникла нова система шкільництва, модернізувались програми навчання. Важливе місце в освітньому процесі належало Василіанському ордену. Досліджено вплив ордену на життя міста та на розвиток освітнього процесу в Україні.

Ключові слова: училище, василіани, Канів, Станіслав Понятовський, Фізикевич, музей.

У кожного міста є свої особливості, неповторні споруди, які багато в чому визначають його дух. У Каневі до таких належить колишнє василіанське училище.

Вікові стіни зберігають пам'ять про величезну кількість подій, фактів. Це можна відчутти на енергетичному рівні, прогулюючись поряд або ж увійшовши всередину до високих прохолодних залів із видовженими вікнами, довгими коридорами, потайними сходами та підвальним приміщенням.

Актуальність дослідження визначається зростанням інтересу до історії будівлі колишнього василіанського училища 1784 року.

Метою даного дослідження є висвітлення на основі історіографії та архівних матеріалів формування архітектури та аналізу освітньої діяльності Василіанського ордену в м. Каневі. Оцінити роль василіанського духовенства в культурно-просвітницькій діяльності та підвищенні духовності суспільства. Завдяки вивченню архівних матеріалів більш детально дізналися про історію училища [1].

Василіанський орден було створено 1617 року митрополитом Йосифом Вельяміном Рутським [12, с. 122]. Загальні Правила, або «Правила св. Отця нашого Василя Великого, Архієпископа Кесарії Кападокійської», були представлені в 1617 році Й. Рутським у першій капітулі й ґрунтувалися на писаннях св. Василя Великого. Відповідно до цих Правил, основою чернечого життя повинно бути зберігання обітниць: убозтва, чистоти, послуху, спільного життя. Убозтво ченців полягало у відмові від золота, срібла та грошей. Усі речі в монастирі були спільними. Одяг повинен бути відмінним від світського, але не пишним, їжу ченців мали складати найдешевші продукти. Взагалі чернець повинен був радіти, якщо йому навіть чогось бракувало.

Створюючи орден Св. Василя, митрополит Й. Рутський прагнув, «щоб його ченці залишилися в східному обряді та вірно дотримувалися східних практик. І хоч польська мова була панівною, він хотів, аби отці «й браття в церквах не іншою мовою, а тільки руською проповідували слово Боже» [12, с. 123–124].

Греко-католицька й Римо-католицька церкви мали давні традиції й досвід організації духовної освіти, започаткованої на теренах Речі Посполитої. Прерогатива виховання юнацтва не тільки духовного, а й світського станів надавалася василіанам. Це було зумовлено широкими матеріальними можливостями монастирів у заснуванні й утриманні шкіл; високим освітнім рівнем ченців та священників, на яких покладалися не лише контролюючі, а й викладацькі обов'язки. Крім того, безумовний авторитет і повага до парафіян сприяла успіху поширення освіти серед населення та вплинула на процес виховання в патріотичному дусі [2, с. 49]. На Правобережжі у XVIII ст. функціонувала широка мережа місцевих навчальних закладів, до яких належали єзуїтські колегіуми, новіціати (школи для молодих ченців), семінарії, духовні училища, засновані як чернечими орденами, так і місцевою владою. Освітньо-виховна діяльність Василіанського ордену в цей час розвивалася в кількох напрямках: вихованні власних ченців; організації духовних семінарій для єпархіальних священників; колегій для світської молоді та парафіяльних шкіл. Завдяки своїм школам василіани зайняли міцні позиції в суспільстві. Популярність цих шкіл на українських землях пояснювалася тим, що місцева людність виявляла більшу довіру до монастирських шкіл, аніж до світських [3, с. 166].

У наслідок освітянських реформ у Польщі 1773–1776 рр. було створено вперше в Європі міністерство народної освіти, під керівництвом якого в селах та містечках Правобережжя Дніпра почали відкриватись початкові та середні школи, які матеріально та фінансово підтримувалися державою. Але найбільшого значення набули заходи ордену Василіан, що входив до складу уніатської церкви. У 80-х роках XVIII ст. в Українському окрузі василіани відкрили чотири підокружні училища (в Умані, Каневі, Любарі, Овручі) [4, с. 276–277]. Усі підокружні школи мали три класи, але навчання в кожному з класів тривало не один, як в окружних навчальних закладах, а два роки [5, с. 286]. Хоча навчання в третьому класі могло тривати й один рік [6, с. 267].

До штату школи входили проректор, учителі, проповідники та викладачі іноземних мов. У першому класі всі предмети викладав один

учитель, у другому та третьому – учителі-предметники. Відзначимо й те, що в усіх цих школах навчання велося польською мовою. У першому класі василіанських училищ викладались такі дисципліни, як граматики (діти знайомились з основними нормами правопису, із морфологією та синтаксисом), арифметика, мораль (учні з'ясовували свої обов'язки стосовно батьків, учителів, товаришів, старших за віком людей, дізнавались про добрі та погані вчинки, знайомились із нормами поведінки), географія та історія. У школах проводилися також заняття з чистописання та риторики [4, с. 288]. Як таких, підручників для першого класу не було, вчителі самостійно складали тексти лекцій, розробляли вправи для закріплення. Єдиних програм, методичних рекомендацій, системи оцінювання знань для молодшого класу комісія так і не розробила. У 2–3 класах викладались десятки дисциплін, а саме: граматики, красномовство (риторика), поезика, мораль та право, політика, історія, географія, фізика, математика, богослов'я, філософія, фізика, латина, грецька та інші іноземні мови (французька, німецька, англійська, єврейська, італійська) тощо. Приділялась величезна увага вивченню польської мови. [4, с. 288]. Більшість шкіл мала багатих покровителів, що забезпечувало їм стабільне фінансове становище. Це зокрема дозволяло виплачувати вчителям достатньо високі заробітні плати. Як правило, вони отримували 100 злотих на рік. Окрім того, мали власну квартиру, яка знаходилася при школі чи монастирі. До василіанських шкіл зараховували без іспитів дітей шляхтичів та магнатів, для яких створювались задовільні умови для навчання та проживання. Так, у василіанських школах працювали найкращі вчителі. До шкіл зараховували як дітей у віці 6–8 років, так і 16–18-літніх юнаків [4, с. 455]. Навчалися у василіанських школах лише хлопчики. Педагогічний стаж складав 20 років, після чого вчителі мали право вийти на пенсію.

Доля не оминула й маленького на той час містечка Канева. Із 1775 року Канів перейшов у власність польського короля Станіслава Августа. Через два роки він віддав місто своєму небожу князю Станіславу Понятовському (23 листопада 1754, Варшава – † 12 лютого 1833, Флоренція), який походив із впливового роду Понятовських. Син Казимира Понятовського, великого коронного підкоморія, та Аполонії Устцицької. Навчався в пансіонаті, де викладали італійські монахи, а в 1766–1769 роках – у школі юних лицарів. Із 1770 року був гвардії полковником, а з 1776 року – генерал-лейтенантом коронних військ, член просвітницької комісії, член сейму від Варшавського воєводства. Часто подорожував Європою. Був в

Австрії, Франції, Англії, Італії. Агенти князя скупили на Правобережній Україні величезні ділянки запущених земель. Не маючи сили витримати гніт, канівці тікали з міста за Дніпро. Понятовському довелось управляти майже безлюдним містом, і 1800 року він продав свій маєток архімандриту Боніфатію Фізикевичу. Останній брав із жителів Канева за користування землею, сіножатями та лісом щорічно 6500 злотих.

Тут у 1781 році архімандритом Канівського василіанського монастиря Боніфатієм Физмкевичем було відкрито парафіяльну школу – перший відомий навчальний заклад у місті. Саме він на початку своєї діяльності за підтримки ордена здійснював керівництво та фінансування. Спочатку школа знаходилась біля стін напівзруйнованого в 1678 року татарами Успенського собору, у невеличкому дерев'яному будинку з трьома баштами, у якому проживали та проводили службу божу ченці. Але згодом у 1784 році за кошти Станіслава Понятовського (племінника польського короля Станіслава-Августа Понятовського), якому в той час належало місто, було закінчено будівництво двоповерхового кам'яного будинку.

Училище збудоване по прямій лінії довжиною 48, шириною 16 аршин, будинок вкритий кальовкою, пофарбований олійною фарбою, а на закінченні даху об'єднаний жолобами з литого заліза, до якого прикріплені 2 стоки води з даху. Будинок мав 3 під'їзди з ганками, на кожному ганку по 4 колони, що підтримували балкони. Будинок мав 9 кімнат. У всіх кімнатах і коридорах підлога була дерев'яна, крім кухні, у якій підлога вимощена цеглою. Під будинком училища знаходилося 2 льохи. Будівля мала одну нерухому дерев'яну драбину й одну рухому. На території училища знаходився один дерев'яний сарай, розміром 24x8 аршин. Уже через рік спеціальна королівська комісія призначила Канівську парафіяльну школу вищою [9].

Після зустрічі з імператрицею Катериною II 24 квітня 1787 року на галерах навпроти Канева сам польський король Станіслав-Август відвідав школу та був присутній на випускних екзаменах із граматики, арифметики та геометрії. Зустрічати короля вийшли вчителі та учні школи під суворим наглядом василіан на чолі з ксьондзом Фізикевичем. Студенти вітали його польською, німецькою та російською мовами. За указом Катерини II від 1795 р. могли функціонувати лише ті василіанські монастирі, що займалися освітньою діяльністю. Загалом василіанські монастирі утримували 13 шкіл для світського юнацтва.

Факт відвідування королем школи засвідчив високий рівень освіти, який надавався в цьому закладі. Також це помітно й по зростанню кількості учнів, що відвідували школу. Так, у 1778 році в її стінах займалося 139 дітей, а в 1792 році їх нараховувалось уже до двохсот [7].

1793 року відбувся другий розподіл Польщі, за яким до складу Росії було приєднано Правобережжя з містечком Каневом в тому числі. А в 1795 році – третій поділ, після якого Польща як держава перестала існувати. Для української уніатської церкви настали тяжкі часи відкритого переслідування. Тому ці події не могли не зачепити й освіти, що в більшості своєї продовжувала залишатись під відомством Церкви.

Так, згідно з записами, що стосуються школи за 1795 рік, помітне різке зменшення кількості учнів до 129, серед яких був 61 шляхтич, 54 поповичів, та 14 міщан. Хоча викладачі з законників, а також вище ректор, професори математики, логіки, алгебри й садівництва продовжували отримувати від Фізікевича платню по 16 та 22 рублі.

25 січня 1800 р. у київській громадянській палаті, згідно з купчою на ім'я Архімандрита Канівського василіанського монастиря Б. Фізікевича, місто Канів було куплено за 12857 руб 15 коп. сріблом у його попереднього власника Станіслава Понятовського. При здійсненні розрахунку Фізікевич заплатив лише 8571 руб. 45 коп., а інші 4285 руб. 75 коп. князь Станіслав Понятовський пожертвував на фонд Канівському парафіяльному училищу, що складало немалу суму на той час.

Та в 1802 році знову виникла колотнеча між світськими духовними та василіанами. Крім того, самі василіани (за старим польським шляхетським звичаєм) продовжували сваритися поміж собою. Цими подіями досить успішно зміг скористатися царат, унаслідок чого декілька великих монастирів перейшло до відомства російської православної церкви.

Розуміючи хитке становище, що склалося в самій церкві та навкруги, Б. Фізікевич у цьому ж році своїм заповітом відписав містечку Каневу та Канівському Василіанському училищу вічний фонд на таких умовах:

«1. Щоб училищем завідували канівські ксьондзи василіани і щоб в ньому викладалися: моральне навчання, граматики польської мови, математика, історія польського народу, його закони, та їх історія.

2. На випадок закриття урядом цього училища <...> та усунення ксьондзів василіан, фонд повинен припинитись, а почати надходити у користь нащадків Фізікевича <...> або других василіан училища» [7].

Чекати змін довго не прийшлося. Невдовзі Канівська парафіяльна школа перейменовується на Богуславське повітове училище, хоча знаходилася під відомством монастиря (на той час Канів належав до Богуславського повіту, незважаючи на те, що указ про перейменування міста в уїздне вийшов у 1796 році).

У 1818 році в місті сталась трагедія. Невідомою особою було спалено приміщення училища, а при пожежі загинуло два учні: Петро Волинський та Ігнатій Свідерський. Зоставшись без приміщення та даху над головою, заняття були перенесені в будинок поміщика Мазараки, який вирішив поступитися своєю оселею, поки наслідки пожежі не були ліквідовані.

Зі справ про ремонт повітового училища за 1818 рік видно, що приміщення школи було фактично наново перебудоване. Цього ж року Богуславське повітове училище перейменовується в Канівське [фото 1, 2].

Після придушення Листопадового повстання впродовж 1831–1834 рр. були закриті василіанські публічні школи в Любарі, Овручі, Почаєві, Володимирі-Волинському, Каневі, Барі, Умані [10, с. 206]. Остаточо ж право освітнянської діяльності греко-католицька церква втратила внаслідок указу 19 грудня 1835 р, який усі уніатські училища підпорядкував веденню комісії духовних училищ [11, с. 58].

Нині в приміщенні розташовано музей народного-декоративного мистецтва, який засновано 23 квітня 1972 року в приміщенні Успенського собору Василем Олександровичем Коваленком. Це один із найбільших музеїв Черкащини відповідного профілю. У 1990 році музей перенесено до цього приміщення. 2008 року музей увійшов на правах відділу до Шевченківського національного заповідника. Відділ нараховує більше шести тисяч експонатів. У його фондах – колекція із гутного скла XIII–XIVст, вироби майстрів-склодувів, різьбярів, мистецькі полотна художників. Надзвичайно захоплює відвідувачів колекція зразків традиційного українського одягу та предмети народного побуту трьох центральних областей України – Черкаської, Київської та Полтавської [фото 3].

Отже, пріоритетним напрямком діяльності василіанських монастирів була культурна-освітня діяльність. Василіани досягли значних здобутків в організації навчальних закладів різних типів та виховній роботі.

Відзначимо, що в цей період василіанські навчальні заклади були єдиними освітніми установами на Правобережжі, де українці та поляки могли отримати належну, як на той час, освіту. Це дає підстави

стверджувати, що василіанське шкільництво є органічною ланкою українського освітнього процесу XVIII — початку XIX ст. Пропоноване дослідження дало можливість більш досконалому вивченню історичної значимості будови як архітектурної пам'ятки і як навчального закладу ордену Святого Василя Великого в контексті українського освітнього процесу.

Джерела та література

1. Саламаха М.П. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. / М.П. Саламаха. // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2011. – Вип. 4. – С. 170 – 180.
2. Святенко А. Греко-Католицька і Римо-Католицька церкви в освітянській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. Святенко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 48–60.
3. Шкраб'юк П. В. Монаший Чин отців Василіан у національному житті України / П. В. Шкраб'юк. – Львів : ВВП «Місіонер», 2005. – 439 с.+56 вкл.
4. Крыжановский Е. Учебныя заведения въ русскихъ областяхъ Польши въ периодъ ея разделовъ / Е. Крыжановский // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 262 – 300; №3. – С. 441 – 478.
5. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви релігійної думки в Україні: у 3-х книгах. – Кн. 3.: Кінець XVII – перша половина XIX ст. / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
6. Бевз Г.П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К., 1997. – 102 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 1257.
8. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. – Ф. 733. – Оп. 49. – Спр. 345.
9. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 1415.
10. Radwan M. Bazylianie w zaborze Rosyjskim w latach 1795–1839 / M. Radwan // Nasza Przeszłość. – Lublin, 2000. – Т. 93. – S. 153–225.
11. Святенко А. Греко-Католицька і Римо-Католицька церкви в освітянській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. Святенко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 48–60.

12. Підручний П. Василянський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року / П. Підручний // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим : Вид-во ОО Василян, 1992.

Фото 1.

Фото 2.

Фото 3.

Басиста Нина, Ярмош Тетяна. Каневское василианское училище.

Исследуется создание и развитие Каневского василианского училища, построенного в 1784 году. Были рассмотрены особенности образовательной деятельности монахов Василианского ордена на Правобережной Украине в конце XVIII – начале XIX в., охарактеризованы основные средства, которые использовались ими для развития и распространения образования. В это время возникла новая система образования, модернизировались программы обучения. Важное место в образовательном процессе принадлежало василианскому ордену. Исследовано влияние ордена на жизнь города и на развитие образовательного процесса в Украине.

Ключевые слова: училище, василиане, Канев, Станислав Понятовский, Физикевич, музей.

Basysta Nina, Yarmosh Tetiana. The Kaniv Basilian school.

This article examines the creation and development of Kaniv Basilian school built in 1784. We discussed peculiarities of the educational activities of the Basilian monks of the order on the right Bank Ukraine in the end XVIII – early XIX century, described the main tools that was used for the development and dissemination of education. At this time there was a new educational system, modernized the curriculum. An important place in the educational process belonged to the Basilian order. The influence of the order on city life and on the development of the educational process in the Ukraine.

Key words: college, Basilian, Kaniv, Stanislaw Poniatowski, Fiskevich, Museum.

2.9. УМАНСЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ: БУДИНОК ТА НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

Тетяна Кузнець

Розглядається історія будинку Уманського духовного училища упродовж функціонування в ньому однойменного навчального закладу. Наводяться відомості про те, що православне духовенство Уманського училищного округу на з'їздах своїх депутатів глибоко вникало в проблеми функціонування цього навчального закладу. А так як його привабливість та авторитет значною мірою зумовлювались матеріальним становищем і, не в останню чергу, зовнішнім виглядом та облаштуванням будинку, то духовенство піклувалось про будівництво нового училищного корпусу, влаштування училищної церкви, зведення житлових приміщень для викладацького корпусу навчального закладу.

Ключові слова: Умань, Уманське духовне училище, православне духовенство, училищний округ, міська історія, училищна церква.

Регіональний зріз історичних досліджень передбачає вивчення стану невеликих територій, малих соціальних спільнот, історії родин, окремих населених пунктів тощо. Локальні дослідження включають в себе з'ясування історії вулиць, окремих будинків, навчальних закладів, об'єктів соціально-побутового призначення. Вони, як окремі пазли, складають загальну мозаїку регіональної історії, яка є важливою складовою частиною загальноісторичного процесу. Акцентування уваги на одиничному сприяє більш глибокому вивченню загального – саме так розуміється співвідношення загальноісторичних і регіональних досліджень.

В означенні меж регіонів традиційно покладені такі чинники, як геополітичне розташування території, особливості соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесів, що відбувалися на них. А відтак об'єктивне вивчення минувшини передбачає комплексне дослідження всіх чинників, які впливали на соціокультурний розвиток. Так звана міська історія вивчає процес формування внутрішньої інфраструктури, соціально-економічний та культурний розвиток населення міст та містечок. Відтак актуальності набирає дослідження кожного архітектурного об'єкта як

складової частини архітектурно-ландшафтного та культурно-освітнього розвитку міста. У рік відзначення 400-ліття найдавнішої писемної згадки про Умань (1616 р.) не залишає сумнівів актуальність визначеної нами теми.

У даному дослідженні враховано наукові здобутки попередників, які в більшій чи меншій мірі торкалися задекларованої проблеми. Так, П.Р. Клименко, член Національної спілки архітекторів і головний архітектор міста Умань у 1972 – 1994 роках, у своєму нарисі «З історії забудови Умані» зазначає, що приміщення Уманського духовного училища було зведене на місці садиби інженера Л. Метцеля, котрий був автором парку «Софіївка» [1, с. 20]. А у 1878 році розпочато будівництво нового мурованого корпусу для Уманського духовного училища [1, с. 26]. Але ні щодо процесу будівництва, ні до архітектури приміщення училища він відомостей не наводить. С.А. Васільєв у своїй кандидатській дисертації, присвяченій формуванню внутрішньої інфраструктури, соціально-економічному та культурно-освітньому розвитку Умані XVIII – початку ХХ ст., теж не обходить увагою Уманського духовного училища. Але дослідники не ставили своєю метою детального вивчення історії приміщення Уманського духовного училища.

Метою даної наукової розвідки є висвітлення процесу будівництва Уманського духовного училища, яке офіційно існувало з 1823 до 1918 року. Подальша історія його будівлі може стати темою окремого дослідження.

Уманське духовне училище офіційно було відкрите 4 листопада 1823 року. Правильніше: були відкриті два училища – повітове й парафіяльне, але друге було нижчим відділенням першого, та й розміщувались вони в одному приміщенні, тому про них йтиме мова як про один навчальний заклад. Детальних відомостей про перші роки функціонування училища не виявлено, та все ж відомо, що в 1829 році в ньому навчалось 187 учнів. Штат училища складали смотритель і 6 учителів, а на утримання училища було виділено 2 780 рублів [3, арк.1–4]. Першим смотрителем (директором училища. – Авт.) був, імовірно, протоієрей Гавриїл Крижановський, бо після його смерті 1836 року на вакантне місце смотрителя просилися відразу три особи, а саме: 1) смотритель Богуславського повітового духовного училища, кандидат богослов'я Ігнатій Мацієвич; 2) інспектор того ж училища Мойсей Мужаловський; 3) священник Іллінської церкви містечка Чорнобиля, а перед тим – учитель вищого відділення Київського повітового училища Федір

Шиманський [4, арк. 1–3]. Чи був хто з них призначений на посаду смотрителя, не з'ясовано.

Будинок Уманського духовного училища з самого початку, як і пізніше, знаходився на Звенигородському передмісті, навпроти Свято-Михайлівської, тоді ще парафіяльної церкви. Це був просторий, майже квадратний чотирикутник за дерев'яною огорожею. Дерев'яний, одноповерховий, схожий на казарму, будинок лицьовим боком був повернутий у двір. Усередині по всій довжині приміщення тягнувся довгий коридор, у який виходили двері класних кімнат, зали та карцера. Класних кімнат було чотири, і перших два класи називались парафіяльним училищем, а 3-й і 4-й класи – повітовим.

Згадуючи своє навчання в училищі в 1841–1847 роках, протоієрей Прокопій Павлович зазначав, що класні кімнати мали по два вікна, а дерев'яні стіни були обмазані глиною з обох боків. Але з часом глина обвалювалась й утворювались такі щілини, через які міг пролітати й сніг. Однак це суттєво не змінювало класної температури, так як кімнати все одно не опалювались і грубки слугували швидше для інтер'єру [5, с. 233].

Посеред училищного подвір'я стояв ще один дерев'яний будинок на 4 окремі великі кімнати, котрі виділялись під квартири вчителів. Їх повністю вистачало, так як із 7 осіб училищного штатного персоналу чотири – смотритель, інспектор і 2 учителі-священники – мали власні квартири. Інших будівель, дерев чи кущів на училищному дворі тоді не було.

У 1856 році на місці старого дерев'яного було збудоване нове кам'яне приміщення училища, на що єпархіальним керівництвом було асигновано 4 944 крб. сріблом [6, арк. 2]. У 1864 р. лише на штатне утримання Уманського духовного училища з державної казни було відпущено 173 крб. 40 коп. сріблом. А в 1876 р. на засіданні Київського єпархіального з'їзду при обговоренні доповідної записки Преосвященного Філарета про Уманське, Богуславське й Черкаське духовні училища депутат від Уманського повіту св. Олександр Іваницький відмічав «весьма удовлетворительное состояние Уманского училища в экономическом отношении» [7, с. 225].

Кам'яна одноповерхова будівля училища мала чотири великі кімнати, була надійною й міцною. До училищного будинку прилягала чимала земельна ділянка з міцною огорожею. Для проживання смотрителя і його помічника був куплений добротний дерев'яний будинок із гарним подвір'ям та огорожею. Тоді ж був виготовлений план та кошторис для будівництва училищної домової церкви та приміщень для підготовчого класу,

училищного правління й бібліотеки, на що виділено 4 000 крб. сріблом. Можливо, такі дані про стан Уманського училища послужили тому, що на єпархіальному з'їзді обговорювалась пропозиція про те, щоб з 5 духовних училищ у Київській єпархії залишити 3: Києво-Подільське, Києво-Софійське й Уманське, а Черкаське й Богуславське закрити. Однак остаточне вирішення цього питання було відкладене на пізніше.

Журнали щорічних з'їздів депутатів Уманського училищного округу показують, що духовенство, взявши на себе більшу частину фінансування училища, глибоко вникало в усі сфери його функціонування. Традиційно на з'їздах обговорювались звіти про доходи та витрати училища, обиралось керівництво навчального закладу, приймались рішення про надбавки до посадових окладів, про звільнення від плати за навчання, про надання матеріальної допомоги учням і т. д. На з'їздах Уманського училищного округу вирішувались як принципово важливі питання (наприклад, такі, як перебудова приміщення, ремонт, форма одягу для вихованців, відкриття нових джерел фінансування, оновлення бібліотеки й т. д.), так і, здавалося б, дріб'язкові, які могло б вирішити училищне правління, як-то: влаштування саду на училищному подвір'ї чи облаштування комори у квартирі смотрителя. Загалом же протоколи з'їздів є наглядною ілюстрацією піклування духовенства про підростаюче покоління, про виховання гідного поповнення своїх рядів.

Як видно з журналів з'їздів депутатів Уманського училищного округу, досить важливими були питання перебудови училища й домової училищної церкви. На з'їзді духовенства училищного округу 1874 року було ухвалене рішення про будівництво на училищному дворі окремою будівлею теплої домової церкви на 200 осіб. При ній планувалося влаштувати дві кімнати: одну для підготовчого класу, а іншу – для правління з бібліотекою. Для цього планувалося використати стару дерев'яну Михайлівську церкву, яка з парафіяльної на Звенигородському передмісті була перетворена на училищну (парафіян переписали до сусідньої Троїцької церкви).

З усіх парафій Уманського училищного округу було зібрано по 5 рублів, і ця сума в 1 660 крб. разом із наявними церковними 750 рублями склала 2 410 крб. сріблом, що й планувалося використати для будівництва. А наступний з'їзд духовенства училищного округу 1875 року дійшов висновку, що для будівництва кам'яного приміщення для церкви та двох названих кімнат цих коштів буде замало і звернувся до Київського митрополита за дозволом знову зібрати по 5 крб. із парафії. Зібрані

1 660 рублів із наявними 2 410 крб. складали в сумі 4 070 крб., що було достатньо для запланованого будівництва. Але вирішення цього питання розтяглося ще на два роки, і на з'їзді духовенства 1 877 року обговорювався вже інший варіант перебудови: проектувалось будівництво нового училищного корпусу з гуртожитком для найбільш бідних учнів. Домову училищну церкву планувалось облаштувати в тому ж таки корпусі, а від будівництва окремої будівлі Свято-Михайлівської церкви через брак коштів було вирішено відмовитись. На нове будівництво планувалось витратити 7 000 крб., наявних в училищі на 1 січня 1878 року, й отримати 30 000 крб. дотації від Св. Синоду з терміном виплати її впродовж 10 років. Але облаштування церкви було нагальною потребою, і тому з'їзд 1878 року ухвалив рішення про те, щоб виділити 3 000 крб. на перебудову існуючої Свято-Михайлівської церкви, до того ж – господарським методом і негайно.

Клопотання духовенства Уманського училищного округу про виділення Св. Синодом кредиту в 30 000 крб. на будівництво нового корпусу для училища було задоволене, і постало питання про джерела виплати позички.

Стосовно перебудови Свято-Михайлівської церкви, то голова будівельної комісії св. Володимир Доманицький доповідав з'їзду духовенства Уманського училищного округу, що виділених 3 000 крб. замало й, у відповідності з кошторисними підрахунками інженер-капітана Вінде, потрібно ще 1 500 крб. Депутати з'їзду 1879 року проголосували за виділення необхідної суми в розпорядження будівельної комісії. Церква була перебудована, і вже 14 листопада 1880 року в ній було відправлене богослужіння з нагоди святкування дня народження цариці.

У кореспонденції «Киевских Епархиальных Ведомостей» про цю подію повідомлялося, що «внутреннее благолепие храма можно считать достаточным. Резной иконостас с орнаментами старого византийского стиля, с живописью древнего характера, на белом фоне, прекрасно руководит мысли и чувствования молящих. О церкви этой надлежит сказать, что если она пощажена была в тридцатых годах новыми планировками военных (планування військових поселень – авт.), то ей и теперь следует оставаться на месте» [8, с. 7].

Заплановане будівництво нового корпусу училища з гуртожитком для найбільш бідних учнів не було почате. Хоч рішення з'їзду депутатів духовенства Уманського училищного округу виконувались і кошти від церков та від причтів збиралися. Так, лише з церков Уманського повіту в

1879 р. було зібрано 4 400 крб. [9, с. 17] (143 церкви 7-ми благочинних округів), а в наступному 1880 році на училищні та будівельні потреби від 95 церков повіту поступило 4 229 р. 50 коп. [10, с. 2–3]. Однак утримання училища та здійснення масштабних будівельних робіт вимагало значно більшого фінансування. За підрахунками архітектора, для будівництва приміщення на 200 учнів, ще й гуртожитку з дотриманням усіх гігієнічних вимог, потрібно затратити більше 60 000 рублів. Так що передбачуваних коштів було явно замало. А якщо зважити на те, що в Уманському духовному училищі навчалось тоді 170 учнів, то питання про будівництво нового училищного приміщення переходило серед риторичних. Училищні кошти не могли задовольнити бажання духовенства округу, хоч у цілому фінансовий бік діяльності навчального закладу виглядав задовільно.

Закінчуючи короткий нарис історії Уманського духовного училища, зазначимо, що в кінці 1916–1917 навч. року в ньому навчалось 103 учні. До початку 1917–1918 навч. року їх кількість збільшилася до 165 осіб. Це сталося за рахунок того, що з інших училищ до Уманського було переведено: 2 учні до 2-го класу, 5 учнів до 1-го класу й 32 учні з підготовчого до 1-го класу. А до підготовчого класу було прийнято 23 учні. По класах учні розподілялись так: у 4-му навчалось 27 осіб, у 3-му – 34, у 2-му – 42, у 1-му – 39, у підготовчому – 23. Упродовж навчального року з училища було відчислено 4 учні (3-є на прохання батьків і 1 – за неявку на навчання). Тобто в 1917–1918 навч. році в училищі навчався 161 учень, 35 із яких були не з духовенства. Навчальний рік, як зазвичай, розпочався 1-го вересня, та у зв'язку з обставинами воєнного часу навчання в училищі закінчилося 16 лютого (ст. стиль).

У наступні роки приміщення Уманського духовного училища використовувалось не за призначенням. У даний час воно знаходиться у розпорядженні Уманської ЗОШ №6, але історія будинку училища у ХХ ст. – то тема окремої наукової розвідки.

Джерела та література

1. Клименко П.Р. З історії забудови Умані / П.Р. Клименко. – Умань : Вид-во «Алмі», 2006. – 144 с.
2. Васільєв С.А. Умань в ХVІІІ – на початку ХХ ст.: формування внутрішньої інфраструктури, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток / С.А. Васільєв. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 2015. – 19 с.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 1–4.
4. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 628. – Спр. 10. – Арк. 1–3.
5. Мои воспоминания об Уманском духовном училище и времени моего в нем воспитания (1841–1847) // Киевские епархиальные ведомости. – 1902. – №14. – С. 232–235.
6. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 2.
7. Приложения к протоколам Киевского епархиального съезда от 15–18 мая 1876 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1876. – №17. – С. 224–226.
8. Из Умани // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №7. – С. 7–8.
9. Ведомость о количестве процентного сбора из доходов церквей Киевской епархии на потребности учебной части с 1 января 1880 года, составленная Епархиальным Съездом 18–22 августа 1879 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – №49. – С. 9–18.
10. Взносы от церквей и причтов Киевской епархии на содержание местных духовно-учебных заведений в 1880 году по определениям съездов духовенства. IV. На содержание Уманского духовного училища // Киевские епархиальные ведомости. – 1880. – №23. – С. 2–3.

Кузнец Татьяна. Уманское духовное училище: здание и учебное заведение.

Рассматривается история здания Уманского духовного училища в период функционирования в нем одноименного учебного заведения. Приводятся данные о том, что православное духовенство Уманского училищного округа на съездах своих депутатов глубоко вникало в проблемы функционирования этого учебного заведения. А так как его привлекательность и авторитет в значительной степени зависели от устройства здания, то духовенство заботилось об строительстве нового училищного корпуса, устройстве училищной церкви, устройстве жилых помещений для преподавательского корпуса учебного заведения.

Ключевые слова: Умань, Уманское духовное училище, православная церковь, училищный округ, городская история, училищная церковь.

Kuznets Tetiana. Uman religious school: the building and educational institution.

The history of Uman religious school building has been reviewed. The author stressed on the information that the Orthodox clergy of Uman school district had been deeply involved into the problems of that educational institution functioning. Its appeal and authority had been largely caused by financial situation, appearance and arrangement of the building. The clergy cared for the construction of new school building, school church arrangement, and construction of residential premises for teaching building of the institution.

Key words: Uman, Umanreligious school, the Orthodox clergy, school district, city history, school church.

2.10. ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ВІДНОСИНИ З СЕЛЯНСТВОМ

Віталій Тацієнко

На прикладі Київської єпархії розглядається еволюція системи обробітку церковної землі в ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що спроби уряду вирішити дане питання перекладенням обов'язку обробітку земель на парафіян призводило до погіршення відносин між кліром та мирянами. Ведення господарства духовенством відволікало його від прямих обов'язків і фактично перетворювало на фермера на церковній землі. Встановлено, що найпоширенішим формами обробітку церковних земель були найм робітників та здача в оренду.

Ключові слова: православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, церковна земля, клір, селяни, парафіяни, оренда.

Земля була однією з головних і стабільних статей прибутків парафіяльного духовенства. Уряд більшу увагу приділяв церковному землеволодінню й землекористуванню, ніж намагався вирішити питання матеріального забезпечення духовного стану. Із наділенням церков землею поставало питання їх обробітку. Даної проблеми у своїх дослідженнях торкалися О. П. Крижанівський, С. М. Плохій [1], Г. М. Надтока [2], С. В. Римський [3], Б. О. Опря [4]. Однак еволюція системи обробітку церковних земель є малодослідженою, а тому її дослідження залишається актуальним.

Указом Павла І від 18 грудня 1797 р. передбачалося наділення 33 дес. землі сільським церквам, священики яких не перебували на державному утриманні [5, с. 260]. Невдалою спробою вирішення проблеми обробітку даних земель став указ від 11 січня 1898 р., який обов'язок обробляти церковні угіддя перекладав на прихожан, які мали виділяти урожай причту або замінити його грішми в межах «справочних» цін. Ерекційні землі, які перевищували вказану пропорцію, здавалися в оренду, а обробіток духовенству заборонявся «яко дело с саном их не совместное» [6, с. 204–205].

Реалізація указу поставила селян в опозицію до духовенства, оскільки накладала на них додаткову повинність. Водночас і причт потрапляв у матеріальну залежність від прихожан. Виникали конфлікти між духовенством та парафіянами й при визначенні кількості урожаю чи грошового еквіваленту. Тому 3 квітня 1801 р. Олександр І відмінив положення про обробіток церковних угідь прихожанами. Праця на землі покладалася на священно- й церковнослужителів, а тому вважалася не лише сумісною з церковним саном, а й «прикрашала» його й зближувала з

прихожанами [6, с. 210–211].

Однак через опір поміщиків-католиків, які протидіяли зростанню земельної власності Православної Церкви та захоплювали церковні угіддя, бездіяльність місцевої влади, залежної від землевласників, процес забезпечення парафіяльних церков землями розтягувався в часі. Саме в цій ситуації у 1804 р. та 1809 р. видані укази, якими передбачалося остаточно вирішити питання наділення сільських церков 33 дес. землі (30 дес. орної та 3 дес. сінокошу) [5, с. 261].

Закони кінця XVIII – початку XIX ст. змінили статус церковних земель, приєднаних до Російської імперії: їх стали розглядати як державну власність, передану в корпоративне володіння духовенства [7, с. 45–46]. Земля вже не була власністю священиків, як це було раніше. Спадковість церковного землеволодіння ліквідовувалась, й отримання священицького місця означало отримання права лише тимчасового користування земельними угіддями до виходу за штат [8, с. 96].

Незважаючи на намагання влади вирішити питання забезпечення кліру землею, на кінець 20-х років XIX ст. не всі церкви Київської єпархії мали встановлену пропорцію землі. Наприклад, у с. Псярівка Уманського повіту церковні угіддя склалися з 20 дес. орної землі й 7 дес. сіножаті, у с. Кищенці того ж повіту – 13 дес. орної та 14 дес., 325 сажнів сіножаті [9, арк. 28–31].

До питання наділення церков землею влада звернулася в 1829 р., коли 6 грудня Миколою I було видано «Положення про способи покращення становища духовенства». Ним передбачалося в державних маєтках, де на особу припадало більше 15 дес., наділити церкви потрійною пропорцією землі, тобто 99 дес., від 12 до 15 дес. – подвійною (66 дес.), від 8 до 12 дес. – півтори пропорції (49,5 дес.), менше 8 дес. – зробити надбавку, яку, можливо, передати на розсуд Міністра фінансів [9, арк. 4–6]. Але в Київській губернії-єпархії в державних маєтках не було жодного населеного пункту, у якому землі на кожну ревізьку душу було більше 15 дес. і невелика кількість, де на одну особу припадало від 8 до 15 дес., а відтак земельна власність зросла лише в поодиноких приходах. Церквам с. Мостищ передбачалося додати до 33 дес. 16,5 дес., м. Білогородки – до 37 дес. 12,5 дес., с. Боярка – до 33 дес. 16,5 дес. [9, арк. 117–120].

Обробіток землі покладався на духовенство до 1842 р., коли 20 липня Микола I затвердив «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою»,

чинність якого 31 серпня 1843 р. було поширено на всю Правобережну Україну. «Положення...» знову переклало цей тягар на плечі селянства. Парафіяни зобов'язувались задарма обробляти десятинний наділ священика, а за договірну плату – і решту церковної землі або трудова повинність могла замінюватись сплатою священику грошей.

Незважаючи на те, що в «Положенні...» зазначалось, що селяни частково (на 50%) могли обробляти церковний наділ за рахунок панщини, проте на практиці це не виконувалося, оскільки поміщики не поступалися бодай крихтою відробіткової ренти підданих селян. Також підкреслювалось, що церковна земля є службовим наділом: її дозволялось здавати в оренду, але заборонялось продавати, дарувати, заставляти, обмінювати [1, с. 233–234]. Така політика уряду обурювала селянство, адже явно суперечила його прагненню до волі. У його очах священик поставав поміщиком, тому миряни відмовлялися виконувати покладені на них обов'язки, хоча ще донедавна добровільно приходили на допомогу своєму пастиреві.

Таким чином, забезпечення духовенства покладалося на й без того переобтяжене селянство, адже в результаті реалізації «Положення...» на плечі селянства лягала додаткова повинність. Особливо обтяжливим це було для малолюдних п'яти-семикласних парафій, які становили 85,7 % Київської єпархії (із них 44,4 % склали шести-семирозрядні з чисельністю прихожан 100–400 осіб) [10, с. 203]. Яскраво ілюструє додаткові повинності мирян на клір проект забезпечення причту церкви Воскресіння м. Липовця. Для обробітку 18 дес. орної землі та 2 дес. сінокосу (за штатом передбачалося два священики) виділялося 160 тяглих і 228 піших робочих днів, але так як деякі прихожани жили від церкви на відстані 10 верст, то пропонувалося трудову повинність замінити грошовим еквівалентом: за кожен тяглий день 40 коп., піший – 20 коп., усього 126 крб. сріблом, які розділялися між священнослужителями. Крім того, парафіяни мали забезпечувати клір житлом та опаленням. У проекті зазначалось, що «економії не мають перешкоджати селянам найматися до священиків за обумовлену плату» [11, арк. 3–6].

Це не могло не призвести до ускладнення відносин між духовенством та парафіянами. Із цього приводу в 1857 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков повідомляв обер-прокурору Св. Синоду, що «відчувається охолодження, неповага й незадоволення селян у стосунках із приходськими священиками», і причина цього полягає «в обов'язковій праці селян на

священиків, яка в їх уяві набула вигляду панщини». До того ж духовенство часто зловживало працею селянства. І. Васильчиков зазначав, що священики «майже повсюдно вимагають від селян обробляти всю землю», «всіх робочих днів улітку, коли селяни переобтяжені панщиною, виконуючи при тому різні повинності (поставку возів для військ, ремонт доріг тощо)» та «не мають часу працювати на своїх ланах і часто змушені працювати у святкові дні». Тому генерал-губернатор пропонував для укріплення стосунків між парафіянами й духовенством замінити трудову повинність грошовими платежами [12, арк. 4, 7]. Таке питання піднімалося й на сторінках єпархіальної церковної періодики [13, с. 338] та окремими священиками [14, арк. 3].

Загострювало відносини між кліром та мирянами збереження зобов'язання обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва. Зокрема у звіті про стан єпархії за 1865 р. митрополит Арсеній зазначав, що в деяких місцях «старі добрі стосунки» між прихожанами та пастирями при виконанні обов'язкового обробітку священицьких ділянок обертаються конфліктними ситуаціями, «що для селян здається продовженням ненависної кріпосної праці, від якої вони нещодавно звільнені» [15, арк. 2]. Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р. і відповідно трудову повинність селян церкви, хоча й парафіяльне духовенство було проти таких змін. Взамін запроваджувався поземельний податок, який в Київській губернії складав 127 012 крб. [16, с. 39-41]. Але цим питання обробітку землі не вирішувалося, оскільки духовенство почало скаржитись, що суми регулярних грошових зборів з населення йому не вистачає. Тому у 1872 р. був виданий указ про забезпечення сільських причтів земельними ділянками й житлом, але на цей раз без «панщини на попів» [1, с. 244]. І як компенсація за відміну натуральних повинностей прихожан з 1 січня 1868 р. збільшувалось жалування духовенству: в Києві та повітових містах протоіерей отримував 500 крб., священик – 400 крб., диякон – 180 крб., дячок – 100 крб., паламар – 70 крб. на рік; у селах, де штат переважної більшості церков складався з священика та причетника, отримували відповідно 300 і 50 крб., на рік [17, с. 239–240].

В більшості клірики нерідко вели таке ж господарство як і його прихожани: орали землю, косили сіно, розводили худобу тощо. Однак, сільське духовенство не могло присвячувати весь свій час, як селяни, господарським турботам [3, с. 113]. У церковній періодичній пресі

справедливо наголошувалось, що господарство відволікало пастиря від прямих обов'язків – підготовки до богослужінь, їх проведення, нагляду за церковною школою, здійснення треб, підготовки повчань, постійного духовного нагляду за парафією [18, с. 64]. Проблема полягала в тому, що священик вимушено ставав фермером на церковній землі, господарські турботи займали не лише його час, а й думки. Замість роздумів про моральний стан своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби [4, с. 103]. Тому пропонувалось позбавити священика обробітку землі, щоб «знав тільки свою справу – служіння ієрейське» [18, с. 65; 19, с. 1257–1258].

Деякі священики єпархії, бажаючи покращити своє матеріальне становище, брали значні земельні угіддя в оренду, внаслідок, основну увагу приділяли веденню господарства. Тому в гарячу пору польових робіт служба йшла «на поштових», оскільки священики навіть намагались скорочувати й швидше завершувати богослужіння [20, с. 532].

Іноді ускладнювало обробіток землі черезсмузжя церковних угідь. Хоча за законом рекомендувалось виділяти духовенству ділянки землі хорошої якості і недалеко від храму та на практиці інколи траплялось інакше [3, с. 113]. Наприклад, земля церкви м. Обухова складалась із 20 черезсмузжних ділянок [21, арк. 16 зв.].

Найчастіше церковна земля оброблялася найманими робітниками та здавалась в оренду. На початку 60-х років XIX ст. при найманій праці 1 дес. землі, засіяна житом, давала в середньому 5 крб. 35 коп., 1 дес. вівса – 5 крб., не враховуючи невеликий дохід від соломи та полови. Прибуток від пшениці був більшим, оскільки вищою була її вартість [22, с. 597–598]. Варто зауважити, що до 1868 р. священики отримували більший прибуток від землі за рахунок обов'язкових робіт прихожан, які на той час все ще зберігались. В останній чверті XIX ст. прибуток від однієї десятини землі складав близько 5 крб. на рік [23, с. 320; 17, с. 240]. На 1881 р. в користуванні парафіяльного духовенства Київської єпархії нараховувалось 62 283 дес. 1 941 сажнів землі, що на 1 300 штатних притчових церков складало в середньому по 47,9 дес. Враховуючи середній прибуток з десятини в 5 крб., ця стаття доходу давала прибуток 311 415 крб., що на причт складало 239 крб. 50 коп. [17, с. 240]. За даними С. Римського, одна десятина в Київській єпархії давала чистого доходу 7 крб. при господарському обробітку або 2 крб. 53 коп. при здачі в оренду. Все ж наділення землею не вирішувало

питання матеріального забезпечення духовенства, адже найм людей для обробітку коштував дорого, а здача в оренду приносила невеликий прибуток [3, с. 374].

Для здійснення сільськогосподарських робіт священники могли користуватися так званою «поміччю», коли до селян зверталися з проханням зорати, посіяти чи зібрати врожай або у вигляді оплати за треби [3, с. 113; 24 с. 23]. Також духовенство вигравало на тому, що частину притчової землі селяни обробляли часом за «горілку», а іноді просто «за спасіння душі». До того ж церковні землі були звільненні від державних повинностей та гербових зборів при пов'язаному з переїздами отриманні інших наділів [2, с. 48-49].

Інколи траплялись випадки примушування селян до обробітку священницьких наділів. Так, у 1875 р. священник Тарасевич с. Юшек Київського повіту відмовився відспівувати покійну дитину, рідня якої не обробляла його землю. Селяни також скаржились на «утиски за те, що вони не хочуть безкоштовно обробляти його землю». Благочинний мав провести розслідування, однак незалежно від його результатів, священнику було наказано знайти собі інше місце [25, арк. 1–2, 4].

Таким чином, забезпеченню православних церков землями значну увагу приділяв уряд, оскільки це було однією з головних і стабільних статей прибутків парафіяльного духовенства. Із приєднанням Правобережжя до Російської імперії змінився статус церковних земель: вони стали вважатись державною власністю, а не духовенства, як було раніше. Спроби перекласти обробіток церковних угідь на парафіян призводили до погіршення відносин із кліром, адже на плечі селянства лягала додаткова повинність на церкву. Та й, зрештою, ведення господарства самим духовенством відволікало його від виконання прямих обов'язків – служінню людям та церкві.

Джерела та література

1. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій: у 3-х кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
2. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К., 1998. – 271 с.
3. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.
4. Опря Б. О. Господарська діяльність православного парафіяльного духовництва в другій половині XIX – на початку XX ст. (На матеріалах

- Правобережної України) / Б. О. Опря // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 102–105.
5. Борисевич С. О. Законодавче регулювання землеволодіння і землекористування церкви в ХІХ ст. / С. О. Борисевич // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. ХV. – С. 260–268.
6. Лебединцев П. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века, – до 1842 года / П. Лебединцев // Руководство для сельских пастырей. – 1860. – № 9. – С. 199–213.
7. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 178 с.
8. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння Православної Церкви на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. / Ю. В. Коптюх // Вісник Київського славистичного університету – К., 2003. – Вип. 14 – С. 95–100.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / сост. Н. Чернышев. – К., 1858. – 379 с.
11. ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 822. – Спр. 205.
12. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 363. – Спр. 431.
13. Заметки и известия // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 11. – С. 333–346.
14. ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1018. – Спр. 666.
15. ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180.
16. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 6. – С. 39–41.
17. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. В. Антонов. – К., 1882. – VI, 128. – 262 с.
18. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20. – С. 58–65.

19. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? / Н. Дробницкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 50. – С. 1252–1259.
20. Крайности, допускаемые сельскими священниками в занятии сельским хозяйством // Руководство для сельских пастырей. – 1887. – № 33. – С. 531–536.
21. ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 842.
22. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19. – С. 596–602.
23. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша // Південний архів. Історичні науки: збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28–29. – С. 318–324.
24. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М., 1969. – 184 с.
25. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216.

Тащиенко Виталий. Землепользования православного духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в. и его влияние на отношения с крестьянством.

На примере Киевской епархии рассматривается эволюция системы обработки церковной земли в XIX – начале XX в. Выяснено, что попытки правительства решить данный вопрос переложением обязанности обработки земель на прихожан приводило к ухудшению отношений между клиром и мирянами. Ведение хозяйства духовенством отвлекало его от прямых обязанностей и фактически превращало в фермера на церковной земле. Установлено, что наиболее распространенными формами обработки церковных земель были наем рабочих и сдача в аренду.

Ключевые слова: православное приходское духовенство, Киевская епархия, церковная земля, клир, крестьяне, прихожане, аренда.

Tatsiyenko Vitaliy. The Land Tenure of the Orthodox Clergymen of Kyiv Eparchy in the 19th – Early 20th Century and its Impact on the Relations with the Peasantry.

The article describes the evolution in the system of church land cultivation on the example of Kyiv Eparchy in the 19th – early 20th century. It has been found that the government's attempts to solve this problem by making the parishioners responsible for land cultivation resulted in deterioration of the relations between the clergy and the laity. The farming activities performed by the clergymen distracted them from their duties and actually transformed them into farmers working on the church lands. It has been established that the most common forms of church land cultivation were the employment of workers and the lease of lands.

Key words: the Orthodox parish clergymen, Kyiv Eparchy, church land, the clergy, the peasantry, the parishioners, lease of lands.

РОЗДІЛ 3

БЮГРАФІСТИКА, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕМУАРИСТИКА В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ

3.1. АРХІТЕКТУРА «ПРИСУТНІХ МІСЦЬ» XVII – XVIII СТ. В УКРАЇНІ: БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Наталія Чергік

Представлено огляд публікацій, у яких приділено увагу архітектурним особливостям адміністративних будівель України XVII – XVIII ст. центрального та регіонального рівнів: канцелярій, колегій, магістратів (ратуш), приказів (приказних палат, приказних ізб), судів. Висвітлено перспективу дослідження архітектури будівель адміністративного призначення на Півдні України та землях Вольностей Запорозьких XVII – XVIII ст.

Ключові слова: архітектура, адміністративна будівля, будинок, канцелярія, магістрат, приміщення, ратуша.

Одним з експозиційних об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» (о. Хортиця, м. Запоріжжя) є «Військова канцелярія», яка презентує Війська Запорозького Низового Канцелярію військових справ. Відтворення будівельно-технічними та експозиційними засобами зовнішнього і внутрішнього вигляду січової канцелярії виявилось непростю задачею, оскільки, по-перше, більш впевнено можна говорити лише про діяльність канцелярії останньої Запорозької Січі (1735–1775 рр.); по-друге, відсутні описи цієї установи. Тож було вирішено вибудувати тематичну за структурою, інтер'єрну (ансамблеву) – за типом, музейну експозицію, завданнями якої є: створення цілісного емоційного образу присутнього місця XVII – XVIII ст.; достовірне відображення канцелярської обстановки XVII – XVIII ст.; відтворення діловодного настрою та аскетичної атмосфери канцелярій, контор, колегій, приказів XVII – XVIII ст. Поставлені завдання були досягнуті завдяки комплексному аналізу історичних джерел та досліджень щодо діяльності присутніх місць України XVII – XVIII ст. та військової канцелярії останньої Запорозької Січі.

Історія розвитку й функціонування цих установ не залишилася поза увагою науковців. Зокрема, бюрократичний апарат козацької доби досліджували О.М. Апанович, І.М. Джиждора, В.М. Єрмолаєв, Т.Л. Кузик, В.В. Панашенко, О.Й. Прицак, П.М. Сас, І.Л. Синяк, М.Є. Слабченко, В.В. Стафійчук, Г.К. Швидько та інші. Названі автори розкрили питання становлення державної служби в Гетьманщині та писарської справи на Запорожжі; визначили місце Генеральної військової канцелярії та запорозької канцелярії у сфері функціонування вищих державних органів; звернули увагу

на систему підготовки держслужбовців, ієрархію, компетенцію, соціальні статуси, порядок документообігу тощо.

Між тим, останнім часом набувають популярності людинознавчі концепції історичних досліджень. У контексті теорії «повсякденності», спрямованої на вивчення життя та побуту громадян, можна дослідити, у яких умовах працював штат присутніх місць XVII – XVIII ст. в Україні. У зв'язку з цим, важливими є дослідження благоустрою приміщень органів управління, їх матеріального забезпечення тощо. Комплексної праці зазначеного спрямування немає. Тому в межах даної статті ми зробимо огляд публікацій, у яких висвітлено один із названих аспектів – архітектурні особливості будівель адміністративного призначення XVII – XVIII ст. України.

У роботі Г.В. Алфьорової та В.А. Харламова «Киев во второй половине XVII века» на суд читача представлено кресленник Києва, виконаний під керівництвом полковника І. Ушакова в 1695 р., та «Росписной список 1203 года [1969 р.] Киевского повьтья». Рисунки плану І. Ушакова відзначаються правильними пропорціями й тонким технічним виконанням; вони достатньо ясно передають характер будівель, їх призначення, функціональне й конструктивне рішення; за ними можна навіть визначити характер матеріалу, із якого були зведені будови. Усе це дозволило авторам, у комплексі з даними Розписного списку, створити низку реконструкцій, у тому числі таких адміністративних будівель, як Приказна палата у Верхньому місті та Ратуша на Подолі (у Нижньому місті) [1].

Тривалий час послідовно й ґрунтовно досліджує архітектуру України В. В. Вечерський. У виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» знаходимо детальну інформацію про такі об'єкти архітектурної спадщини адміністративного призначення: ратуша в м. Добромилі (Львівська обл.), ратуша в м. Бучачі (Тернопільська обл.), будинок польського магістрату та будинок руського магістрату м. Кам'янці-Подільському (Хмельницька обл.), будинок полкової канцелярії чернігівського козацького полку (м. Чернігів), будинок полкової скарбниці, який певний час служив полковою канцелярією (м. Прилуки, Чернігівська обл.), грецький магістрат м. Ніжина (Чернігівська обл.), будинок полкової канцелярії в пмт. Козелець (Чернігівська обл.). Ілюстрований довідник-каталог організований за географічним принципом. Стосовно кожного з архітектурних об'єктів подано інформацію про час зведення будівлі, її власників, конструкцію (зрубна або мурована, форма даху), кількість

поверхів, елементи зовнішнього декору (пілястри, колони, портики, карнизи, наличники й т.п.), планування будинку та перекриття (форма стелі), етапи та причини перебудов. Інформація доповнена креслениками будівель та фотографіями їх вигляду станом на ХІХ – ХХ ст. [2; 3].

У роботі «Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона» В.В. Вечерський, з'ясовуючи соціально-економічні та культурні фактори формування архітектури та містобудування, розкриваючи архітектурно-пластичні та стильові особливості основних типів будівель, виділяє «новий типологічний напрямок репрезентативних будівель» – об'єкти адміністративного й частково житлового призначення. До таких автор відніс палаци у Вишнівці, Ізяславі, Оброшині, Глухові, Києві, архітектурні особливості яких уособлювали «всезростаючу роль держави в суспільному житті». ХVІІІ ст. автор називає періодом масового будівництва адміністративних споруд (магістратів, ратуш, полкових та сотенних канцелярій, судів) як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. Найвизначнішими й найхарактернішими В.В. Вечерський вважає Київський та Козелецький магістрати й ратушу в Бучачі, а наймасштабнішою адміністративною спорудою України ХVІІІ ст. – корпус Другої Малоросійської колегії в м. Глухові [4, с. 94, 151].

У монографії «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» детальну увагу В.В. Вечерський приділив будинку Київського магістрату – «важливій містобудівній доміні, яка зафіксувала головну вісь архітектурно-просторової композиції Контрактової площі», «ефектній будівлі, що була символом міського самоврядування» [5, с. 81]. Стосовно інших втрачених споруд суспільного призначення ХVІІІ ст. у книзі знаходимо коротку констатацію про чернігівську фортецю 2 половини ХVІІІ ст., де наряду з інженерним двором, гауптвахтою, тюрмою, розташовувалися магістрат і полкова канцелярія [5, с. 116]. Ретельно описано магістрат м. Ніжина кінця ХVІІІ ст., в архітектурі якого автор простежує типову рису класицизму – поєднання адміністративної будівлі з торговими лавками [5, с.157]. Традиційно багато уваги приділено будівлі Другої Малоросійської колегії [5, с. 287–288].

Ще більше об'єктів адміністративного призначення знаходимо в книзі цього ж автора «Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць». Так, стосовно магістрату м. Полтави читаємо, що це була «єдина цивільна будівля, що мала риси архітектурної доміні»: два поверхи й дуже

високий дах із «вальмовими заламами», увінчаний двома шпилями на гребні [6 с. 188].

У загальних рисах описано будинок І. Мазепі в дитинці Чернігова, який первісно належав полковнику Я. Лизогубу, а у XVIII ст. тут перебували спочатку полкова канцелярія чернігівського козацького полку, пізніше – архів. За словами автора, в архітектурному образі будинку синтетично злилися найприкметніші риси тогочасного українського й московського зодчества. Дослідник називає будинок І. Мазепи «найімпозантнішою цивільною будівлею Лівобережної України XVII ст.» [6, с. 216].

Відносно гетьманського двору в м. Глухові зазначено, що він займав цілий квартал у південно-східній частині фортеці й був оточений частоколом. При Д. Апостолі (після 1727 р.) резиденцію перебудували. Тоді тут з'явилася «світлиця с комнатою где помещалась Генеральная канцелярия». Крім того, у межах фортеці стояли садиби урядових установ: Генеральна скарбова канцелярія, Рахункова комісія, садиби представників адміністрації [6, с. 287.]. Архітектурні особливості цих установ не подано, проте багато уваги приділено архітектурі Другої Малоросійської колегії в м. Глухові [6, с. 289]. Описуючи м. Путивль, автор указав на наявність у межах Старого міста з дерев'яною забудовою «приказної ізби і двору де живуть дяки» [6, с. 312].

Наступна робота В.В. Вечерського – монографія «Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація». Серед 416 описаних автором об'єктів архітектурної спадщини знаходимо описи, фотографії та кресленики кількох адміністративних будівель. По-перше, уже неодноразово згаданий ученим будинок Я. Лизогуба – І. Мазепи – канцелярії чернігівського полку [7, с. 38–39]. Ще один об'єкт архітектурної спадщини Лівобережжя, якому приділено увагу в монографії, – будинок полкової канцелярії в Козельці, за визначенням В.В. Вечерського, «єдиний уцілілий на Лівобережній Україні зразок адміністративного будинку доби Гетьманщини, вирішений у перехідній стилістиці від бароко до рококо» [7, с. 94–95].

В «Історико-містобудівних дослідженнях Києва», де В.В. Вечерський виступив редактором видання, знаходимо інформацію про традиційне для XVII – XVIII ст. функціональне зонування Києва: військово-адміністративне ядро (там-то й розташовувалися воєводський двір, Приказна палата), сакральна частина й громадсько-промисловий центр.

Стосовно адміністративних спорів в книзі відзначено, що з кінця XVII ст. вони починають відігравати дедалі більшу композиційну роль у містобудівному процесі [8, с. 48–49]. У розділі «Історико-культурний потенціал міста» детально описано будинок київського магістрату на Подолі (Контрактова площа), а також фонтан «Самсон» – мурований павільйон-ротонда, збудований у 1748 – 1749 рр. напроти головного фасаду магістрату [8, с. 185–186].

В історико-архітектурному нарисі П.М. Мусієнка «Подих давнини глибокої» описаний будинок присутніх місць кінця XVIII ст. м. Сум, споруджений за проектом харківського архітектора П.А. Ярославського на Соборній площі [9, с. 47–48].

В.О. Ленченко в статті «Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині» на підставі аналізу описів Батурина XVIII ст., свідчень французького посла Жана де Блюза, малюнка Фрідріха Вільгельма фон Берхгольца, а також результатів археологічних досліджень 1960 – 2000-х рр., реконструює зовнішній і внутрішній вигляд будинку І. Мазепи на Гончарівці, у якому «колись, напевне, розташовувалась Генеральна військова канцелярія» [10].

У статті Л. Кіяшко «Описи Батурина другої половини XVII – XVIII ст.» у контексті аналізу опису Батурина 1760 р. стосовно будинку магістрату відзначено, що він був дерев'яний, розташовувався за містом, напроти Київської брами, не мав огорожі, поблизу нього стояло три чавунні гармати без станків [11, с. 107].

Немало досліджень присвячено Будинку генерального судді В. Кочубея в Батурині, який пов'язують із роботою найвищого судового органу Лівобережної України кінця XVII ст. – Генерального військового суду. Автором серії статей про археологічні дослідження названого об'єкту виступив Ю.М. Ситий. Результати обстежень будинку доповнені графічними та описовими реконструкціями архітектурних та інтер'єрних деталей будинку (указано розміри, сорт цегли, місце розташування дверей, вікон, кахляних груб і димоходів від них) [12; 13].

У статті Н. Ребрової «Будинок Генерального судді В. Кочубея: історія пам'ятки» представлено історію будівництва та перебудов названої пам'ятки. Висновки Н. Ребрової спираються на архівні документи та археологічні дослідження зокрема М. Цапенка, Ю. Ситого [14].

У низці статей Г.В. Самойленка та С.Г. Самойленка можна знайти інформацію про характер забудови Ніжина, формування його громадського центру з адміністративними та культурними спорудами, у «котрих

розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди тощо» [15-17]. У статті «Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина» детально описано архітектурні принади Ніжинського магістрату [17].

Тож видно, що архітектурі адміністративних будівель України приділено немало уваги як «всеукраїнського» (будинки Генерального суду, Генеральної військової канцелярії, Другої Малоросійської колегії), так і регіонального значення (магістрати, прикази, сотенні і полкові канцелярії). Топографія досліджень у більшій мірі охоплює Чернігівщину та Київ (Гетьманщину). Стосовно приміщень адміністративного характеру Півдня України (історичного Запорозжя) свідчень обмаль, що відкриває перед науковцями нові перспективи дослідження.

Джерела та література

1. Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века / Г.В. Алфёрова, В.А. Харламов. – К. : Наукова думка, 1982. – 160 с.: ил.
2. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В четырёх томах. Т.3. – К. : Будівельник, 1985. – 337 с.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В четырёх томах. Т.4. – К. : Будівельник, 1985. – 337 с.
4. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В.В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 350 с.
5. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
6. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
7. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
8. Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. Вечерського В.В.; Відп. за вип. Сердюк О.М. – К. : Фенікс, 2011. – 454 с.: 1487 іл.
9. Мусієнко П.М. Подих давнини глибокої. Історико-архітектурний нарис / П.М. Мусієнко. – К. : Будівельник, 1972.– 80 с.
10. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки

України: історія та культура : наук.-попул. ілюстр. журн. / засн.: М-во культури України / В. Ленченко. – К. : Газ.-журн. вид-во М-ва культури і туризму України. – 2003. – № 3. – С. 19–33.

11. Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII – XVIII ст.» // Батуринські читання, 2007 : зб. наук. пр. : [матеріали наук. конф. «Козацька старшина кінця XVII – першої половини XVIII ст.», присвяч. 335-й річниці від дня народження Пилипа Орлика, 31 трав. – 1 лип. 2007 р., Батурин] / М-во культури і туризму України та ін.; [редкол.: О.Б.Коваленко (відп. ред.) та ін.] / Л. Кіяшко. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2007. – С. 106–107.

12. Ситий Ю. Обстеження будинку Кочубея в Батурині / Ю. Ситий // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006. – С. 163–183.

13. Ситий Ю., Дмитрієнко С. Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній річці / Ю. Ситий, С. Дмитрієнко // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць / За ред. О.Б.Коваленка та ін. – Ніжин : ТОВ Видавництво «Аспект Поліграф», 2007. – С. 267–272.

14. Реброва Н. Будинок Генерального судді В.Кочубея: історія пам'ятки / Н. Реброва // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4–6. – С. 65–70.

15. Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у XVII–XVIII ст. / С.Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 10. – Ніжин, 2002. – С. 115–127.

16. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої пол. XVII – XVIII ст. Архітектура / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 157–194.

17. Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина / С. Самойленко // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 4–5 (7–8). – С. 126–133.

Чергик Наталия. Архитектура «присутственных мест» XVII – XVIII ст. в Украине: библиографический обзор.

Представлен обзор публикаций, в которых уделено внимание архитектурным особенностям административных зданий Украины XVII – XVIII вв. центрального и регионального уровней: канцелярий, коллегий, магистратов (ратуш), приказов (приказных палат, приказных изб), судов. Определена перспектива исследования архитектуры строений административного предназначения на Юге Украины и землях Вольностей Запорожских в XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: архитектура, административное здание, дом, канцелярия, коллегия, магистрат, помещение, ратуша.

Chergik Natalia. The architecture office place XVII – XVIII centuries in Ukraine: bibliographical review.

The review of publications is exposed, which give attention to architecture special aspects administrative buildings of Ukraine in XVII – XVIII centuries of central and local levels: of offices, colleges, magistrates (town halls), orders (mandative chambers, government offices), courts. Perspective is defined for investigation of architecture building administrative destination in the south of Ukraine and in the lands of Zaporozhye Carta in XVII – XVIII centuries.

Key words: architecture, office building, home, office, college, magistrate, room, town hall.

3.2. КНИГА ЧУД ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ: АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА (КІН. XVII – ПОЧ. XIX СТ.)

Валентина Лось

Присвячено презентації та аналізу книги чуд від ікони Богородиці Почаївського монастиря (кін. XVIII – поч. XIX ст.), що вперше входить у науковий обіг. Особлива увага зосереджена на аналізі змісту та особливостей двох частин книги, що репрезентують православний та уніатський періоди в історії обителі. Проводиться аналіз соціального та географічного походження прочан, а також розкривається типологія чуд із використанням паралелей із польськими міракулами та православними книгами чуд.

Ключові слова: чудо, ікона, уніатська та православна частини рукопису.

Почаївська Лавра є одним із найвідоміших українських монастирів, який протягом століть притягує до себе увагу як прочан, так і дослідників. Утім, як не дивно, попри свою знаменитість, і досі багато аспектів історії обителі не отримали ґрунтового та повного висвітлення. Перш за все стосується це слабо репрезентованого уніатського періоду в історії обителі (XVIII – початок XIX ст.), хоча безперечним є факт, що саме в цей час монастир досягнув свого найбільшого розвитку як духовний та освітній центр на Волині. Відтак метою нашого дослідження є спроба розкрити одну з маловідомих сторінок життя обителі та волинського соціуму у XVIII ст. шляхом представлення та аналізу нового джерела, яке вперше потрапило до рук сучасних дослідників. Мова йде про Книгу чуд Почаївського монастиря, яку автору статті поталанило знайти (дякуючи інформації о. домініканця Марека Мілавицького) у Краківському архіві отців домініканців.

Щодо історіографії проблеми, то ще в XIX ст. Почаївський монастир та ікона Почаївської Богородиці зібрали навколо себе велику кількість літератури, яка містить багатий фактичний матеріал, утім конфесійно та ідеологічно заангажована [1]. Серед ближчих до нашого часу вартих уваги праць варто відмітити монографію митрополита І. Огієнко, у якій приділено значну увагу опису чуд Почаївської Богородиці [2]. На сьогодні найкращого висвітлення отримала Почаївська Лавра як славнозвісний видавничий центр [3]. На жаль, дослідження Почаївського монастиря як осередку релігійних

культів практично не проводиться в сучасних вітчизняних дослідженнях, що виразно контрастує з великою кількістю досліджень даної проблематики в польській історіографії [4]. Останнім часом спостерігається зацікавлення вивченням чудотворних ікон, однак вони переважно зосереджені на іконографічному аспекті [5]. І тільки окремі із них торкаються проблем соціальної та інтелектуальної історії [6]. Відтак сучасна історична наука практично не звертає увагу на відображення культів ікон та реліквій у літературних пам'ятках, які не тільки подають фактичну інформацію щодо основних етапів розвитку культу, а й характеризують ставлення до святині з боку окремих осіб, соціальних груп і локальних спільнот. Саме тому книга чудес Богородиці Почаївського монастиря є надзвичайно цінною пам'яткою, яка вперше досліджується як комплексне історичне джерело.

Декілька слів необхідно сказати про сам монастир й ікону Богородиці. Писемна історія Почаївського монастиря бере початок від фундації монастиря в 1597 році місцевою магнаткою Анною з Козинських Гойською. Фундація тісно пов'язана з появою ікони Почаївської Богородиці. Невідомо ким і коли ікона була намальована. Відомо лише, що в 1559 році цю ікону подарував грецький митрополит Неофіт уже згадуваній Анні Гойській, імовірно, як подяку за щедру пожертву. Чудотворна ікона Почаївської Божої Матері (іконографічного типу «Уміленіє») до 1597 року перебувала в приватній каплиці магнатки Гойської. Уже на той час ходили чутки про цю ікону, але лиш після чуда, яке сталося з братом Гойської Пилипом, котрий прозрів, стало ясно що ікона має чудотворну силу. Відтак Анна Гойська віддає ікону до церкви Успіння Пречистої Богородиці Почаївського монастиря.

Поява ікони послужила до зростання самого монастиря, а в др. пол. XVIII ст., саме в уніатський період, монастир переживає свій золотий час: завдяки фундації графа Миколи Потоцького було побудовано новий комплекс монастиря, частково збережений до сьогодні. Надзвичайна слава ікони Почаївської Богородиці та велика кількість чудес спричинили до коронації ікони 8 (19) вересня 1773 року. І після цього ікона ще більше тішилася увагою багаточисельних прочан. У XIX ст., після ліквідації Уніатської церкви на українських землях, що відійшли до Російської імперії після 2 та 3 поділів Речі Посполитої, монастир був повернений до православ'я та отримав статус Лаври й досі залишається великим релігійним центром.

Як уже зазначалося, книга чуд Почаївського монастиря знаходиться в Краківському архіві отців домініканців, куди потрапила частина архіву

Почаївської Лаври. До Кракова документи Почаївського монастиря надійшли з домініканського Підкам'янецького монастиря (монастир на Волині), до якого цей архів потрапив, мабуть, у першій половині XIX ст., після Листопадового повстання 1831 року, коли василіани рятували своє майно від знищення російською владою. Архів Почаївської Лаври в Кракові лише останнім часом став відомим серед сучасних істориків, відтак оригінал Почаївської книги чуд, яка послужила автографом для багатьох редакцій «Гори Почаївської», вперше вводиться в науковий обіг.

Відразу треба наголосити, що книга чудес Почаївського монастиря не раз видавалася самим монастирем ще в середині XVIII– на поч. XIX ст. На сьогодні відомо декілька її редакцій, написаних як українською, так і польською мовами. Українською (церковнослов'янською) мовою були видання «Гори Почаївської» в 1742, 1757, 1772, 1779, 1793 та 1803 роках [7]. Польськомовна пам'ятка під назвою «Prześwięta Góra Poczajowska...», видана в Почаєві в 1757, 1778, 1807 роках.

Закономірно, що така велика кількість видань книги є свідченням її популярності. Відтак ще більший інтерес привертає автограф, який послужив джерелом до видання зазначених літературних творів. Цінність оригінальної книги чуд перш за все в тому, що вона позбавлена редакторського втручання, як це характерно для літературних творів, не має селекції чудес. Рукописна книга чудес без сумніву є більш достовірним джерелом до вивчення релігійної ментальності українського соціуму XVIII ст., а також цінним джерелом для дослідження повсякденного життя шанувальників культу.

Оригінальна назва досліджуваного рукопису звучить: «*Xięga cudów Obrazu Poczajowskiego N Maryi Panny y Stopki*». Книга формату А–4 містить 103 аркуші за старою пагінацією (поаркушно) і 199 за новою, посторінковою пагінацією. Обкладинка не збереглася, книга є реставрованою. Складно встановити рік створення рукопису, однак, виходячи з записів та особливостей письма, припускаємо, що це кінець XVII – поч. XVIII ст. Рукопис нотує 278 записів чудес та охоплює другу половину XVII – поч. XIX ст.

Книга містить дві частини, що описують православний та уніатський період історії монастиря, що дало нам можливість умовно назвати ці частини православною та уніатською. Кожна з частин книги має свої відмінності: це є своєрідне об'єднання двох традицій запису чудес у Східній та Західній християнській традиції. Від самого початку появи запису чудес у ранньому

християнстві (IV–VI ст.) відчутна була різниця між записами, які проводилися в Східній та Західній церкві. Чуда Східної церкви містили в собі значну долю людської фантазії, насичені магічними елементами на відміну від записів у Західній церкві, які перш за все підкреслювали моменти достовірності, що були важливі для апологетичної функції чуда [8, s. 193.]. Із часом впливи культурно-цивілізаційного простору Речі Посполитої наклали свій відбиток і на православні міракули (від латинського *miracula* – чудеса), які вже мало чим відрізнялися від католицьких.

Основним жанром агіографічної літератури відносно окремих ікон чи реліквій на Русі традиційно вважалося «сказання». Сказання – це специфічний жанр агіографічного письменства, що розповідає про явлення, чудеса й прославу святинь. Сказання як літературний жанр виникло на території Русі в XV ст. і застосовується виключно по відношенню до православних святинь [11, с. 67].

Перша частина рукопису перебуває під впливом Сказаній, а друга, що ведеться у XVIII ст., – має багато спільних рис із католицькими міракулами. Власне цим можна пояснити досить малу кількість чудес, занотованих у першій частині книги (21), оскільки це відповідало православній традиції запису чуд, де не було обов'язку ведення постійних записів. Загалом, записи чудес у православній традиції Речі Посполитої датуються першою половиною XVII ст. [10, с. 5–6]. Зауважимо, що постійні записи в цей час не велися навіть у католицьких санктуаріях (за винятком постійних записів при іконі Ченстоховської Богородиці).

Розглянемо більш детально першу частину книги, яка охоплює записи чудес від 1661 до 1735 року. Перш за все наголосимо, що це є літературна обробка ранніх записів. Про що свідчить стиль письма (каліграфічний почерк півустав та використання кольорових заставок, зокрема перший аркуш книги прикрашений заставкою, що зображує Воскресіння Христа), а також сам зміст, де наявні авторські сентенції та звернення до читача [11, арк. 7–8]. Сам автор відзначає, що мало збереглося записів із ранніх часів, бо XVII ст. було багате на війни. Крім того, у книзі часто наголошується, що тут подаються лише деякі чудеса [11, арк. 3]. Головна ідея цього твору – хвалити Бога й святе місце, а не детальний запис та достовірність чудес.

Таким чином, перша, православна частина рукопису являє собою агіографічний твір анонімого автора, який має назву «Ізречение о иконе Чудотворной Почаевской и знамении» [11, арк. 3]. У першій частині містяться історичні записи про монастир та ікону, які розглядаються в

кількох параграфів (історичні відомості про Почаївську гору; явлення Богородиці; поява ікони НМП і про фундацію Анни Гойської, опис будівництва церкви та монастиря тощо). Характерною рисою першої книги є відсутність хронологічного порядку запису. Відмітимо, що це робиться свідомо. Після кожного розділу, у якому подана частина історії монастиря чи ікони, для прикладу подається декілька чуд. Перші чуда є малореалістичні, що характерно як для того раннього часу, так і загалом для східнохристиянської традиції (згодом реалістичність чуд збільшиться, і в другій частині книги вони будуть відповідати католицькій традиції запису чуд). Так, іде запис чуда від 1607 року про монаха, якому татарин відрубав голову, а він сам, як Діонісій Ареопагіт, заніс свою голову до ікони Богородиці [11, арк. 6 зв].

Перше чудо, яке стосується реальної особи, датується 1661 р., і відбулося воно зі священником (пан Іван Садкевич). Утім запис про це чудо ми знаходимо в записах поч. XVIII ст. У книзі зазначено, що чудоце було записане власноруч особою, що зазнала чуда, у келії ігумена Мардарія Столпеського, хоча в книзі є лише копія цього запису [11, арк. 19 зв.]. Наступний запис чуда в книзі знаходиться під 1664 роком і стосується пана Забокрицького з Перевередова про оздоровлення його сина від більма на оці [11, арк. 10 зв.]. Дещо пізніше йде запис про чудо воскресіння, яке сталося з цією ж особою. Відмітимо, що чуда сталися в самому монастирі, що характерне для православних описів чудес.

Центральне місце в описі чудес першої частини книги є чудесна оборона Почаєва від нападу турків (1675) [11, арк. 12 зв. –13]. Загалом слід відмітити, що чудеса, пов'язані з війною та звільненням із неволі, доволі часто зустрічаються в книгах чуд на теренах Речі Посполитої, і містяться вони переважно також на початку книги [12, s. 152]. Після опису оборони в книзі записана пісня до Богородиці «здесь предлагается песнь Пресвятой деве Богородице о победе Почаевской над агарянами», що є свідченням народної релігійності та є типовою річчю для часу культурного простору Речі Посполитої того часу й простору [12, s. 152].

Як вже відмічалось, чуда в першій книзі описані не за хронологічним принципом. Їх зв'язок є швидше змістовий, і його метою було якомога більше прославити діяння Богородиці. Тому після запису чудесної оборони Почаєва в 1675 році йде запис від 1722 року про почаївського ієродиякона Гавриїла, який, перебуваючи на прощі в Константинополі, зустрів турка, який знав про

чудесну оборону Почаєва. Тобто йде запис, що мав на меті засвідчити широкий розголос чудес Почаївської Богородиці [11, арк. 15].

Загалом перша частина книги містить записи 21 чуда, не рахуючи записів про колективні чудеса. Відтак перша частина рукопису не містить підписів та власноручних записів. Це, а також часті звернення до читача, вказує на її літературний характер. Записи чуд використовуються задля підтвердження слави ікони, і тому не має значення хронологія записів, що характерна для західних міракулів. Це є свідомий підхід і вибір автора, який, у свою чергу, користувався первісним джерелом чи джерелами. Імовірно, що частина чудес дійшла й за посередництвом усної традиції.

Від 18 аркуша починається запис автентичних чудес із підписами осіб, що зазнали чуда, та свідків. Більшість записів написана різними почерками на різних мовах: на церковнослов'янській, польській, російській, рідко – латинською. Друга частина книги починається з 1726 (або 1736) року записом про чудо із селянином Іваном Хоньчиком, записаним скорописом із підписом особи (хрестик) [11, арк. 18]. І далі чуда вже записують у більш-менш хронологічному порядку. Тобто друга частина книги вже перебуває під впливом католицької традиції чіткої фіксації чудес.

Під 1736 роком у книзі з'являється перший запис польською мовою (пані Агнешка Знаєвська [11, арк. 18], а запис наступного чуда, яке сталося з паном Поговським, мечником Серадським, уже має печатку й підписи свідків, серед яких був чернець домініканець [11, арк. 18 зв.]. Певний час слов'янська мова ще часто зустрічається в рукописі, утім уже з середини XVIII ст. серед записів переважає польська мова. Натомість варто зазначити, що навіть у записах польською мовою, які велися від імені особи, що зазнала чуда, записи прямої мови велися мовою оригіналу, тобто церковнослов'янською. Ще одним вартим уваги моментом є той факт, що більшість чудес, які відбулися з уніатськими священниками, записані церковнослов'янською мовою.

Останній запис про чудо в досліджуваному рукописі датується 1827 роком і написаний російською мовою, що символічно знаменує собою початок нового періоду в історії монастиря.

Друга частина книги містить дуже велику кількість почерків з автентичними підписами та печатками магнатів, що зазнали чуд від Почаївської Богородиці. Очевидно, далася взнаки католицька практика верифікації розповідей про чудо, унаслідок якої до чудес зараховувалися тільки ті події, достовірність яких могли засвідчити конкретні особи. Хоча

треба відзначити, що не всі чуда мають свідків. Значна кількість записів посвідчені особами самих ченців-василіан.

Автори книги намагалися вести хронологічні записи, але це не завжди вдавалося. У книзі є запис, де чітко вказано, що через недбальство чуда писали по різних картках і до книги їх не внесли [11, арк. 19зв.]. Відтак, записи пропущених чудес із 1742–1745 рр. записані дещо пізніше й відповідно одним почерком, без підписів та інших деталей, що свідчить про те, що їх переписували [11, арк. 22–24]. Так само в записах чуд на поч. ХІХ ст. є дописки чуд із кін. ХVІІІ ст. які, імовірно, переписували з різних карток, також у кінці книги є кілька записів ранніх чудес [11, арк. 86]. Тобто попри вказівки орденського керівництва про чітке хронологічне ведення записів, це не завжди виконувалося.

У книзі наявні роки, у яких не занотовано жодного чуда (1727–1735, 1749, 1756, 1776, 1784, 1794, 1797, 1802, 1807, 1810, 1812–1821, 1823–1826), і є роки надзвичайно багаті на фіксацію чуд. Це перш за все стосується років, коли йшла підготовка до проведення коронації ікони (1770–1773). Кількість записів чуд у ці роки становила майже третину від їх загальної кількості (29%). Загалом це відповідало загальній моделі розвитку паломництва до святих місць. Згідно з дослідженнями Анни Вітковської, найбільше записів припадає на початок появи культу, потім іде закономірний спад. Натомість кількість записів зростає, коли святе місце потрапляє під опіку духовенства, і кульмінацією записів є підготовка до коронації ікони [13, s. 207].

У нашому випадку збільшення кількості записів припадає й на період масових хвороб, на які було багате ХVІІІ століття, а саме на 1770–1771 рр. – епідемія, яка призвела до сплеску паломницького руху [14, s. 281], що знайшло своє віддзеркалення в збільшенні кількості подячних записів за здійснені чуда оздоровлення. Цікаво, що переважна більшість подячних прощ за оздоровлення від хвороби були груповими й об'єднували людей рідних конфесій та соціального стану (групи селян із парохом та паном) [11, арк. 42 зв., 43, 44].

Друга частина рукопису є свідченням генезису в записі чуд, позаяк містить більш повні дані осіб із зазначенням соціального стану, місця проживання, аж до парафії та села (хоча не завжди). Натомість у першій частині географічні дані паломника не завжди вказувалися. Загалом пізніші записи є більш детальні.

Друга, уніатська, частина рукопису містить 257 записів чуд, що в той же час охоплювала більшу кількість осіб, позаяк частина записів стосувалася

групових прочан. Загалом збільшення кількості чуд є свідченням неабиякої популярності культу. Наголосимо, що популяризації святого місця добре послужили самі василіани, які часто видавали книги з описом чудес. Про читання таких книг досить часто згадують паломники в описі своїх чудес, відзначаючи, що це не рідко призводило до здійснення чуда. Ці книги отримали значне поширення. Так, до чуда оздоровлення, яке відбулося з уродженцем м. Путивля (що на той час перебував у складі Російської імперії) Савою Чаплею, призвело читання книжечки чудес, яку привезли з собою волинські купці [11, арк. 61]. Разом із книгами про чудеса василіани випускали паперові іконки Почаївської Богородиці, і в книзі зафіксовані випадки зцілення при молитві до цих образків [11, арк. 49]. Вкажемо, що ікона Почаївської Божої Матері часто знаходилася в оселях місцевого населення, інколи без врахування їх конфесійної приналежності (шляхтич Ігнатій Домбровський, римо-католицького віросповідання, мав вдома ікону Почаївської Богородиці й, звернувшись до неї, оздоровився [11, арк. 95]. Усе це сприяло популяризації культу, який давно вийшов за межі локального шанування.

Аналіз територіального поширення культу Почаївської Божої Матері свідчить, що основна маса прочан походила з українських земель, які входили до складу Речі Посполитої, зокрема це стосується земель Волині, Поділля, Львівщини, Перемишлянщини, Підляшшя та Київщини. Утім трапляються особи з Литви, Білорусі, Польщі, Росії та Угорщини. До уваги треба взяти, що Почаїв не лежав на перетині торгових шляхів і не мав стратегічного значення, відтак приваблював людей лише як паломницький центр.

Згідно з сучасними дослідженнями культових місць, можемо стверджувати, що паломницькі місця творили спільноту з представників різних соціальних груп, що було характерним на всьому просторі Речі Посполитої. Єдиною спільною рисою була віра у святе місце, надія на чудо, яка об'єднувала людей різного соціального стану та релігійного походження. Утім культ Почаївської Богородиці має кілька характерних рис, які відмінні від культових місць на теренах власне польських земель. Так, якщо для польських культових місць був характерний сільський характер [12, s. 123], то культ Почаївської Богородиці носив шляхетський характер, свідченням чого є значна кількість репрезентантів шляхетського стану, які становили 30,5% від загальної кількості паломників.

Серед прочан переважала середня та бідна шляхта, хоча треба мати на увазі, що записи осіб із вищих верств більш ретельно нотували, тому їх більше, що, імовірно, далеко не завжди відповідало дійсності. Магнатів було значно менше, але такі записи також наявні (наприклад, записи про чуда з двома поколіннями магнатів Ільїнських [11, арк. 19, 21, 51]. Без сумніву, що записи чуд із представниками еліт проводилися більш ретельно, позаяк використовувалися перш за все для піднесення престижу культу.

Значний відсоток становлять у книзі записи чудес, які відбулися з уніатським духовенством (26,9%), які своїм авторитетом підтверджували святість культового місця. Зазначимо, що це стосувалося як уніатського духовенства, так і православного (після приєднання до Росії та зміни конфесії) [11, арк. 76, 96]. Уніатські парохі були активними учасниками групових прощ і часто виступали в якості свідків чуд, які відбулися з їх парафіянами. Зауважимо, що свідками чуд виступали і василіани, і ченці католицьких орденів (переважно домініканці).

Цікавим моментом віри в чудовну силу Почаївської Богородиці є запис про одного священика Федора Левінковського з Покуття з Коломийського повіту Галицької єпархії, який під 1771 роком оголосив про кілька чуд, які з ним і його родиною відбулися протягом років і, на його прохання, у книзі було залишено місце для запису наступних чуд, на які він сподівається (запис на вклеєному аркушику) [11, арк. 45].

На відміну від інших соціальних груп населення, які могли здійснювати триваліші паломництва, прощі селян носили переважно локальний характер, тому що вони рідко виходили за межі свого регіону. Відтак селяни становили лише 17,2% від загальної кількості паломників. Імовірно, кількість селян була значно більшою, але не всі могли відвідати святе місце і, як вже було вказано, не рідко прощі селян носили груповий характер, проте ми рахуємо лише кількість записів, а не кількість осіб. Значний відсоток становили записи про чуда з міщанами (19%), які були більш мобільними порівняно з селянами й нерідко здійснювали далекі подорожі. Уточнимо, що невеликий відсоток серед паломників становили студенти (0,7) та військові (1,4) і соціальний стан незначної кількості паломників (4,3) не вдалося встановити.

Варто коротко зупинитися на типології чуд, представлених у книзі. На першому місці стоять чуда, пов'язані зі зціленням та оздоровленням, що характерне для міракульної літератури того часу. Рідше трапляються чуда-покарання. Тут слід відмітити значну різницю між чудами в першій і другій частинах книги. Чуда першої частини переважно стосувалися оздоровлення

біснுவатих, воскресіння та оздоровлення сліпих, що відповідає прийнятому в більш ранні часи торосу вторування чудес на Євангельські чудеса Ісуса Христа [15, с. 46]. А це в черговий раз допускає факт редакторської обробки й селекції свідчень першої частини рукопису. Чуда воскресіння були одним із чинників піднесення престижу культового місця, що доволі часто зустрічалося в агіографічній літературі [18, s. 199]. Є чуда визволення людей із в'язниці, що також відповідає дидактичній ідеї першої частини книги [11, арк. 16 зв.]. Хвороби, від яких оздоровилися за допомогою молитви до Богородиці в другій частині книги, є більш реалістичними та конкретними (рани, переломи, травми, зараза), що пояснюється як впливом часу, так і католицької традиції.

Відзначимо, що більшість прощ носило подячний характер, оскільки для здійснення чуда не обов'язковим була присутність у святому місці, достатньо було дистанційно «пожертвувати себе» (ofiarować), що відповідало західнохристиянській міракульній літературі [10, с. 12–13]. Люди молилися до ікони Богородиці або молилися до неї після прочитання книги, і цього було достатньо для здійснення чуда. Тому подяка за здійснене чудо виражалась за допомогою пішої прощі до ікони чи молебну перед нею.

Наявні в книзі й згадки про воти у вигляді частин тіла, які приносили вдячні паломники після оздоровлення (срібне серце, рука, нога тощо). Вотум – це матеріальний знак-символ відношення людини до сакрум, один із релігійних жестів, за допомогою якого людина зміцнювала свою віру. Відмітимо, що інформація про воти з'являється вже в православній частині книги [11, арк. 16 зв.], але отримує подальший розвиток уже у другій частині рукопису. Загалом вотивна практика є характерною рисою як східних, так і західних культових місць.

Чуда-покарання рідко представлені серед записів. Варто згадати лише чудо-покарання дружини магната А. Ферлея (протестанта), який викрав ікону з монастиря, про що детально розповідається в православній частині книги [11, арк. 7]. Вони виникли на тлі поширених у тому хронологічному періоді в Речі Посполитій протестантських доктрин, які скептично ставилися до шанування реліквій та зображень святих. У зв'язку з цим показ чудотворної сили ікон, які самі здатні захистити себе від блюзнірства, та змалювання важких покарань, яких зазнають святотатці, були цілком зрозумілими. У другій частині книги відсоток чуд-покарань зовсім незначний.

Відтак характер та зміст чуд в другій частині книги відповідають загальноприйнятим топосам чуд культурно-цивілізаційного простору Речі

Посполитої. Так, частим є використання стилістичних зворотів, властивих агіографічній літературі. Наприклад топос парадоксу чуда, яке відбулося після невдалих спроб лікування в лікарів, надзвичайно поширений у Почаївській книзі чуд [12, s. 116]. Не менш частим є використання топосу про те, що інші місця святі не помогли, а лише Почаївська Богородиця оздоровила [11, арк. 34].

Для піднесення престижу святого місця служили візії та сни, у яких святий чи Богородиця наказували йти до святого місця [8, s. 199]. У досліджуваному джерелі це стосувалося переважно явлення Богородиці й рідше ченця-василіанина. Так, за 21 квітня 1770 р. є запис про мельника Андрушко з-під Острога, який мав видіння ченців Почаївських (по одягу пізнав), які йшли з заходу, і почув голос на мові руській (!), щоб він ішов до Почаївського Богородиці. Мельник прийшов, оздоровився й залишив свій підпис у книзі [11, арк. 35].

Наголосимо, що тема візій із ченцем потребує окремого дослідження. На нашу думку, тут простежується прагнення василіан посилити свій престиж серед населення й, можливо, це мало тісний зв'язок із практикою поклоніння преподобному Іову Залізу, який дуже шанувався серед населення. Адже своєю популярністю Почаївський монастир завдячує не лише чудотворній іконі Богородиці, а й нетлінним мощам свого архімандрита, преподобного Іова Почаївського (XVII ст.).

Варто підкреслити, що певне місце в книзі займають записи про преподобного Іова, ігумена Почаївського монастиря. Так, на записі за 1803 рік описи чуд Богородиці перериваються, і далі на аркушах 79–86 йде опис життя Іова. Стиль написання, а також почерк (півустанов слов'янською мовою) дає нам підстави припускати, що це є логічне продовження першої частини книги.

Натомість відкритим залишається питання, чому записи не йдуть по порядку. Після опису Життя йде опис чотирьох чуд, які відбулися після звернення до мощів преподобного Іова, що також написані півустановом (XVII–XVIII ст.). Потім йде запис іншим типом письма (скорописом) трьох чуд (рік здійснення одного чуда не вдалося відчитати, 2 – із 1748 р. і 3 – із 1753 р.) [11, арк. 86 зв.]. Серед наступних записів, присвячених преподобному Іову, слід відмітити вірш, епіграму та пісню, а також запис окремих чуд від 1736 року [11, арк. 87–90]. Усі ці записи написані слов'янською мовою, але вже скорописом. Наголосимо, що аналіз частини книги про преподобного Іова є темою ще одного дослідження, яке нами не проводилося.

Крім того, у книзі наявні записи чуд, записаних на вклеєних аркушах, які не завжди можна прочитати [11, арк. 21]. Завершується книга чуд записом польською мовою про реліквії Св. Варвари, які знаходяться в монастирі Почаївському [11, арк. 100–101].

Підсумовуючи, зазначимо, що книга чуд Почаївського монастиря репрезентує приклад поєднання записів двох християнських традицій. На прикладі цього джерела можна дослідити релігійні практики та повсякденне життя різних соціальних груп українських земель (переважно це стосується Правобережної України). Також можна простежити впливи культурно-цивілізаційного простору Речі Посполитої, що були характерні для того часу і зачепили всі сторони життєдіяльності українського суспільства. Загалом книга є цінним джерелом для багатоаспектних досліджень масової релігійності населення українських земель і чекає на подальші ґрунтовні розвідки.

Джерела та література

1. Хойнацкий А.Ф. Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание / А.Ф. Хойнацкий. – Почаев, 1897. – 240 с.; Амвросий (Лотоцкий). Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия / Амвросий (Лотоцкий). – Почаев, 1886. – 313 с.
2. Огієнко Іван (митрополит Іларіон) Свята Почаївська лавра / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик / Іван Огієнко. – К. : Наша культура і наука. – 2004. – 440 с.
3. Железняк О. Бібліографія публікацій про друкарню Почаївського Свято-Успенського монастиря та її видання / О. Железняк // Друкарня Почаївського монастиря та її стародруки: зб.наук.праць. – К. : НБУВ, 2011. – С. 247–261.
4. Witkowska A. Miracula małopolskie z XIII i XIV wieku. Studium źródłoznawcze // Roczniki Humanistyczne, t. 19 (1971), z. 2, S. 29–161; Witkowska A. Sancti Miracula peregrinationes: wybór tekstów z lat 1974–2008, Lublin 2009, 435 s.; Ks. Rytel-Andrianik P. Sanktuarium i parafia Trójcy Przenajświętszej w Prostyni. – Drohiczyn – Rzym – Oksford, 2011.; Nastalska J. Miracula Janowskie z lat 1645–1814 // Roczniki Humanistyczne, t. 45 (1997), z.2, S. 95–158; Bosiacka A. Religijność na Podlasiu w świetle ksiąg cudów z XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 2007; Rogalski A. Liber Miraculorum ze Skórcza. Księgi Cudów jako źródło historyczne // Prace Archiwalno Konserwatorskie, 13/2002. – S. 141–159.

5. Позіховська С. Іконографія образу Богородиці на прикладі колекції українських кириличних стародруків XVII–XVIII ст. у збірці Музею книги та друкарства м. Острога / С. Позіховська // Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. зб. – Вип. 11: матеріали 11 міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 152–160.; Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ любецької Богоматері пензля Івана Щирського / Л. Міляєва // Записки НТШ. – Львів : Видавництво Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. – Т. 227.
6. Сінкевич Н. Чудо і надприродне в українській ранньобароковій літературі: «Парергон святих чудес ікони Пресвятої Богородиці в монастирі Куп'ятицькому» як агіографічний твір / Н. Сінкевич // Київська старовина. – Київ, 2010. – № 6. – С. 3–17; Савченко І. Чудеса від ікони Богоматері Іллінської у літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала) / І. Савченко // Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал. Чернігів : Чернігівський державний педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – 2000. – № 2. – С. 45–53.
7. Ушкалов Л. Що таке українське бароко (за сторінками книги Валентини Соболя)? (Рецензія на книгу Соболя В. Українське бароко. Тексти і контексти / Л. Ушкалов. – Варшава : Видавництво Варшавського університету, 2015. – 382 с.) // Електронний ресурс : <http://chasopys-rich.com.ua/category/>.
8. Witkowska A. Miracula średniowieczne: funkcje przekazu ustnego i zapisu literackiego / A. Witkowska. – S. 193–200. – W : Sancti Miracula Peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008. – Lublin, 2009.
9. Турилов А.А. Сказание о чудотворных иконах в контексте истории их почитания на Руси / А.А. Турилов // Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. Тезисы докладов и материалы международного симпозиума / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М. : Радоница, 2000. – С. 64–67.
10. Сінкевич Н. Чудо і надприродне в українській ранньобароковій літературі: «Парергон святих чудес ікони Пресвятої Богородиці в монастирі Куп'ятицькому» як агіографічний твір / Н. Сінкевич // Київська старовина. – Київ, 2010. – № 6. – С. 3–17.
11. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (APPD), Ławra Poczajowska, sygn.15.

12. Nastalska J. *Miracula janowskie z lat 1645–1814* / J. Nastalska // *Roczniki Humanistyczne*. – Т. 45 (1997). – З. 2. – С. 95–158.

13. Witkowska A. *Księgi cudów – źródło do badań praktyk pątniczych na ziemiach polskich* / A. Witkowska. – С. 200–209. – W : *Sancti Miracula Peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*. – Lublin, 2009.

14. Lorens B. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780* / B. Lorens. – Rzeszów, 2014. – 560 s.

15. Савченко І. Чудеса від ікони Богоматері Іллінської у літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала) / І. Савченко // *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. – Чернігів : Чернігівський державний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – 2000. – № 2. – С. 46.

Лось Валентина. Книга чудес Почаевского монастыря: анализ исторического источника (кон. XVII – нач. XIX ст.).

Статья посвящена презентации и анализу книги чудес от иконы Богородицы Почаевского монастыря (кон. XVIII – нач. XIX в.), которая впервые входит в научный оборот. Особое внимание сосредоточено на анализе содержания и особенностей двух частей книги, которые представляют православный и униатский периоды в истории обители. Проводится анализ социального и географического происхождения паломников, а также раскрывается типология чудес, осуществляемая с использованием параллелей с польскими миракулами и православными книгами чудес.

Ключевые слова: чудо, икона, униатская и православная части рукописи.

Los Valentyna. Pochaiiv Monastery's Book of Wonders: Historical Sources Analysis (End of XVII – Beginning of XIX Century).

The article is devoted to the presentation and analysis of the Pochaiiv monastery's The Virgin's Book of Wonders (late. XVIII - early XIX century), which is recently introduced in scientific society. The primary subject of the article is the analysis of two parts of the book that represent the Orthodox and Uniate periods of the monastery's history. The analysis of social and geographical origins of pilgrims and the types of miracles performed having in mind both Polish and Orthodox Wonders Books.

Keywords: miracle icon, Orthodox and Uniate part of the book.

3.3. WYDARZENIA ROKU 1768 W HUMANIU W ŚWIETLE RĘKOPISÓW BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

Magdalena Marcinkowska

*У статті порушується питання щодо спогадів про Коліївщину й особливо про події 1768 року в Умані, що містяться в документах рукописів, щоденників, журналів і листів. Особливу увагу було приділено рукописам, що зберігаються в Курницькій бібліотеці, одній із найцінніших історичних колекцій у Польщі. Аналізуються рукописи XVIII – XIX століття, що містять різні повідомлення про *evfustrs* події, зокрема проза й поезія.*

Ключові слова: Умань, Уманська різня 1768 року, селяни, Україна, щоденники; Курницька бібліотека, колекції рукописів, Коліївщина.

W XVIII wieku niespokojne jak zawsze Kresy I Rzeczypospolitej stały się areną barwnych i kontrowersyjnych zdarzeń, utrwalonych w literaturze jako hajdamaczyzna. Przyjmuje się, że termin ten pochodzi od tureckiego hajdamak, co oznacza «napadać, grabić, rabować» i najogólniej odnosi się do buntów chłopskich skierowanych przeciwko polskiej szlachcie oraz Kościołowi katolickiemu i unickiemu. Niejako punktem kulminacyjnym owego ruchu było powstanie roku 1768, zwane koliszczyzną, będące niezwykle istotnym i trwałym punktem odniesienia dla świadomości ludu ukraińskiego oraz tematem licznych wspomnień, relacji, a także inspiracją utworów literackich, zarówno ukraińskich, jak i polskich. Najwybitniejsze z nich to Hajdamacy Tarasa Szewczenki, Zamek kaniowski Seweryna Goszczyńskiego i Beniowski Juliusza Słowackiego [1]. Zarówno relacje pamiętnikarskie, jak i utwory poetyckie są, co zrozumiałe, nacechowane silnie emocjonalnym podejściem do tematu, ale i prace badawcze poświęcone ruchom hajdamackim, aż do połowy XX wieku nie unikały stronniczego zaślepienia.

Pierwszą polską monografią analizującą hajdamaczyznę była dwutomowa Historia ruchów hajdamackich Franciszka Rawity–Gawrońskiego, wydana w 1913 roku. Autor zamierzał przedstawić w niej dzieje ruchu hajdamaków na szerokim tle dziejowym, zbadać jego genezę i charakter, jednakże sprowadzając wszystko do pierwiastków rasowo-etnicznych, mających odpowiadać za «moralny charakter ludności kresowej», zaprezentował skrajnie przekaz stronnicy i tendencyjny. Jednostronne spojrzenie na koliszczyznę jest zresztą charakterystyczne dla całej niemal polskiej historiografii.

«Nowe ujęcie, pozbawione tendencyjności, przynoszą dopiero prace Władysława Serczyka: Koliszczyzna z 1968 roku oraz Hajdamacy z roku 1972. Pierwsza z nich solidnie podparta została źródłami archiwalnymi i gruntowną znajomością historiografii, druga natomiast znacznie poszerzała obszar badań nad XVIII-wiecznymi niepokojami na Ukrainie. Autor starał się dotrzeć do źródeł hajdamaczyzny (ustalając jej początek na drugie dziesięciolecie XVIII wieku) oraz zarysować historię owego ruchu na szerokim tle skomplikowanych stosunków etnicznych, politycznych i religijnych na Kresach I Rzeczypospolitej. Do dziś pozostają zasadniczo jedynymi polskojęzycznymi pozycjami wyczerpująco traktującymi zagadnienie ruchów hajdamackich [2], dlatego też ustalenia Serczyka [3] posłużą do przedstawienia skrótovej rekonstrukcji wydarzeń roku 1768.

Po wstąpieniu na tron Katarzyny II oraz koronacji Stanisława Augusta Poniatowskiego na króla Polski, znacznie zwiększyły się rosyjskie wpływy na

wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Szczególnie istotne stały się konflikty na tle religijnym; w 1753 roku ihumenem monasteru motrenińskiego został ambitny Melchizedek Znaczko–Jaworski (1716–1809), pod którego energicznym przywództwem kler prawosławny zaczął agitację za zniesieniem unii i przywróceniem prawosławiu czołowej roli na Ukrainie. Sejm warszawski na przełomie 1767/1768 uchwalił równouprawnienie różnowierców, lecz presja caratu w tej kwestii nie spodobała się części katolickiej szlachty. W efekcie, 29 lutego 1768 roku zawiązano w Barze na Podolu konfederację, która unieważniała uchwały sejmu warszawskiego jako wymuszone. Szybko rozpoczęły się starcia między konfederatami a wojskami rosyjskimi, a w świadomości ludu ukraińskiego konflikt nabrał cech wojny religijnej. Naturalnym sojusznikiem wydawała się carska, prawosławna Rosja, a nie szlachta katolicka, kojarzona głównie z uciskiem feudalnym. W sytuacji zamętu, jaki zapanował na Prawobrzeżnej Ukrainie, niewiele trzeba było, by doszło do eskalacji nastrojów.

Iskrą zapalną okazał się Maksym Żeleźniak, który w 1767 roku trafił na służbę do klasztoru motrenińskiego. Skupił wokół siebie grupę Kozaków nadwornych [4], mieszkańców okolicznych wsi, a później także Kozaków zaporoskich. Jego celem było w pierwszym rzędzie usunięcie konfederatów z Ukrainy, a następnie pozbycie się Żydów i Polaków. Posłużył się najprawdopodobniej sfalszowanym manifestem [5] Katarzyny II, który miał zachęcać do buntu, by tym łatwiej pozyskać wsparcie chłopów. Pod koniec maja 1768 roku z Motrenina wyruszył niewielki oddział pod dowództwem Żeleźniaka, co było początkiem koliszczyzny. Grupa szybko przybierała na sile; przyłączali się do niej kolejni chłopci i hajdamacy z Zaporozża. Opanowano Żabotyń i Śmiłę, a następnie rozdzielono się na trzy grupy. Oddział pod wodzą Żeleźniaka ruszył na Czerkasy, Korsuń, Bohusław, Lisiankę, aż wreszcie, przed 20 czerwca 1768 roku, dotarł do Humania, w którym schronienie znalazły wielotysięczne gromady szlachty przerażonej rozszerzającym się powstaniem. Miasto należało do wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego (1700–1772), a jego obrona spoczywała w rękach Rafała Despota Mładanowicza, generalnego gubernatora i komendanta, któremu podlegał oddział kozaków dowodzony przez Iwana Gontę (1705–1768). 20 czerwca Gonta porozumiał się z Żeleźniakiem i przeszedł na jego stronę, co ostatecznie przesądziło o klęsce miasta. 21 czerwca Human skapitulował, a tłumy powstańców wdarły się za mury miejskie. Rozpoczęła się rzeź, w której zginęło kilka tysięcy szlachty, mieszczan, księży unickich oraz Żydów. Miasto zostało doszczętnie splądrowane.

Wkrótce oddziały zaatakowały Bałtę i Gołtę, miejscowości leżące na pograniczu rosyjsko–tureckim, co zaogniło stosunki między caratem a Portą i skłoniło Rosję do stłumienia koliszczyzny. Akcją dowodził generał major Michał Kreczetnikow (1727–1793). Z początkiem lipca aresztowano Żeleźniaka i Gontę oraz rozpoczęto krwawe represje, które trwały jeszcze kilka lat, a kierował nimi kasztelan kijowski Józef Stępkowski. Wielu ludzi stracono, część zesłano. Z końcem wieku ruch hajdamacki wygasł zupełnie.

Rozmiary rzezi humanńskiej wywołały zrozumiały szok i trwogę, nic więc dziwnego, że w twórczości memuarystycznej zachowały się liczne relacje z jej przebiegu [6], skreślone zarówno przez naocznych świadków, jak i późniejszych pamiętnikarzy opierających się na ustnych czy pisemnych przekazach. Wyróżnić należy tutaj pamiętniki dzieci gubernatora Mładanowicza – Weroniki i Pawła. Weronika z Mładanowiczów Krebsowa w 1768 roku miała 18 lat, a jej relacja jest właściwie jedyną znaną narracją pierwszoosobową o wydarzeniach humanńskich [7]. Z tego względu, jak i z uwagi na emocjonalne podejście do zagadnienia, jej wspomnienia są tak żywe i plastyczne. Obraz zdarzeń skreślony przez jej o rok starszego brata Pawła uwzględnia szerszy kontekst, choć, co zrozumiałe, jest daleki od obiektywizmu. Przyczyny koliszczyzny zostają sprowadzone do osobistych cech charakteru jej przywódców i uczestników oraz urażonych prywatnych ambicji [8]. Podobną genezę wydarzeń przedstawiają pozostali autorzy znanych relacji: Jan Lippoman, Tuczapski i Antoni Moszczeński. Na tym tle wyróżnia się odrębny dokument, przedstawiający samą rzeź humanńską, czyli kulminacyjny moment powstania, pochodzący z klasztoru bazylianów w Humaniu [9].

W zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Kórnickiej znajdują się cztery relacje opisujące wydarzenia roku 1768. Najobszerniejsza z nich, występująca w czterech kopiach, najprawdopodobniej sporządzona jest przez Ireneusza Korczyńskiego [10], rektora klasztoru bazylianów w Humaniu, co potwierdza późniejsza zapiska umieszczona na pierwszej karcie XVIII–wiecznego odpisu, oznaczonego sygnaturą BK 1140:

Księża Ireneusza Korczyńskiego Zak. S. Bazylego rektora humanńskiego po rzezi 1768.

Relację zatytułowano: Krótkie opisanie okrutnego krwie przelania w mieście Humaniu Dziedziczem Wielmożnego Franciszka Salezjusza Potockiego Wojewody y Generała Ziem Kijowskich Fundatora Pana i Dobrodzieja, od Buntowników y Nieprzyjaciół. Jedności Świętej z Kościołem Świętym Rzymskim zdziałanego w roku 1768 dnia 9 czerwca według starego a 20 według

nowego Kalendarza. Rękopis liczy 10 kart formatu folio, pierwotnie luźnych (oprawę wykonano w 1974 roku).

Drugi XVIII-wieczny odpis skatalogowany jest pod sygnaturą BK 1141. Liczy 8 kart formatu quarto oprawionych w XIX-wieczny papier. Nie występuje tu nazwisko autora, a i tytuł jest znacznie skrócony i zmieniony: Krótkie opisanie Rzezi w Mieście Humanu od Czerni Ukraińskiej Dnia 20 Miesiąca Czerwca Roku 1768 działyaney.

Pozostałe dwie kopie są już późniejsze i zasadniczo nie odbiegają już treściowo od rękopisu 1141. Pierwsza (sygnatura BK 1877) pochodzi z przełomu XVIII i XIX wieku i liczy 12 kart formatu quarto, pierwotnie luźnych, oprawionych w 1972 roku. Druga znajduje się na kartach (od 57 do 64) poszytu zawierającego XIX-wieczne Miscelanea Michała Wiszniewskiego (1794–1865), filozofa i historyka literatury. Wiszniewski sporządzając swój odpis oparł się na relacji z rękopisu 1140, o czym świadczy forma tytułu (Opisanie krótkie okrutnego krwie rozlania w Mieście Dziedzicznym JW Stanisława Potockiego Woiewody Ruskiego w Humanu, czyli Umaniu działyanego od Czerni Ukraińskiej Dnia 20 Miesiąca Czerwca 1768 Roku).

Kolejna relacja z wydarzeń humańskich, przechowywana w Bibliotece Kórnickiej, to obszerny poemat autorstwa bliżej nieznanego Darowskiego, który jako nieletni uczeń miał być naocznym świadkiem rzezi. Seweryn Goszczyński w przedmowie do lwowskiego wydania Zamku kaniowskiego pisał o koliszczyźnie następująco:

Cały niemal obraz tych wypadków zamyka się w poemacie pod tytułem Rzeź humańska. Napisał go niejaki Darowski, który był wówczas uczniem i całą rzeź przesiedział w kopule farnego kościoła. Szacowny ten dla swojej autentyczności zabytek, w rzadkich bardzo rękopismach krąży po Ukrainie. Czytałem go w takim wieku, że go jeszcze ocenić słusznie nie umiałem[11].

W zbiorach kórnickich znajdują się dwa odpisy owego poematu – oba XIX-wieczne. Pierwszy z nich, oznaczony sygnaturą BK 1677 [12], liczy 14 kart formatu folio i zawiera pełną wersję utworu (792 wersy). Na karcie tytułowej znajduje się ponadto późniejsza zapiska cytująca komentarz Goszczyńskiego. Drugi egzemplarz utworu (BK 1171) jest niekompletny; brakuje początkowych 65 wersów oraz końcowych 52. Na karcie tytułowej podano inicjał «N» jako pierwszą literę imienia autora. W odróżnieniu od rękopisu 1677 ta wersja opatrzona jest nielicznymi przypisami na marginesach, które wyjaśniają i precyzują niektóre kwestie poruszane w utworze. Warto dodać, że manuskrypt

ten miał zapewne w ręku Antoni Chrzęszczewski, o czym wspomina w Pamiętnikach o Potockich z Tulczyna:

«Rzeź humańską opisał wierszem ktoś taki, co był jej naocznym świadkiem i uszedł szczęśliwie powszechnego mord. W rękopiśmie tego poematu, który mi się dostał, pozbawiony kilkudziesięciu wierszy początkowych, wymieniony jest w liczbie pobitej szlachty jakiś Leszczyński [...]»[12].

Pozostałe relacje ze zbiorów kórnickich to XVIII-wieczny odpis listu[13] Jakuba Kwiatkiewicza, gubernatora klucza targowickiego, do Franciszka Salezego Potockiego, wojewody kijowskiego, pisany z Archangrodu 28 czerwca 1768 roku, a więc tuż po tragicznych wydarzeniach humańskich. Dokument ów znajduje się w kopiariuszu listów z lat 1767–1790 (sygnatura BK 1153), na kartach 5 i 6. Towarzyszy mu notatka przybliżająca postać Kwiatkiewicza:

Kwiatkiewicz był gubernatorem klucza targowickiego i osadzcą dwóch wsi tegoż klucza: Swerłykowy i Zielonkowa. Dla zabezpieczenia się od napadu hajdamaków, zapisał się w poczet towarzystwa zaporoskiego, utrzymywał na żołdzie swoim Kozaka zastępcę i co rok odsyłał w dani kolegom swoim kufę gorzałki z pewną ilością krup mąki i słoniny. Uchodząc przed rzezią humańską schronił się za Sieniuchę i tam pod tarczą tytułu mołojca zaporoskiego ocalał. Później w lat kilka, ożeniwszy się z kuzyną Postnickich dziedziców wsi Podberezia w powiecie łuckim, przeniósł się na mieszkanie w powiat żytomirski, a w Humańszczyźnie Łagodynę [14] i Zielonków prawem dożywocia aż do r. 1804 posiadał.

Ostatnim rękopisem, będącym nie tyle relacją z wydarzeń humańskich, co zbiorem istotnych szczegółowych informacji o osobach będących ich bohaterami, są pamiętniki Antoniego Chrzęszczewskiego [15], oznaczone sygnaturą BK 1154. Oryginalny rękopis przechowywany w Bibliotece Kórnickiej obejmuje 84 karty formatu folio i nosi nadany przez autora tytuł Pamiętniki o Potockich z Tulczyna Antoniego Chrzęstowskiego. Zawiera charakterystyki przedstawicieli kresowych fortun magnackich, w tym osób związanych pośrednio bądź bezpośrednio z wydarzeniami roku 1768, na przykład Stanisława Szczęsnego Potockiego, syna Franciszka, właściciela Humania czy Jakuba Kwiatkiewicza, wspomnianego już gubernatora klucza targowickiego. Pamiętnikarz przywołuje swe rozmowy i kontakty z Weroniką Krebsową, wiemy także, że zapoznał się z poematem Darowskiego (por. wyżej). Jako że prawdopodobnie nie ukazał się jak dotąd drukiem, utwór ten wydaje się najcenniejszym zabytkiem humańskim przechowywanym w zbiorach kórnickich, dlatego warto przyjrzeć mu się bliżej.

Jak wspomniano, poemat składa się z 792 wersów, jest dość sprawnie napisanym trzynastozgłoskowcem tonicznym, ze średniówką po siódmej sylabie. Poeta stosuje obrazowe metafory

Temu pisze ordynans z pieczęcią Moskala,
że ten koniecznie nie tylko pozwala
wyróżnić Żydów Polaków obowiązek wiary,
niewiara czyni bardziej pogańskie poczwary.
Daję błogosławieństwo od Imperatorowej
wybrać kąkol Polaków z rosyjskiej pszenicy

w. 79–84

Jest to naturalnie odwołanie do fałszywego manifestu Katarzyny II, którym posługiwał się Maksym Żeleźniak. Poeta powtarza także powszechnie ówczasem formułowane oskarżenia pod adresem ihumena Melchizedeka, mającego rzekomo podburzać chłopów i Kozaków do buntu:

w którym mnichów klasztorze ta złość jest ukryta.
Nie nazwałby się mówić zakonnikiem taki,
by miał wszcząć z chrześcijany postęp lada jaki.
Dla grubego spóółstwa dać zamiast nauki,
miałby by lud buntować i płać złe sztuki,
opowiem nie za długą i odkrycie szczyre,
że ten pożar w motreńskim skryty monasterze.
Niechaj lektor ciekawy, proszę czas zaczeka,
wyznam to u humena jest Melchisedeka.

w. 21–30

Darowski obrazowo opisuje sytuację w oblężonym Humaniu, trwoę i przerażenie mieszkańców, rodziny żegnające się ze sobą oraz postawę duchownych, zachęcających do żalu za grzechy.

a ksiądz rektor Kostecki wszystko to przenika
do pokuty pobudza każdego grzesznika –
żałujcie za występki bo śmierć przed oczyma
zginiem wszyscy żadnego ratunku już nie ma.
Lud jęczy z wyrażeniem strasznego lamentu
doprasza się spowiedzi świętej sakramentu.

w. 281–286

Następują sceny rzezi, rabowania świątyń i domostw, opilstwa oraz świętokradztw dokonywanych przez chłopów. Darowski nie pomija także postaci geometry Szafrąńskiego, który, ukryty na bastionie zamkowym, bronił się

najdłużej ze wszystkich, aż do wyczerpania amunicji, po czym został zabity [16]. Poemat kończą opisy kar i egzekucji zastosowane na przywódcach i uczestnikach powstania oraz zwyczajowa apostrofa do Boga. W ostatni wersach poeta sygnalizuje swój udział w wydarzeniach:

Pan mnie schronił com widział tyraństwa i męki,
tom opisał niech wieczne Bogu będą dzięki.

w. 791–792

Nawet pobieżna analiza poematu Darowskiego pokazuje, że jest to utwór silnie osadzony w konwencji relacji o wydarzeniach humanśkich; powtarza się w nim argument o winie ihumena Melchizedeka, sceny ekspiacyjne w oblężonym mieście, rozpustne akty zwycięzców, wreszcie podstęp rosyjskiego porucznika Kołogrywowa [17], który doprowadził do pojmania Żeleźniaka i Gonty oraz do stłumienia buntu. Trudno na tej podstawie stwierdzić, czy autor rzeczywiście był naocznym świadkiem zdarzeń; z całą pewnością utwór swój napisał wiele lat później, gdy w przekazach ustnych i rękopiśmiennych utrwaliła się już pewna legenda.

Barwna i ciekawa jest również narracyjna relacja bazylianina Ireneusza Korczyńskiego, który genezę krwawych zdarzeń upatrywał w niechęci prawosławnych chłopów do Kościoła rzymskiego. Powtarza obiegową opinię o ihumenie klasztoru motrenińskiego, jako winowajcy i podżegacza do schizmy i buntu. Przypisuje mu także autorstwo sfałszowanego manifestu Katarzyny II.

Po całej Ukrainie ten był odgłos, że tych ukazów wynalazcą miał być [...] Melchizedek, co wyznawali sami nawet czerńcy [18].

Przez cały tekst powtarzają się emocjonalne określenia buntowników: «hultajstwo», «czerńcy», «hałastra». Maksym Żeleźniak przedstawiony jest jako «sławny i doświadczony zbójca» wybrany przez Melchizedeka na przywódcę powstania. Narrator nakreśla obraz miasta tuż przed oblężeniem, podając szczegółowo, iż samych possesorów prócz innych obywateli liczone na ten czas w Humanu blisko dwieście dwadzieścia i sześć, studentów zaś, z których ledwie któren uniknął śmierci na czterystu. Zdaniem Korczyńskiego to Iwan Gonta dał hasło to rozpoczęcia rzezi:

Wzięto gubernatora z całą rodziną do jednego mieszczanina domostwa w ścisły areszt, a po namówieniu się Gonty z Żeleźniakiem przez niejaki czas, gdy zawołał Gonta na Kozaków: «Nuże bracia! Czas rozpocząć dzieło». Rozpoczęto okrucieństwo, którego opisać dostatecznie jest rzecz niepodobna [19].

Podczas siedmiu godzin rzezi, życie stracić miało około osiemnastu tysięcy osób, w tym trzy tysiące Żydów [20].

Interesująca jest wzmianka o rzekomym osobistym zatargu Gonty i Mładanowicza. Korczyński sugeruje, że tuż po wybuchu rozruchów na Ukrainie, wojewoda Franciszek Potocki miał napisać list do Gonty, w którym obiecywał mu liczne dobrodziejstwa i przywileje w zamian za wierność Rzeczypospolitej. Mładanowicz listu nie przekazał, ale Gonta i tak poznał jego treść, a następnie znalazł go między rzeczami gubernatora.

Stawić go zatem z żoną i dziećmi przed sobą rozkazał, a pełen złości te do niego wyrzekł słowa: «Zdrajco! Zmienniku! Ty jesteś tego okrucieństwa powodem! Ty jesteś tej krwi – wskazując na trupów – rozlania przyczyną! Czemuś mi tego listu pańskiego, trzymając go w ręku, nie ukazał? Cóż ci się z utajenia go przede mną zawiązało?». Silnie go w odkrytą głowę ordynką ugodził, padł mu skrwawiony Mładanowicz do nóg, ale go natychmiast przygotowani Kozacy w najdrobniejsze rozsiekali cząstki [21].

Ta pełna dramatyzmu scena, choć raczej nie miała miejsca, ubarwia znacznie relację bazylianina.

Obrazowo i barwnie Korczyński opisuje także uczty zwycięzców i podział łupów: tkanin, sreber, zegarów i monet, dla których tłem są zakrwawione połączone ziemie pełne rozkładających się ciał. Szeroko omawia chytry wybieg moskiewskiego porucznika Kołogrygowa oraz pojmanie i stracenie powstańców. Kończy następująco:

I te to jest dzieło w roku 1768 i koniec ukraińskiej czerni, która stawszy się przyczyną własnej i tylu współziomków zguby, niemało i z tej miary ojczyznę, która ją na swym łonie wykarmiła i wypielęgnowała, pokrzywdziła, że kraj na kilkanaście poniósł straty milionów, gdy krwawą pracą nabyty majątek dostał się cudze ręce[22].

Stronniczość powyżej opinii, przedstawiającej Kresy jako krainę dobrobytu, zbieżna jest ze zdaniem Pawła Mładanowicza, który w swoich zapiskach stwierdzał, iż bardzo był pomyślny stan Ukrainy [23].

W świetle zaprezentowanych powyżej dokumentów wypada stwierdzić, iż relacje o wydarzeniach humanśkich, zachowane w kolekcji rękopisów kórnickich, stanowią cenny i znaczący zbiór. Większość z charakteryzowanych manuskryptów zakupił hrabia Tytus Działyński (1796–1861), wybitny bibliofil, erudyta i wydawca. Zawdzięczamy mu ocalenie niezliczonej ilości przekazów rękopiśmiennych, unikatowych druków i dokumentów do dziejów I Rzeczypospolitej, w tym także i trudnych polsko-ukraińskich relacji.

Bibliografia

1. Najwcześniej ukazał się Zamek kaniowski (pierwodruk: 1828 r.), następnie Hajdamacy i Beniowski (oba w 1841 r.).
2. Badania historyków polskich nad zagadnieniem hajdamaczyzny (do początków XXI w.) omawiają T. Srogosz i O. S. Morozova w artykule Stosunki polsko–ukraińskie podczas panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego w historiografii polskiej, (<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95184/17Srogosh.pdf?sequence=1> ; dostęp: 21.02.2016). Stan badań ukraińskich i rosyjskich opisuje W. Serczyk w *Koliszczyźnie* (s. 14–18) oraz *Hajdamakach*. – S. 439–440).
3. W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 1990. – S. 192–195.
4. Od udziału Kozaków nadwornych w wydarzeniach 1768 roku, przyjęło się używanie terminu koliszczyzna. Słowa: kolej, po kolei, kolejno oznaczały «służbą kolejną», pełnioną przez Kozaków na Prawobrzeżnej Ukrainie.
5. Por.: W. Serczyk. *Hajdamacy*, ed. cit. – S. 301–302.
6. Najpełniejszy ich wybór zawiera wydawnictwo opracowane przez Henryka Mościckiego, pt. *Z dziejów Hajdamaczyzny*, T. 1–2. – Warszawa, 1905. Zawiera relacje starosty Zakrzewskiego, Jana Lippomana, Weroniki Krebsowej, Pawła Mładanowicza, Stanisława Kruszelnickiego, administratora dóbr Potockich, Franciszka Salezego Potockiego, Jakuba Kwiatkiewicza, Antoniego Chrzaszczewskiego, Mikołaja Bazylego Potockiego, starosty kaniowskiego oraz Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, kasztelanowej kamińskiej. Znajdują się tam ponadto skargi i zażalenia unitów obrządku greckiego, poszkodowanych podczas koliszczyzny.
7. Relacja Krebsowej została wydana drukiem w 1840 roku w Poznaniu. Na karcie tytułowej podano, iż pochodzi «z manuskryptów Hr. T. Działyńskiego», jednak nie zachowała się w zbiorach kórnickich.
8. Serczyk W. *Koliszczyzna* / W. Serczyk. – Kraków, 1968. – S. 9–10.
9. Został opublikowany w tomie: *Obraz Polaków i Polski w XVIII w.*, t. XV, wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1842.
10. Edward Raczyński w 1854 roku podał ją do druku jako dzieło anonimowe. Zob.: *Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768* opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań, 1854.
11. *Pisma Seweryna Goszczyńskiego*, T. 1. Zamek kaniowski. Poezje liryczne, Lwów 1838, s. XIV. Por. też: P.A. Kostruba, *Do genezy «Zamku kaniowskiego»*.

Nieznany wiersz M. Darowskiego o rzezi humańskiej. – «Pamiętnik Literacki», 1938. – S. 194–199.

12. Poemat Darowskiego znajduje się na k. 1–12v. K. 12 v–14 zawierają utwór zatytułowany *Accessus do historyi Eginarta i córki królewskiej Elblągu roku 1632 die 10 Octobrjs*.

13. Z dziejów Hajdamaczyzny. T. 2, ed. cit. – S. 114.

14. List wydał Henryk Mościcki w tomie *Z dziejów Hajdamaczyzny*, T. 2, ed. cit. – S. 30–32.

15. Antoni Chrzęszczewski podaje nazwę miejscową *Legedzyna*, por.: Wyciąg z pamiętnika Chrzęszczewskiego, [w:] *Z dziejów Hajdamaczyzny*, T. 2, ed. cit. – S. 116.

16. Fragmenty wydał H. Mościcki [w:] *Z dziejów Hajdamaczyzny*, T. 2, ed. cit. – S. 51–129.

17. Por.: W. Serczyk. *Hajdamacy*, ed. cit. – S. 326.

18. Por.: W. Serczyk. *Koliszczyzna*, ed. cit. – S. 120–121.

19. BK 1141, k. 2.

20. Ibidem, k. 4.

21. Ibidem, k. 5.

22. Ibidem, k. 5v.

23. Ibidem, k. 8v.

Марцинковская Магдалена. События 1768 года в Умани в рукописях Курницкой библиотеки.

В статье анализируются воспоминания о Коливицине, и особенно о событиях 1768 в Умани, содержащиеся в документах рукописей, дневников, журналов и писем. Особое внимание было уделено рукописям, которые хранятся в Курницкой библиотеке, одной из самых ценных исторических коллекций в Польше. Анализируются рукописи XVIII – XIX девятнадцатого века, содержащих различные сообщения о еуфустрs события, в частности проза и поэзия.

Ключевые слова: Умань, Уманская резня 1768 года, крестьяне, Украина, дневники; Курницкий библиотека, коллекции рукописей, Коливицина.

Marcinkowska Magdalena. Events Of The Year 1768 In Uman Under Manuscripts Kornik Library.

The paper discusses an issue of memories of the kolyivshchyna, especially about the events in Uman in 1768, which are contained in the manuscripts: diaries, journals and letters. Particular attention is given to the manuscripts stored in the Kórnik Library - one of the most valuable book collection in Poland. The author gives a detailed description of the eight 18 and 19-century manuscripts containing various accounts about Uman events, for example a report written by a Basilian monk from Uman or a poem by an eyewitness to the massacre.

Key words: Uman, Ukraine, Massacre of Uman 1768, Peasants, Diaries, Kórnik Library - manuscripts; Kolyivshchyna.

3.4. CHEŁM I JEGO DZIEJE W «DRODZE MOJEGO ŻYCIA» ARCYBISKUPA EULOGIUSZA GEORGIIJEWSKIEGO

Norbert Morawiec

У статті представлено погляди єпископа Євлогія Георгієвського на місто Холм і його історію, що містяться в мемуарах ієрарха під назвою «Шлях мого життя». Оповіді владыки є прекрасним матеріалом для вивчення історії міста в перші роки двадцятого століття й у період так званого «Холмського питання» у російській політично-конфесійній думці. В описах можна виділити дві частини. У першій змальовано прибуття владыки до міста, погані стосунки з керівними органами, духовенством та польськими поміщиками, а також успішну акцію пропагування православ'я й перемогу над «польсько-католицькою пропагандою». Друга частина спогадів розпочинається з толерантного едикту 1905 року, із подальшими роздумами над запобіжними діями владыки, описом політичної боротьби, яка закінчилася від'єднанням Хелму від Польського Королівства.

Ключові слова: Євлогій Георгієвський, Хелм, православна церква, уніати.

«Радуйся, земли Холмския отрадо и всему миру прибежище и заступление». Акафист Пресвятей Богородице пред Ея Чудотворною Иконою Холмскою [21, s. 19].

I. Eulogiusz Georgijewski jest jednym z bardziej znanych hierarchów Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego pierwszej połowy XX w., symbolem sprzeciwu Cerkwi wobec antyreligijnej działalności rosyjskich władz komunistycznych, ale i jej troski o własne przetrwanie na emigracji. Badacze dziejów Kościoła prawosławnego ostatniego stulecia szczególnie cenią pamiętniki spisane przez władycę pt. «Droga mojego życia» [28]. Doskonale prezentują one mentalność wyższej hierarchii Cerkwi rosyjskiej w okresach jej prawosławnej hegemonii, upadku i prześladowań czasów bolszewickich, czy emigracyjnych podziałów i pracy na obczyźnie. Ciekawie oddają także kulturowy klimat poszczególnych okresów cerkiewnych dziejów, wypełniony przed/porewolucyjnym wrzeniem polityczno-religijnym, walką Cerkwi z komunizmem, ale i troską o los – zawieszono między światem mistycznych uniesień i politycznych ambicji – prawosławnego duchowieństwa na emigracji. Pamiętniki stanowią także doskonałe źródło dla badaczy zgłębiających spojrzenie hierarchów na cerkiewne dzieje. Tak się bowiem zdarzyło, że chociaż Georgijewski nie był akademickim historykiem jego dzieło przeniknięte było refleksjami osadzonymi w niezwykle szerokim namyśle dziejowym. W swoich badaniach zwróciłem uwagę na część pamiętnika poświęconą jego pobytowi na biskupstwie chełmskim. Hierarcha odnosił się w nim do dziejów zmagania prawosławno-katolickich, historii unii brzeskiej, «zjednoczenia» unitów z prawosławiem, przede wszystkim dziejów samego miasta Chełma z jego ikoną

Matki Bożej. Warto przyrzeć się bliżej wizjom władzy, osadzając je w szerszym kontekście kulturowym, pamiętając jednocześnie o tym, że jego narracje zajmowały uwagę dawniejszych i współczesnych intelektualistów pragnących udowodnić katolickość lub prawosławność Chełma i jego «pro/antypolską i pro/antykatolicką «ruskość» [3; 6; 7; 5; 21; 25].

II. Eulogiusz (imię świeckie Wasilij Siemionowicz) Gięorgijewski (1868–1946) pochodził z rodziny parafialnego duchownego prawosławnego [26; 15]. Ukończył seminarium duchowne w Tule (1888 r.), po czym w Moskiewskiej Akademii Duchownej uzyskał tytuł magistra teologii (1892 r.). W 1895 r. złożył śluby zakonne przyjmując imię mnisze Eulogiusz. W tym samym roku został hieromnichem. Był wykładowcą oraz inspektorem seminarium duchownego we Włodzimierzu. W 1897 r. otrzymał godność archimandryty i został rektorem seminarium duchownego w Chełmie. W 1903 r. miała miejsce jego chirotonia na biskupa pomocniczego eparchii chełmsko-warszawskiej (z tytułem biskupa lubelskiego), a w 1905 r. – po zmianach terytorialnych eparchii – sprawował godność biskupa ordynariusza chełmskiego i lubelskiego. Był posłem do II i III Dumy reprezentując gubernię lubelską i siedlecką. W 1914 został biskupem wołyńskim i żytomierskim. Po rozpoczęciu I wojny światowej kierował działaniami na rzecz «zjednoczenia» grekokatolickiej ludności Galicji z Cerkwią prawosławną [Szerzej: 13]. Uczestniczył także w obradach Soboru Lokalnego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, opowiadając się za ponownym powołaniem patriarchatu moskiewskiego [Patrz: 23]. Pod koniec wojny – ze względu na działalność rusyfiatorską – został aresztowany i osadzony w więzieniu przez Ukraińców (Lwów), następnie Polaków (Kraków). Po uwolnieniu – wobec antycerkiewnego oblicza Rewolucji – wspierał wszelkie działania antybolszewickie. W 1920 r. wyjechał do Stambułu, a następnie do Belgradu. W 1921 r. został mianowany przez Patriarchę konstantynopolińskiego głową Zachodnioeuropejskiego Egzarchatu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i tytularnym wikariuszem eparchii petersburskiej, zaś w 1922 r. – metropolitą. Sprzeciwiając się dążeniu duchowieństwa do restauracji samowładztwa Mikołaja II znalazł się w konflikcie z grupą biskupów, która utworzyła Rosyjski Kościół Prawosławny poza granicami Rosji [Szerzej: 18]. W 1930, po odrzuceniu deklaracji lojalności wobec rządu stalinowskiego ogłoszonej przez metropolitę Sergiuszem (Stragorodskiego) przeszedł pod jurysdykcję patriarchy Konstantynopola (wrócił do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na krótko przed swoją śmiercią w 1945 r.).

Eulogiusz – wraz z Antonim Chrapowickim – stanowi symbol rosyjskiego prawosławia na emigracji. Wspierał działalność rosyjskiej Cerkwi na Zachodzie Europy i w obydwu Amerykach. Walnie przyczynił się do intensyfikacji działań ekumenicznych między prawosławiem a protestantyzmem. W tym celu organizował działalność naukowo-popularyzatorską i wydawniczą, był jednym z twórców «liberalnego» i «ekumenicznego» Instytutu św. Sergiusza z Radoneża w Paryżu [22, 80]. Pozostawił po sobie pracę pt. «O naszej prawosławnej rosyjskiej cerkiewności» [О нашей православной русской церковности, 1922] oraz – wspomnianą wcześniej – autobiografię pt. «Droga mojego życia» (wydanie pośmiertne z 1947 r.) [28].

Pomysł napisania wspomnień Eulogiusza pojawił się w 1938 r. Do zebrania fragmentów autobiograficznych notatek w jedną całość i nadania im bardziej literackiego charakteru poproszona została – znana pisarka i publicystyka – Tatiana Manuchina (1885–1962). W przeciągu 3 lat spotykała się ona z Eulogiuszem na cotygodniowych spotkaniach (poniedziałki), na których spisywała jego relacje. Co tydzień oddawał także do sprawdzenia zredagowany tekst z poprzedniego spotkania. Do sporządzenia narracji wykorzystywała – wręczane jej przez hierarchę – materiały z archiwum eparchialnego w Paryżu. Praca została ukończona wiosną 1938 r. i w okresie wojny światowej nie była kontynuowana. Została opublikowana w Paryżu w 1947 r. już po śmierci władcy [24, s. 12–13].

III. Aby zrozumieć kontekst w którym Eulogiusz opisywał Chełm i jego dzieje warto ukazać jakie znaczenie miało miasto i okoliczne tereny w działalności politycznej, organizacyjnej i duszpasterskiej władcy. Klęska styczniowej insurekcji zintensyfikowała politykę rosyjską w duchu antypolskim i antykatolickim. Specjalnego znaczenia nabrała sprawa depolonizacji i delatynizacji społeczności unickiej. W 1875 r. doszło do – poprzedzonego procesem oczyszczania obrządku i przygotowania duchowieństwa – uroczystego «zjednoczenia» unitów chełmskich z Cerkwią prawosławną. Ruś Chełmska – jak określano te tereny – miała stać się ważnym przyczółkiem rusyfikacyjnym całego Królestwa Polskiego [Szerzej: 4]. Szybko się jednak okazało, że nie wszyscy «byli» unicy pogodzili się ze swoją «prawosławnością», że odprawiane są katolickie nabożeństwa, przyjmowane katolickie sakramenty. Winą za opór «opornych» unitów Rosjanie obarczyli Polaków-łacinników uważając, że prowadzą oni zmyślną propagandę wśród społeczności ruskiej (organizując pracę tajnych kaznodziei, przemycając literaturę dewocyjną itd.) [Szerzej: 11]. Ale problem unicki miał także rosyjskie oblicze. Władcy rosyjscy nie dysponowali

jednym programem «zjednoczeniowym», a polityka względem «opornych» zależała od wyboru «noty» opracowanej przez któregoś z imperialnych urzędników, czy hierarchów. Nie znaczyło to także, że program ten był ogólnie przyjęty, inaczej go mogli interpretować członkowie Świętobliwego Synodu, oberprokurator i jego urzędnicy, inaczej gubernatorzy i urzędnicy niższego szczebla. Sposoby opanowania kwestii unickiej zawierały przeróżne sugestie, m.in. od bezwzględnej pacyfikacji «opornych», przez łagodne działania proprawosławne, po odtworzenie Kościoła unickiego [9; 19; 27]. Do tego dochodziło nieprecyzyjne prawo, zła wola urzędnicza, wtrącanie się urzędników w kompetencje duchowieństwa, krążące wśród ludności pogłoski (np. o przejściu «cara» na katolicyzm), wreszcie wrzenie rewolucyjne. Wszystko to burzyło stabilny «imperialny świat» i budowało atmosferę napięcia i niepewności [10, s. 24–65]. Tak tworzoną atmosferę pogłębił ogłoszony w 1905 r. słynny «ukaz» tolerancyjny cara Mikołaja II tłumaczący, iż odejście od religii prawosławnej do innej religii chrześcijańskiej nie podlega karze cywilno-prawnej, bądź prześladowaniu. Przy czym – ze względu na skasowanie wszelkiej administracji Kościoła unickiego i obawy przed cofnięciem aktu dawni unicy wraz z rodzinami przechodzili bezpośrednio do Kościoła rzymsko-katolickiego [2, s. 203]. W latach 1905–1909 na katolicyzm przeszło – według różnych danych – od 119 tys. do 170 tys. [7, s. 25–26]. Akt tolerancyjny nie miał przepisów wykonawczych. Już w maju 1905 r. generał-gubernator warszawski Konstantin Maksymowicz (1849–1917) wydał odezwę w której przekonywał, że akt nie dotyczy prawosławnych (a więc także unitów), a przez kolejne lata formuła konwersji uległa proceduralnej komplikacji [Patrz: 20]. Jednak te wydarzenia wzburzyły duchowieństwo prawosławne. Zarzucano nieporadność cesarskim doradcom, ale i doszukiwano się «zewnątrznego», polsko-katolickiego spisku. Jakikolwiek działania duchowieństwa łacińskiego łączono z katolickim prozelityzmem. Obawiano się wszystkiego, co mogło przyciągnąć z cerkwi do kościoła (właściwie z Cerkwi do Kościoła) tj. barwnych uroczystości, organów i dzwonków, drogi krzyżowej, małżeństw mieszanych, przerażała działalność duchowieństwa łacińskiego wśród unitów, ale i samo istnienie katolickich organizacji charytatywnych, bractw różańcowych, trzeźwości oraz – organizowanych w celu narzucenia dzieciom katolicyzmu – tajnych sierocińców, szkół, bibliotek [16, p. 64; 14, s. 142]. Najważniejsze jednak było to, że zmieniło się spojrzenie na wierność prawosławiu samych wiernych. Skoro można ją było narzucać, konstruować, modyfikować, należało przemyśleć odpowiednie działania i wesprzeć je potęgą maszyny państwowej.

Jak zauważył Andrzej Szabaciuk w książce pt. «Rosyjski Ulster...», Eulogiusz szukając wyjścia z trudnej sytuacji, rozpoczął intensywne zabiegi mające na celu poprawę sytuacji Cerkwi prawosławnej [10, s. 85–86]. Przede wszystkim przeciwstawił się – obecnej w tym okresie na posiedzeniach Synodu – myśli o przywróceniu Kościoła greckokatolickiego [10, s. 92]. Zintensyfikował także pracę duszpasterską: jako biskup wizytował parafie, agitował, rozdawał wśród wiernych krzyżyki, broszurki oraz ulotki chełmskiego bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy [10, s. 94], prowadził korespondencję z czołowymi politykami Rosji [1, s. 73–74]. Często podróżował do Petersburga prosząc o spotkania z oberprokuratorem Pobiedonoscewem czy samym Mikołajem II [10, s. 85–86], organizował wizyty u «cara» włościan z Podlasia i Chełmszczyzny [10, s. 102]. W Dumie należał do deputowanych konserwatywno-nacjonalistycznych. W swoich płomiennych wystąpieniach nawoływał do oderwania ziemi chełmskiej od dawnego Królestwa Kongresowego i przyłączenia jej do Imperium Rosyjskiego. Angażował się w tworzenie stowarzyszeń rosyjsko-prawosławnych mających propagować wyznanie prawosławne i poparcie dla caratu (np. Chełmski Rosyjski Związek Monarchistów Dobra Ludu, Chełmski Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności, Towarzystwo Oświaty Ludowej Rusi Chełmskiej), inicjował powstawanie bractw cerkiewnych. Wspierał tworzenie na ziemiach polskich żeńskich monasterów nowego typu, zajmujących się szeroko pojętą działalnością edukacyjną i dobroczynną (dla jednego z nich, w Krasnymstoku, opracował szczegółową regułę). Domagał się przestrzegania zakazu zakupu ziemi przy wsparciu Banku Włościańskiego przez Polaków i – ciążących w stronę polskości – byłych unitów [10, s. 241–242]. W 1907 r. obiecywał nawet parcelację majątków ziemian wyznania katolickiego i narodowości polskiej między prawosławnych chłopów. Dodajmy, że działalność Eulogiusza związana z wprowadzeniem guberni chełmskiej skończyła się sukcesem, a władzę uhonorowano podniesieniem do stanu arcybiskupiego. Jednak zaprowadzenie guberni nie było celem samym w sobie, a – jak zauważył Szabaciuk – Eulogiusz pragnął dowieść, że «liberalny kurs Petersburga, na nieprzyjaznych zachodnich kresach imperium, tylko zachęca wrogów Rosji i Cerkwi do szkodliwej aktywności. Z tego powodu władze powinny jak najszybciej wycofać się z postanowień zawartych w obu dokumentach, gdyż mogą one, po pierwsze, odbić się negatywnie na sytuacji miejscowej ludności rosyjskiej, a po drugie, zachęcić Polaków do wywołania kolejnego «buntu»» [10, s. 274].

I wojna światowa oznaczała dla Eulogiusza nowe wyzwania, jednak porzucenie «Chełma» dla «Galicji» nie wiązało się z porzuceniem kwestii

unickiej. Aby zrozumieć późniejsze refleksje władcy warto kilka słów poświęcić jego działalności na rzecz «zjednoczenia» społeczności grekokatolickiej, która znalazła się na terytoriach Galicji, zagarnianych przez maszerujące wojska rosyjskie. Arcybiskup, który – ze względu na zasługi «zjednoczeniowe» w Chełmszczyźnie – przejął katedrę wołyńską, stworzył wraz z biskupem Antonim Chrapowickim program działań «zjednoczeniowych» prawosławnego duchowieństwa we Wschodniej Galicji. Zawierał on wytyczne dotyczące postępowania kapłanów, ich przejazd z Rosji do Galicji, sposób przejmowania parafii grekokatolickich. Przygotowano «misyjną» bibliotekę, książki i publikacje mające trafić do przejętych parafii (adresowane zarówno dla parochów, jak i wiernych), wreszcie władca przy boku współpracowników rozpoczął akcję jednoczeń [13, s. 32; 30]. Tak się jednak złożyło, że przemyślany i opracowany przez Eulogiusza i Antoniego program został zastopowany przez władze świeckie. Generał-gubernator Georgij Bobrinskij (1863–1928) [17] był oburzony zbyt – jego zdaniem – pośpieszными działaniami hierarchów, radził ich wstrzymanie do zakończenia wojny, ale niepokoiła go również wizja utraty poparcia dla Rosji i prawosławia wśród tych Rusinów, których poddawano zabiegom «zjednoczeniowym» [12, s. 152]. Klęski wojsk rosyjskich na froncie galicyjskim sprawiły, że zjednoczeniowy projekt przestał być aktualny, a wojenna rzeczywistość zmuszała niedoszłych jednoczycieli do podejmowania starań o zabezpieczenie egzystencji bezdomnych pogrzelców, kalek, sierot [29].

Jak te doświadczenia mogły wpłynąć na Eulogiusza? Po latach przyznawał, że polityzowanie akcji jednoczeń społeczności grekokatolickiej w Galicji, przymuszanie jej do konfesyjnych wyborów było błędne, wręcz szkodliwe dla wizerunku Cerkwi Rosyjskiej. Twierdził jednak, że odpowiedzialność za to leżała głównie po stronie biurokracji carskiej [8].

IV. Pierwsze relacje dotyczące Chełma i Chełmszczyzny czytelnik znajdzie w części wspomnień Eulogiusza poświęconych jego podróży na «Zachód» w celu objęcia stanowiska rektora Seminarium Duchownego w Chełmie. Przedstawiając podróż z Moskwy do Chełma (przez Petersburg i Warszawę) władca ukazywał szczególny klimat tamtej podróży: «Już w wagonie, zbliżając się do Warszawy poczułem pierwsze nowości i odmienności. Moja towarzysząca podróżna, dama z dzieckiem wychodziła na jakiejś stacji, pomogłem jej otworzyć drzwi, podziękowała mi po polsku. Przyjechałem do Warszawy – dorożki, uprzęż, mowa, ludzie jakiegoś szczególnego wyglądu... wszystko inne, wszystko przeciwne do naszego. Nowy, nieznan dla mnie kraj. Swego rodzaju «zagranica»» [28, s. 88]. Przed przystąpieniem do dalszych relacji Eulogiusz

odniósł się w szerszej narracji do dziejów Chełma i Chełmszczyzny. Pisał: «Chełm miasteczko guberni lubelskiej z polsko-żydowskimi mieszkańcami, z naleciałością kultury polskiej wśród ruskich mieszczan. Leży w dolinie nad którą na wysokiej górze stoi biały katedralny sobór, widoczny jeszcze z daleka» [28, s. 89]. W dalszych relacjach włądyka opisywał dawne dzieje miasta. Jego założycielem miał być książę Włodzimierz, który «zbudował cerkiew, której nadał ikonę Matki Bożej, jedną z tych, które otrzymał od Greków przy chrzcie». To właśnie – pisana na płótnie i naklejona na desce – ikona stała się symbolem Chełmszczyzny [28, s. 89]. Z historycznych miejsc miasta włądyka wspominał o warowni Daniela Romanowicza Halickiego, odkrytej na jej terenie mozaikowej podłodze i przedmiotach domowego użytku. Na wzgórzu stała «niewielka, lecz przepiękna jak bombonierka cerkiew św. Cyryla i Metodego, zbudowana na pamiątkę zjednoczenia chełmskich unitów z prawosławiem 1875 r.». Niestety – jak dodawał włądyka – kiedy «pojawiła się nowa Polska», Polacy «wysadzili ją dynamitem, tak jak i wiele innych świątyń na Chełmszczyźnie» [28, s. 90].

Przez wieki następowała polonizacja i latynizacja kraju zamieszkałego przez prawosławną społeczność małoruską. Wobec przechodzenia szlachty na katolicyzm wiernymi prawosławiu pozostawali «chłop i pop» [28, s. 90]. Wyższe duchowieństwo prawosławne, wierząc, «że ma prowadzić prosty naród» przyjęło unię z katolikami w Brześciu (1596 r.). Prześladowania religijne i pańszczyzna przeobraziły naród w uciskanego niewolnika, który «ściągał czapkę przed każdym panem, uniżenie gotów był całować jego rękę» [28, s. 90]. Po rozbiorach Polski Podole, Litwa (1839 r.) i Chełmszczyzna (1875 r.) wróciły do swojego «rodzonego prawosławia». Jednak w trakcie jednoczenia dopuszczono się wielu pomyłek. Administracja rosyjska «poczęła naród zaganiać w prawosławie» a wiele parafii jednoczono fikcyjnie, pojawili się tzw. «oporni» tj. zewnętrznie prawosławni, a wewnątrz unicy. Różnicę w polityce świeckich i duchownych decydentów względem Chełmszczyzny relacjonowała – cytowana przez włądykę – rozmowa arcybiskupa Leoncjusza i generał-gubernatora Hurki. Zwracając uwagę na wzgórze Hurko powiedział: «Oj postawić tam armatę!». Arcybiskup miał odrzec: «Żołnierz mówi po żołniersku, a ja bym tam wybudował dzwonnice!», na co Hurko odpowiedział: «A cerkiewny po cerkiewnemu myśli» [28, s. 90].

Eulogiusz dowodził, że rozdźwięk między duchowieństwem, a świeckimi urzędnikami miał katastrofalny wpływ na problem «opornych». Duchowieństwo nie było przygotowane do pracy duszpasterskiej, urzędnicy natomiast nie potrafili wnikać w religijne realia kraju. Przykładem może być sprawa – popularnych na

Chełmszczyźnie – nabożeństw drogi krzyżowej, sposób tzw. «chodzenia» (unicy z lewej strony na prawo, prawosławni odwrotnie). Otóż obie społeczności organizowały drogi krzyżowe w tych samych miejscach i godzinach, dochodziło do nieporozumień, «walk na krzyże». Urzędnicy w celu zażegnania problemu całkowicie zakazali organizacji takich uroczystości. Doprowadziło to do społecznego niezadowolenia i jeszcze większego rozdzwiewku między «opornymi» a prawosławiem [28, s. 91].

Inny problem stanowił wymiar wyznawanego prawosławia wśród samej społeczności Chełmszczyzny. Władyka analizował m.in. religijność uczącej się w Seminarium młodzieży. «Przyczესani», czyści, zadbani, chodzący na tańce owi «kulturalni» młodzieńcy niczym nie przypominali «wielkorosyjskich» seminarzystów. Jednocześnie nie szanowali swoich rodziców, wstydzili się «muzyków w kozuchach» [28, s. 92]. Remedium na tak postrzeganą rzeczywistość miało być wypracowanie programu naprawczego, powrót do ruskich korzeni, historii, odejście od zachodnich «nowinek». Rosyjskość miała być odtworzona poprzez stworzenie sieci monasterów (także żeńskich) kształtujących rosyjską duszę (w Chełmie planował władyka organizować ośrodek szkolenia i wychowania «czeńców»). Jednak najważniejszy był problem samych «opornych». Miał być – zdaniem hierarchy – konstruowany przez czynnik zewnętrzny, tj. ziemian-Polaków. Najbardziej spolonizowaną była – należąca do hrabiego Zamoyskiego, polskiego magnata, właściciela potężnych «latyfundiów» obrabianych przez pracowników materialnie zależnych od «wszechmogącego pracodawcy» i karmionych «polskim duchem» – Zamojszczyzna [28, s. 129]. Pomimo faktu, że chłopci zostali oswobodzeni z pańszczyzny bez wykupu ziemi, kwestia tzw. serwitutów rodziła ustawiczne konflikty z ziemianami. Eulogiusz wielokrotnie miał być rozjemcą w sporach «panów» i «muzyków». Relacjonując wizytacje odbywane w parafiach Eulogiusz opisywał jak był witany przez «grupy dziewczeczek» «wianki» i «cerkiewno-ludowe pieśni». Cytował przemowy, opisywał liturgię, modlitwy, drogi krzyżowe, czytanie Ewangelii, późniejszą herbatkę i obiad u parafialnego duchownego, wreszcie odwiedziny szkoły. Władykę niepokoiło, że dzieci mówiły w języku polskim, a na pytanie o przyczynę odpowiadały, że są mieszkańcami Polski. Hierarcha utyskiwał: «Jak to w Polsce» i dodawał: «Rozmawiałem z nauczycielami, starszyzną, z młodzieżą, wszystkich przekonywałem: «Bądźcie Ruskimi, bądźcie prawosławnymi, pamiętajcie o przodkach, nie niszczone siebie...(...) uczone się ruskich pieśni, przypomnijcie sobie nasze bajki, zabawy, odtwórzcie ruskie obyczaje. Kiedy do was znowu przyjadę, pokażecie mi co zrobiliście» [28, s. 131].

Wizytacje miały ukazać władcy materialno-kulturowy wymiar trwającej polonizacji. Pisał: «W Petersburgu myślą, że uciskamy Polaków. To kłamstwo! Prawie całe nasze społeczeństwo w tym kraju stanowiło spójną całość; «naszymi» byli duchowni i chłopci – «chłop i pop» jak mówili miejscowi» [28, s. 133]. Należało zatem zintensyfikować działania by wesprzeć narodowo-religijnego ducha Chełmszczyzny, nie tyle prześladować «opornych» co uczyć, wychowywać. Przykładem miały być działania Chełmskiego Bractwa Prawosławnego mające na celu propagowanie rosyjskości i prawosławia, i przeciwdziałanie polsko-katolickiej propagandzie (rozdawanie wśród ludu Pisma św., książek, broszur, prasy, zakładanie bibliotek, upiększanie świątyń, pomoc biednym, pogorzelncom, sierotom) [28, s. 144]. Tak pomyślana praca poczęła przynosić efekty. Niestety ukaz tolerancyjny wszystko zmienił. Eulogiusz opisywał przerażenie prawosławnej społeczności Chełmszczyzny, jej prośby o pomoc i wsparcie władcy [28, s. 141]. Jak sam wspominał jego obowiązkiem było wspomóc potrzebujących, ratowanie napiętej sytuacji. Przeciwstawiał się zatem nowym regulacjom prawnym, organizował procesje, drogi krzyżowe, wygłaszał kazania, przede wszystkim – postanowił wzmocnić pracę duszpasterską działalnością polityczną [28, s. 145]. Jako reprezentant prawosławnej ludności Chełmszczyzny w Dumie spotykał się z czołowymi państwowo-cerkiewnymi decydentami (politykami, urzędnikami, oberprokuratorem i samym Mikołajem II), przeciwstawiał owym «wszechpotężnym» (np. generał-gubernatorowi Skalonowi, który nie chciał zmian prawno-admiracyjnych Chełmszczyzny), prowadził wzmoczoną agitację, wygłaszał przemowy, prowadził – narażając się na ataki ze strony polsko-katolickich deputatów – dysputy [28, s. 146–170]. Ale dla władcy ważne było szczególnie to, że miał całkowite poparcie ze strony swoich wyborców (witających go w Chełmie zawsze chlebem i solą, wsłuchujących się w jego nauki) [28, s. 171].

Wreszcie wieloletnie starania Eulogiusza o wydzielenie Chełmszczyzny z Królestwa miały zakończyć się powodzeniem. W pracy opisywał swój powrót do Chełma, przywitanie ze strony wielotysięcznego tłumu, uroczyste przemowy, nabożeństwa, procesje i wszelkie «świętowanie nowej drogi Chełmszczyzny». Triumf hierarchy miała wzmocnić budowa przez niego w mieście cerkwi Włodzimierskiej Ikony Matki Bożej. Pisał: «To były najszcześniejsze lata mojego życia» [28, s. 212]. Oczywiście uważnego czytelnika wywodów hierarchy nie zdziwi fakt, że w tym miejscu następował zwrot akcji. Wybór nowego gubernatora Aleksandra Wołżyna (1860–1933), rządzącego gubernią w «stylu

staroruskiego wojewody», aroganckiego, kompletnie niepoinformowanego w narodowo-konfesyjnych problemach Chełmszczyzny stanowił kres «zjednoczeniowych» działań władzy na tych terenach. Przy czym Eulogiusz nie pisał wprost o narastającym konflikcie, wspominał natomiast niezwykle charakterystyczne zdarzenie. Kiedy podczas prawosławnego nabożeństwa hierarcha – zgodnie z cerkiewnym obyczajem – stał na podwyższeniu «aby widział wszystko, co dzieje się w świątyni i sam był przykładem do naśladowania, jak się zachowywać podczas liturgii, kiedy następują pokłony, znak krzyża» Wołyżyn zauważył, że «trzeba, aby i gubernatora wszyscy widzieli (...) potrzebne mi podwyższenie» [28, s. 215–216]. Narracje Eulogiusza kończy opis pożegnania społeczności prawosławnej i wyjazd z Chełmszczyzny (ze względu na nadanie władcy godności arcybiskupa wołyńskiego) [28, s. 217–222].

V. Wspomnienia Eulogiusza stanowią doskonały materiał do badań dziejów miasta Chełm w okresie pierwszych lat XX stulecia oraz tzw. «kwestii chełmskiej» w rosyjskiej myśli polityczno-konfesyjnej. W narracji możemy wydzielić dwie części. W pierwszej znajdziemy opisy: przyjazdu władzy do miasta, złych relacji ze świeckimi decydentami (generał-gubernatorem, urzędnikami), słabo wykształconym miejscowym duchowieństwem i polskimi ziemianami oraz – zwieńczoną sukcesem – akcją propagowania prawosławia i zwalczania propagandy polsko-katolickiej. Drugą część wspomnień rozpoczyna – niszczący wcześniejsze zdobycze – ukaz tolerancyjny, po czym następuje relacja z działań zaradczych władzy, opis walki politycznej zakończonej odłączeniem Chełmszczyzny od Królestwa. W opowiadaniu Eulogiusza dostrzec można chęć krytyki owego – jak tłumaczył – liberalnego, tolerancyjnego «ukazu» prowadzącego do chaosu wśród prawosławnych i katolików. Warto także zwrócić uwagę na – wyrażoną przez hierarchę – ocenę polityki rosyjskiej względem «opornych», charakteryzującą się brakiem politycznej jednolitości i interpretacyjnym polilogiem. Oczywiście narracja była konstruowana przez kulturową specyfikę okresu w jakim powstała (koniec lat 30.). Nie dziwi zatem atak władzy skierowany w stronę Polaków-katolików, jeśli zwrócimy uwagę na – prowadzoną w tym okresie w II Rzeczypospolitej – akcję burzenia prawosławnych cerkwi. Nie dziwi także bezpardonowa krytyka – prowadzących własną niezależną politykę w stosunku do duchownych i wiernych – świeckich urzędników «carskich». Takie analizy ułatwiała «emigracja», ale i – generujący myśli o cerkiewnej wolności, niezależności – upadek ustroju synodalnego i powrót patriarchatu. Zwróćmy także uwagę, na rzadko występującą we wspomnieniach prawosławnego duchowieństwa krytyka samej hierarchii.

«Karłowicki raskoń» ukazał władcyce jak konflikt w jej łonie, pogoń za «przewodzeniem owczarni» niszczył wszelką cerkiewną jedność. Wszelako jedna idea zbliżała «emigracyjnego» Eulogiusza do jego «imperialnej» wersji – przekonanie, że skoro unicy/»oporni» wywodzą się z prawosławnej Cerkwi powrócić muszą na łono prawosławnej Rosji.

Bibliografia

1. Chmielewski E. The separation of Chełm from Poland, «The Polish Review» / E. Chmielewski. – Vol. 15. – No. 1 (Winter, 1970). – P. 67–86.
2. Grzesiak K. Duchowieństwo prawosławne na południowym Podlasiu w okresie międzywojennym / K. Grzesiak // «Drohiczyński Przegląd Naukowy Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego». – Nr. 5/2013. – S. 201–232.
3. Kołbuk W. Kwestia chełmska 1839–1918. Między religią a polityką // Kościoły wschodnie, red. J. Drabina / W. Kołbuk. – Kraków, 1999. – S. 137–157.
4. Krawczak T. Likwidacja unii w Królestwie Polskim / T. Krawczak // Wydarzenia w Drelowie i Pratulinie w styczniu 1874 r., [w:] Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych, Unicy Podlascy. – T. 1. – Siedlce, 1996. – S. 9–79.
5. Ławreszuk M. Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne / M. Ławreszuk. – Warszawa, 2009.
6. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku / A. Mironowicz. – Białystok, 2001.
7. Pelica G. J. Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939) / G. J. Pelica. – Lublin, 2007.
8. Struve N. Soixante ans d'emigration russe Fayard / N. Struve. – Paris, 1996.
9. Szabaciuk A. Próby przywrócenia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1875–1915 / A. Szabaciuk // «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska». – Sectio F. – Vol. LXV. – Z.1. – 2010. – S. 7–27.
10. Szabaciuk A. Rosyjski Ulster. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji wobec Królestwa Polskiego w latach 1863–1915 / A. Szabaciuk. – Lublin, 2013.
11. Wiech S. Pod naporem prawosławia: z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu / S. Wiech // «Kwartalnik Historyczny». – Rocznik CXVII. – 2010/3. – S. 5–50.

12. Баран І. В. Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках / І.В. Баран. – «Грані», 2014. – № 4 (108). – С. 148–156.
13. Бахтурина А.Ю. Воссоединение униатов с православием: политика российских властей в Восточной Галиции осенью 1914 г. / А.Ю. Бахтурина // «Новый исторический вестник», РГГУ (Российский государственный гуманитарный университет). – 2011. – № 27(1). – С. 26–37.
14. Бернадський Б. Ставлення органів державної безпеки Російської імперії до Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / Б. Бернадський // «Наукові записки УКУ (Український католицький університет)». – 2010. – Ч. 2: Історія. – Вип. 1. – С. 133–147.
15. Богданова Т. А., Клементьев А. К., Косик В. И., Евлогий, [w:] Православна Енциклопедия, ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла / Т. А. Богданова, А. К. Клементьев, В. И. Косик, Евлогий. – Т. 17. – Москва, 2008, bez paginacji, wersja elektroniczna : <http://www.pravenc.ru/text/187191.html>.
16. Буравський О. А. Становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні та Білорусі на початку ХХ ст. / О. А. Буравський // «Наукові записки» Національного університету «Острозька академія». – Серія: Історичне релігієзнавство, 2014. – Вип. 11. – С. 61–69.
17. Ільницький І.В. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): історіографічний аспект / І.В. Ільницький // «Гілея: науковий вісник». – Випуск 83. – Київ, 2014. – С. 167–172.
18. Кострюков А. А. Обстоятельства разделения между Русской Зарубежной Церковью и митрополитом Евлогием в 1926 г. / А.А. Кострюков // «Ярославский педагогический вестник». – 2011. – № 4. – Т. I: Гуманитарные науки. – С. 65–73.
19. Крыжановский Е. М. Русское Забужье (Холмщина и Подляшье) / Е. М. Крыжановский / Сб. статей. – Санкт-Петербург, 1911.
20. Куцик А., Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (поч. ХХ ст. – 1941 р.) / А.Куцик, В. Шостак // «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки». – Луцьк, 2014. – № 16 (293): Філософські науки. – С. 139–143.
21. Лабынцев Ю.А., Щавинская Л. Л. Живая древность: литературная традиция культа иконы богородицы Холмской наших дней / Ю.А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская // «Древняя Русь». – 2002. – №8. – С. 14–25.

22. Ливцов В.А. Русская церковная эмиграция и формирование экуменического движения в 20–30-е годы XX века / В.А. Ливцов // «Власть». – 2007. – № 3. – С. 78–81.
23. Лобанова И.В. Восстановление патриаршества в России в контексте политических событий начала XX века / И.В. Лобанова // «Отечественная история». – 2005. – №3. – С. 139–143.
24. Манухина Т. По поводу воспоминаний, [w:] Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной / Т. Манухина. – Москва, 1994. – С. 12–13.
25. Материалы конференции «Жизненный путь и наследие митрополита Евлогия (Георгиевского). К 60–летию со дня кончины» // «Церковно–исторический вестник». – № 12/13. – 2005/2006. – С. 54–129.
26. Можаяева Л. А. Евлогий (Георгиевский Василий Семенович) (1868–1946) / Л.А. Можаяева, Евлогий (Георгиевский Василий Семенович) // «Новый исторический вестник». – 2004. – № 1 (10), bez paginacji, wersja elektroniczna: http://www.nivestnik.ru/2004_1/7.shtml.
27. Победоносцев К.П. К вопросу о воссоединении Церквей, [w:] tenże, Государство и Церковь, предисл., коммент. О.А. Суржик, ред. О. А. Платонов / К.П. Победоносцев. – Т. 1. – Москва, 2011. – С. 450–451.
28. Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – Париж, 1947.
29. Телуха С. Співпраця православної церкви Харківської Єпархії з благодійницькими організаціями в роки Першої світової війни / С. Телуха // «Воєнна історія». – 2012. – № 3(63). – С. 87–93.
30. Цюцяк Р.Б. Распространение православия в Галичине в контексте оккупационной политики Российской империи 1914–1915 гг. / Р.Б. Цюцяк // «История и археология». – 2015. – № 5, (bez paginacji), <http://history.snauka.ru/2015/05/2126>.

Норберт Моравец. Холм и его история в «Пути моей жизни» Архиепископа Евлогия Георгиевского.

В статье представлены взгляды епископа Евлогия Георгиевского на город Хелм и его историю, которые размещены в мемуарах иерарха под названием «Путь моей жизни». Повествования владыки является прекрасным материалом для изучения истории города в первые годы двадцатого века и в период так называемого «Холмского вопрос» в российской политико-конфессиональной мнению. В описаниях можно выделить две части. В первой описано прибытия владыки в город, плохие отношения с руководящими органами, духовенством и польскими помещиками, а также успешную акцию пропаганда православия и

победу над «польсько-католицькою пропагандою». Друга частина спогадів починається з толерантного едикта 1905 року, з наступними роздумами над заходами дійсними влади, описом політичної боротьби, яка завершилася відокремленням Хелм від Польського Королівства.

Ключові слова: Євлогій Георгієвський, Хелм, православна церква, уніати.

Norbert Morawiec. Chelm and its history in Path of My Life by archbishop Yevlogy Georgiyevsky.

The article presents the vision of Chelm and its history described in the diary entitled Path of My Life (Droga mojego życia) by a hierarch Yevlogy Georgiyevsky. The archbishop's narration constitutes a valuable material for studying the town's history in the first years of the 20th century and the so-called «Chelm's case» in the Russian political-confessional thought. We can discern two parts in this narration. The first one contains the following descriptions: the archbishop's arrival in town, bad relations with lay policy-makers, the clergy and Polish landowners, and a successful action propagating the Orthodox faith and fighting «Polish-Catholic propaganda». The second part of the memoirs begins with the tolerance ukase of 1905 and is followed by the description of the archbishop's preventive measures, political fight ending up with separating the Land of Chelm from the Kingdom of Poland.

Key words: Yevlogy Georgiyevsky, Chelm, the Orthodox church, Uniates.

3.5. АРХІТЕКТУРНІ ОБЛИЧЧЯ КИЄВА ОЧИМА ПОЛЯКІВ У ХІХ СТОЛІТТІ

Юлія Яриун

Охарактеризовано особливості архітектурної забудови міста Київ на основі аналізу польської мемуарної літератури ХІХ століття. Зазначено характерні риси забудови міста в першій половині та в 70-х роках ХІХ століття. Проаналізовано вплив політичної ситуації після Січневого повстання 1863 – 1864 років на сприйняття поляками Києва. Наголошено на необ'єктивності та упередженості порівнювання зовнішнього вигляду Києва до рядових російських міст.

Ключові слова: Київ, ХІХ століття, мемуарна література, архітектура, класицизм.

Історія Києва налічує більше півтори тисячі років. До її витоків зверталися та звертаються чи не всі відомі та маловідомі українські історики. Така зацікавленість є очевидною, адже місто зберігає в собі ще чимало й досі не розгаданих таємниць. Древній Київ як споконвічний економічний та культурний осередок, або, як ще його називає Нестор-літописець «матеръ городов русских» [1], залишив нам чималий історичний спадок, який ще чекає на своїх дослідників. Однак останні десятиліття, які характеризуються інтенсивним науково-технічним прогресом, розвитком соціальної та інженерної інфраструктури й процесами урбанізації, призвели до зміни історичного та архітектурного обличчя міста. Перед істориками

постала проблема максимального збереження фактів та достовірного відтворення історичної дійсності з минулого Києва.

Актуальною та малодослідженою на сьогоднішній день залишається проблема сприйняття Києва іноземцями та гостями міста. Відсутність комплексної інформації з даного напрямку досліджень спонукала до обрання задекларованої теми. Спроба відтворення архітектури Києва з перспективи представників польської меншини не є випадковою, адже польська присутність у Києві в XIX столітті була досить чисельною, а отже, джерельна база є достатньо репрезентативною. Підтвердженням цього є спогади Ф. Вігеля, який писав: «Я за дитячих своїх років став за свідка великої метаморфози. Стародавня столиця великих князів руських, яка навіть за польського панування збереглася цілковито від польського впливу – раптом попольщилася [2, с. 17].

Одним зі шляхів повернення на вулиці Києва XIX століття є опрацювання мемуарів сучасників, архівних джерел, фотографій, малюнків та художньої літератури. Причому мемуарна література в такому типі досліджень займає центральне місце. Щоденники та мемуари (спогади, записки тощо) – це унікальні історичні джерела, які несуть на собі печать епохи й індивідуальності та водночас презентують нам факти, що з якихось причин не знайшли відображення в офіційних документах конкретної історичної доби [3, с. 309].

Джерельна база дослідження складається переважно з мемуарної літератури XIX століття, залишеної поляками після їхнього відвідування Києва. Описи міста першої половини XIX століття знаходимо на сторінках «Подорожей і політики» [4] С. Кожмяна. У книзі на увагу заслуговує інформація про Університет святого Володимира, Андріївську церкву, вигляд вулиць. Своїми враженнями від київських вулиць ділиться також Г. Дзявинська в «Спогадах з минулого» [5]. Про зовнішній вигляд Києва 70-х років XIX століття згадує С. Тарновський [6], підкреслюючи російський типаж міста. Із метою підтвердження історичної достовірності наведених описів у мемуарах використовувались також праці Ф. Вігеля [2], В. Базилевича [7] та спогади М. Костомарова [8].

Мета дослідження полягає в спробі архітектурної реконструкції міста Київ на основі його сприйняття поляками в XIX столітті.

На початку XIX століття Київ стає одним із найбільших міст Російської імперії та зазнає значних трансформацій, які були пов'язані, насамперед, із реорганізацією адміністративно-територіального устрою

Київської губернії в 1797 році, перенесенням до Києва в 1797 році з Дубна щорічної ярмарки та заснування в 1834 році Університету святого Володимира.

Щорічний контрактний ярмарок у Києві наповнював бюджет міста величезними коштами, частина з яких виділялася на розбудову міста. Наприклад, власник містечка Сміла граф О. Самойлов за час контрактів у Києві спродував по кілька сіл щороку [9, с. 14], а виручені кошти осідали в розважальних закладах та крамницях Києва.

Із кінця XVIII та майже до 40-х років XIX століття Київ мало чим відрізнявся від повітових містечок губернії. Зі спогадів сучасників в уяві постає досить небагате місто з різкими відмінностями мальовничої краси та убогості. Особливо ці невідповідності помітні в згадках про Київ Ф. Вігеля: «Місто це було тим більш примітним, що скрізь являло контрасти: злиденність та пишність. Незлічимі храми його з позолоченими, як жар, палаючими куполами, були оточені низькими, ледь помітними над землею хатами; величні, живописні гори служили йому підніжжям, а позад нього розстилися неосяжні безкінечні рівнини» [2, с. 34].

Відсутність у Києві елементарного комфорту та мінімальну кількість закладів обслуговування відзначав у своїх спогадах Т. Бобровський: «Якщо хтось приїздив до Києва на певний час, то мусив все з собою привозити. Тому звичною була ситуація, коли, їдучи до міста, шляхта брала з собою в дорогу цілі повози, коней, кремені, кухню та прислугу. Щоб уявити собі тодішню патріархальну простоту Києва, вистачить сказати, що в ньому була тільки одна нюрнберзька крамниця Finkego, тільки одна книгарня Glucksberga, лише два готелі: «Zielonaja Gostinnica» (призначався переважно для офіцерів та урядовців) та «Mineralnych Wod», утримуваний поляком Ліновським. Щодо ресторанів, то Бобровський згадує лише два: місцевий – француза Thomasa і привозний із Бердичева в період контрактів, який належав італійцю Vachiniemu, а пізніше Bellotu [10, с. 331–332].

На підтвердження слів Т. Бобровського про Київ 30 – 40-х років XIX століття як про місто досить убоге з відсутньою інфраструктурою, наведемо спостереження, які залишив М. Костомаров. Приїхавши сюди на роботу, він був неприємно здивований виглядом тогочасного міста: «Я не можу без здивування зауважити, яку різницю мало це місто в той час із тим виглядом, який має воно в тепер. Печерськ був центром торговельної діяльності; в тій місцевості, яка тепер увійшла до фортеці, були ряди крамниць, найбільш відвідуваних публікою; університет стояв майже в полі,

посеред незручних для проходження пагорбів і піщаних насипів. Старе місто було неможливо, усяне негарними мазанками і халупами, і, крім того, мало великі пустирі. Хрещатик не мав тоді ні крамниць, ні лавок, ні готелів. Більша частина була дерев'яною, бруківки зовсім не було, у вогкий час була ще більша грязюка й сльота. Набережної вздовж Дніпра зовсім не було; берег його від Подолу під горою був буквально непрохідний. Місто погано освітлювалось, так що ходити вночі було справжньою карою» [8, с. 95–96].

Про характерні риси архітектурної забудови міста згадує С. Кожмян, називаючи нову архітектуру нищенням здобутків Західної (польської цивілізації): «Люди не багато зробили, більше зіпсували» [4, с. 12]. За спостереженнями автора, Київ має обличчя незакінченого, зростаючого міста, яке постійно будується й перебудовується. Особливість забудови полягала в тому, що Київ ніби складався з кількох міст і тисяч будинків, які були досить віддалені один від одного [4, с. 13]. А й справді до початку ХІХ століття Київ не був єдиним територіальним містом, а складався мовби з трьох частин: верхнього (старого) міста, Печерська й Подолу з передмістями Звіринець, Кудрявець, Кожум'яки, Глибочиця, Стрець, Лук'янівка, Юрковець [7].

На початку ХІХ століття забудова Києва здійснювалася за планом А. Меленського, який у 1799 році був призначений міським архітектором і перебував на цій посаді протягом 30 років. Він автор проектів багатьох житлових і громадських будівель, церков, споруджених у перші десятиліття ХІХ століття [11].

Пануючий архітектурний стиль першої половини ХІХ століття був класичним. Він виник під впливом нового захоплення на Заході класичною давниною. Прості, суворі лінії цього стилю заступили місце вигадливих, химерних форм бароко.

У класичному стилі на пустирі над Хрещатиком за проектом В. Беретті було зведено будівлю Університету святого Володимира. Її стіни були пофарбовані в червоний колір, а чавунні бази й капітелі колон – у чорний. С. Кожмян, ділячись враженнями від Університету, висловлює здивування розмірами будівлі: «Він (Університет) важкий і жорсткий, як солдат із миколаївських часів, прямий і пофарбований так, що здається, ніби він одягнений у шинель. Виглядає неестетично, але з виразною архітектурою, яку можна назвати миколаївським стилем; є щось у ньому від жандарма. Залізні сходи в університеті доповнюють образ. Він охоплює

велику кількість навчальних кімнат, наукових зборів і досить дорогоцінні архіви [4, с. 45 – 46].

На окрему увагу заслуговують враження поляків від київських вулиць, які для більшості асоціювалися з маскарадом. У 1817 році місто прорізувало 49 вулиць і більше 100 провулків, наприкінці XIX століття в Києві налічувалось уже 230 вулиць. Стан доріг, за спогадами поляків, дійшов до такого, що не можна ні санками, ні колесами їздити. С. Кожмян зауважував, що через Хрещатик пливе реальна річка, але так як тут все по іншому, ніж деінде, то не до Дніпра, а вгору, в іншому напрямку, чого взагалі зрозуміти не міг. На тій річці, на головній вулиці Києва, кинуті кілька десятків мостиків для уможливлення переходу з однієї сторони Хрещатика на іншу [4, с. 48]. Г. Дзялинська порахувала, що за період контрактів близько тридцяти разів переверталася її карета, а скільки раз загрузала в болоті, то й не перерахувати [5, с. 56]. Із цих описів можна зробити висновок, що стан доріг залишав бажати кращого.

Після Січневого повстання 1863 – 1864 років простежується цікава закономірність, яка стала притаманною для більшості спогадів, залишених поляками з тих років. Так, наприклад, у спогадах С. Тарновського та С. Кожмяна відчувається негативне сприйняття авторами міста. Вони постійно намагається підкреслити його російський характер в архітектурі та вказати на російську присутність. Складається думка, що на сприйняття мемуаристами міста Києва сильно впливає політичний чинник, який червоною ниткою проходить через їх спогади.

Київ уявлявся польській меншині котлом, у якому «заморська чарівниця готувала отруту, гарячою смолою окроплювала нею цілу Вітчизну (Річ Посполиту), аж шкварчало тоді ще живе тіло нашої бідної Матінки. Ніби пекельні кошмари вийшли на сцену та вулиці міста...» [12, с. 338].

Як виглядав Київ у 1874 році? На це питання дає відповідь С. Тарновський: «Виглядав прекрасно, мальовниче, дуже оригінально – це якщо дивитися на місто з перспективи його пагорбів, урвищ і ярів, його незліченних церков і широко розкиданих будинків посеред садків і городів, якщо ж подивитися на велику кількість будинків, вулиць, чи не майже цілих частин міста в процесі забудовлі – виглядає дуже сумно» [6, с. 11]. На перший погляд місто нагадує Азію, без її клімату й краси [4, с. 12].

Хаотичний недоладний вигляд Києва у 70-х роках XIX століття був викликаний об'єктивними причинами, адже саме в цей період місто

розпочинають активно розбудовувати. Їдучи Києвом від вокзалу, можна побачити тільки-що збудовані широкі вулиці, на інших тільки розпочато будівництво, ще інші лише на половину збудовані. Будинки вздовж вулиць великі та величні, вікна складаються тільки з двох шиб [6, с. 19–20]. С. Тарновський зауважує, що ця новачастина Києва після закінчення будівельних робіт буде подібна до всіх нових міст у Європі.

Незважаючи на загальну критику та неприйняття міста, поляки були в захваті від більшості київських церков. На Подолі можна побачити вдало розташовану церкву Святого Андрія в італійському стилі, дивовижної легкості, вона однозначно є відмінною від інших [4, с. 19]. Барокова церква Святого Андрія в Києві збудована в 1747–1762 роках за проектом архітектора Ф.Б. Растреллі на Андріївській горі. Будівництвом керував архітектор І. Мічурін, до спорудження храму було залучено найкращих українських майстрів.

За проектом Растреллі, фундамент церкви приховано у двоповерховій будівлі – стилобаті. Він тримає легку на вигляд, виконану в урочистому стилі бароко споруду висотою 46 метрів. Фасад однокупольного храму з п'ятиглавим завершенням прикрашають колони, пілястри, багате ліплення. Вікна й двері декоровані орнаментом. Через стрімкість пагорба замість запроєктованого пандуса було влаштовано дерев'яні сходи, замінені в 1844 році на чавунні. Із майданчика навколо церкви відкривається чудовий вид на Поділ і Дніпро [13].

Якщо дивитися на Київ з Андріївської церкви, то все, що тут є, здається поезією, воно більш ніж прекрасне, а все що є реальністю – більш ніж потворне [4, с. 53].

Для досить численного католицького населення Києва була цілком реальна потреба у власному релігійному центрі. Тому в 1814 році римокатолицька громада міста вирішила спорудити власний костел, який назвали на честь російського імператора Олександра І. Найстаріший діючий католицький храм Києва був зведений коштом польської громади у 1817–1842 роках за проектом архітектора А. Піллера та перероблений професором Ф. Меховичем. Собор Святого Олександра витримано в класичному стилі, прикрашено портиком тосканського ордера та завершено банею. Його основною реліквією є привезене з Італії розп'яття й чудово виконана копія Мадонни Рафаеля. У 1842 році Собор був освячений [14].

Незаперечною гордістю поляків була головна католицька святиня міста – костел Святого Миколая. Ділянка під будову храму в ім'я святого

Миколая була виділена на вулиці Великій Васильківській. Після цього був оголошений конкурс на проект, який мав бути виконаний у готичному стилі. Серед багатьох пропозицій найкращою виявилася пропозиція Станіслава Воловського, який у той час ще був студентом. Воловський представив лише ескіз проекту, тому виконання повноцінного проекту й будівництво костелу католицька спільнота доручила досвідченому київському архітектору Владиславові Городецькому [15, с. 26]. Будівництво тривало на протязі 1899–1909 років. Уперше в Європі, за пропозицією інженера А. Страуса, був закладений фундамент на бетонних палях. При будівництві широко використовувався новий на той час матеріал – залізобетон. Костел Святого Миколая став однією з найпрекрасніших споруд Києва [11].

Таким чином, у сприйнятті як приїжджих поляків, так і постійних жителів Київ XIX століття постає як місто, що розвивається та набуває свого особливого обличчя. Здебільшого всі мемуаристи наголошують на нецілісності, недобудованості та хаотичності міста, критикують його архітектуру та підкреслюють її російський характер, що, як говорилося вище, не є обґрунтованим.

Джерела та література

1. «Повесть временных лет» / Перевод Д.С. Лихачева [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest1.php>. – Название с экрана.
2. Записки Филипа Филиповича Вигеля [Текст] / Издание «Русского архива»; [дополнения с подлинной рукописи]. – М. : Университетская топография «Страстной бульвар», 1891. – Ч. 1. – 224 с.
3. Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики [Текст] / С. Світленко; гол. ред. В. Смолій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 307–316.
4. Koźmian S. Podróże i polityka [Tekst] / S. Koźmian. – Kraków : Drukarnia «Czasu», 1905. – 113 s.
5. Działyńska H. Pamiątka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794 – 1832 [Tekst] / Henrieta Działyńska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. – 575 s.
6. Tarnowski St. Z wakacyj. (Kijów-Moskwa-Wilno) [Tekst] / St. Tarnowski. – Kraków : Księgarnia spółki wydawniczej polskiej, 1894. – Т. 1. – Wyd. 2. – 476 s.

7. Базилевич В. Історичне минуле Києва / В. Базилевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.alyoshin.ru/Files/publika/ernst/ernst_kyiv_005.html. – Назва з екрана.
8. Костомаров М. Автобіографія [Текст] / Микола Костомаров; за ред. Ю. Луцького // Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ століття / М. Костомаров. – Нью-Йорк : Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 57–113.
9. Padalice T. Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie [Tekst] / T. Padalice. – Wilno, 1833. – Т. 2. – 192 s.
10. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia [Tekst] / T. Bobrowski; pod. red. Wacława Zawadzkiego. – Warszawa: Instytut Wydawniczy, 1979. – Т.1. – 505 s.
11. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство / Є.В. Панкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/pankova223.htm. – Назва з екрана.
12. Jabłonowski L. Pamiętniki [Tekst] / Ludowik Jabłonowski; oprac. Karol Lewicki. – Kraków : Wzdawnictwo literackie, 1962. – 438 s.
13. Андріївська церква. Київ [Електронний ресурс]: (Електронна бібліотека України). – Режим доступу : uateka.com/uk/article/culture/architecture/954. – Назва з екрана.
14. Католицький Собор Святого Олександра [Електронний ресурс]: (Київ туристичний). – Режим доступу : <http://visitkyiv.com.ua/ua/tourism/cult/~255/katolickij-sobor-sv-oleksandra?itypes=16>. – Назва з екрана.
15. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис [Текст] / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.

Яриун Юлия. Архитектурный облик Киева глазами поляков в XIX веке.

В статье охарактеризованы особенности архитектурной застройки города Киев на основе анализа польской мемуарной литературы XIX века. Указано характерные черты застройки города в первой половине и в 70-х годах XIX века. Проанализировано влияние политической ситуации после Январского восстания 1863–1864 годов на восприятие поляками Киева. Отмечено необъективность и предвзятость в отношении приравнивания внешнего вида Киева до рядовых российских городов.

Ключевые слова: Киев, XIX век, мемуарная литература, архитектура, классицизм.

Iartsun Iulia. Architectural face of Kyiv through the eyes of poles in the 19th century.

Some peculiarities of architectural development in Kyiv have been characterized based on the analysis of the Polish memoir literature of the 19th century. Characteristics of the city development in the first half and 70 years of the 19th century have been

mentioned. Influence of the political situation after the January Uprising in 1863 - 1864 on the Poles perception of Kyiv has been analyzed. The author emphasized on the bias and prejudice regarding the equality of Kyiv's architectural face to ordinary Russian cities.

Keywords: Kyiv, 19th century, memoir literature, architecture, classicism.

3.6. ІНОЗЕМНІ ДИПЛОМАТИ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Людмила Вовчук

Розглянуто роль іноземних дипломатичних представників у культурному житті міст Південної України упродовж XIX – початку XX століття. Піклуючись про інтереси власної держави та громадян, вони водночас сприяли розвитку торгівлі, комерційної діяльності, піднесенню банків і лікарень міста, значний внесок зробили в розвиток освіти, газетної справи науки, мистецтва, спорту, освіти, духовного життя громадян та, власне, у розбудову південноукраїнських міст.

Ключові слова: консул, дипломатичний представник, наука культура, освіта, Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Південь України.

Сучасний стан розвитку української історичної науки обумовлює необхідність комплексного дослідження ролі дипломатів іноземних країн у житті міст Південної України, особливо враховуючи сучасний інтерес науковців до вивчення історії повсякденності, життя «пересічної людини» (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації, а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо).

Ця тематика належить до маловивчених проблем. На сьогодні є лише декілька праць, які висвітлюють окремі аспекти нашого дослідження. Серед такого роду робіт варто виділити монографічне дослідження В.В. Шевченко [1], яка, досліджуючи приватне банкірське підприємництво в Одесі XIX – початку XX ст., висвітлює роль іноземних консулів у громадсько-культурному житті Південної Пальміри, а також Н.А. Терентьєвої [2] і О. Слюсаренко [3], які, розглядаючи торгово-економічні зв'язки України та Греції, безпосередньо згадують про роль грецьких консулів у культурному житті даного регіону.

Доповненням є праці краєзнавчого характеру провідного наукового співробітника Миколаївського краєзнавчого музею Г. Чередниченко, яка висвітлює роль іноземних консульств у Миколаєві та їх значення в розвитку [4; 5] та робота Г.Д. Ковальова [6], яка присвячена німецькому консулу в Миколаєві Ф.І. Фрішену та його внеску в розбудову культурної сфери міста. Необхідно виділити скромний доробок автора, яка у своїх роботах

безпосередньо розкриває роль іноземних дипломатичних представників у культурно-громадському житті Півдня України [7–10]. Тому, виходячи з зазначеного, дана тема є доволі актуальною.

Протягом XIX – початку XX ст. дипломатичні представники, перебуваючи в портових містах чорноморсько-азовського басейна, які тоді відкривали широкі обрії для комерційної діяльності, та використовуючи всі можливості для максимальної охорони інтересів своєї держави та її громадян, сприяли розвитку культурного життя краю.

До найбільш яскравих особистостей, у розрізі даного питання, можна віднести тосканського консула в Одесі Ф.П. Родоканакі, який зробив значний внесок у розвиток жіночої освіти. Йому завдячує своїм існуванням чотирикласне Одеське грецьке жіноче училище, на будівництво якого Федір Павлович виділив майже 40 тис. руб. [11, с. 188–189]. Новозбудоване училище назвали на честь його засновника – Родоканакіївським еллінським дівочим училищем, а в актовій залі училища було встановлено мармуровий бюст Ф.П. Родоканакі.

Шведсько-норвезький консул Ігнат Михайлович Ефруссі (був на посаді консула з 1870 по 1882 рр.) [12; 13], будучи представником банкірського дому «М. Ефруссі та К^о», сприяв розвитку регіональної системи соціального захисту дітей. Так, він неодноразово жертвував кошти Товариству для опікування немовлят і бідних породіль, робив пожертви на користь вихованців Олександрівського дитячого притулку. У 1880 р. надіслав 300 руб. на розвиток Товариства дешевих нічліжних притулків. Також І. Ефруссі разом зі своєю родиною став засновником школи, пожертвувавши на його утримання більше 62 тис. руб., починаючи з 1868 р. У 1881 р. імператор присвоїв школі найменування «Міське училище Ефруссі», яке з часом розширилося та перетворилося на 6-класне [14, с. 174, 178, 180, 187].

Прагнення до участі в культурно-громадському житті Одеси проявив бразильський віце-консул Яків Абрамович Бродський, який робив великі внески на розвиток єврейської лікарні та потреби народної освіти [15, с. 178–179].

Не пас задніх і ганноверський консул Орест Юхимович Мас, який упродовж 1875–1876 рр., як й І.М. Ефруссі, надавав пожертви Товариству для опікування немовлят і бідних породіль. Разом із членами своєї родини він зробив значний внесок у функціонування Товариства дешевих нічліжних притулків. У 1880 р. родина Маса пожертвувала 60 000 руб. на

будівництво притулку, який потім назвали на його честь «Масівським». Притулок відкрився на початку 1882 р. і міг вміщувати до 725 осіб. Також Орест Юхимович, як і Ф.П. Родоканакі, І.М. Ефрусі та Г.Ф. Рафалович, робив пожертвування на користь бідних учнів одеської 2-ї гімназії, суботньої школи при одеському єврейському училищі, попечительства про незаможних студентів Новоросійського імператорського університету [16, с. 174, 181–182].

Численні пожертви О.Ю. Мас робив на користь і «дрібних страждальців». Він допомагав молодим людям, які бажали навчатися за кордоном, надавав фінансову підтримку «сочинителям», оплачуючи видання їхніх творів; усіляко заохочував творчу діяльність місцевих літераторів. «Не було книги, виданої в Одесі, – писав А.О. Скальковський, – яку він не купував би чи не здійснював передплату на її видання цілими десятками примірників». Хоча така благодійна діяльність не мала великих масштабів і була практично невідома широкій громадськості, зате вона надавала можливість вихідцям із незаможних верств здобути пристойну освіту, реалізувати свої таланти та визначитися у житті [17, с. 190–194].

Відомо, що барон О.Ю. Мас багато років очолював євангелістсько-реформаторську церковну раду в Одесі. Під його наглядом було зведено перший молитовний дім громади [18, с. 207, 412]. Окрім цього, у 1870–1880-х рр. євангелістсько-лютеранська громада Одеси отримала 15000 руб., згідно з останньою волею барона О.Ю. Маса на потреби сирітського притулку для хлопчиків [19, с. 179–180].

Великий інтерес до культурного життя регіону проявив грецький генеральний консул в Одесі (1876–1880 рр. – консул, 1881–1900 рр. – генеральний консул), одеський неогоціант Іван Юрійович Вучина. І.Ю. Вучина був різносторонньо обдарованою людиною. Ставши 24 січня 1880 р. членом Одеського товариства історії та старожитностей, він зробив значний внесок у розвиток науки. У 1872 р. Вучина звернувся з проханням до Новоросійського університету, щоб історико-філологічний факультет взяв на себе розгляд драматичних творів із метою визначення найкращого письменника та нагородження його премією. Із цією метою 28 листопада 1872 р. І.Ю. Вучина поклав у банк м. Одеси 10600 руб. [20, с. 85]. Того ж дня була заснована премія імені І.Ю. Вучини за найкращий твір для російського народного театру [21]. Вона становила 500 руб. і видавалася щорічно. Із травня 1894 р. була заснована друга премія в розмірі 300 руб. із процентів, які були накопичені банком за період вкладення капіталу.

До участі в конкурсі не допускалися перекладені твори та компіляції іноземних творів. Допускалися трагедії, драми та драматичні хроніки, комедії та народні опери; твори, які були оприлюднені друкованим способом [22, с. 85]. Здавалося б, що, на перший погляд, це лише премія, але її заснування Вучиною зробило значний внесок у розвиток російської літератури регіону.

Даний вид благодійницької діяльності простежується й у потомственного почесного громадянина, датського консула в Одесі Симона Соломоновича Гуровича, який при Одеському комерційному училищі затвердив стипендію «імені С.С. Гуровича» на знак 25-літньої його службової діяльності на користь училища [23, с. 87].

Не менш важливе значення в громадсько-суспільному житті Одеси посідає швейцарський консул в Одесі Іван Антонович Демоль (1832–1856 рр.) [24, с.580]. Будучи одним із засновників і дійсним членом Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, він сприяв розвитку різних галузей сільськогосподарської науки та практики. Так, у 1831 році у своїй доповіді на загальній нараді товариства він запропонував звернути увагу на важливість метеорологічних станцій для землекористування. У результаті, врахувавши побажання товариства, він побудував дві метеорологічні станції, де неодноразово проводив спостереження за зміною погодних умов й опублікував результати своїх спостережень.

Значний внесок І.А. Демоль зробив й у розвиток науки про тваринництво. Його «Підручна книга для вівчарів», за відгуками сучасників, становила цілу епоху в історії місцевого вівчарства. Окрім цієї книги, він був автором багатьох журнальних статей, присвячених питанням покращення якості вовни овець у Новоросійському краї, розведенню в регіоні довгошерстих лейчестерських овець, засобам до покращення місцевих порід овець. Разом із тим Іван Антонович займався редагуванням журналу товариства «Листки», який потім був перейменований у «Записки».

За таку різносторонню та плідну діяльність на користь місцевого сільського господарства І.А. Демоль був нагороджений Імператорським Вільним економічним товариством [25].

Серед уже розглянутих дипломатичних представників значне місце посідає аргентинський віце-консул Альберт Рафаїлович Харі (1909–1912 рр.), який будучи членом Одеського товариства допомоги літераторам

і вченим, як і його батько, що був відомим у місті діячем і благодійником [26, с. 87–88], неодноразово надавав кошти молодим представникам літератури та науки [27, с. 194].

Провідним громадським діячем був нідерландський консул Едуард Вікторович Тетбу-де-Мариньї. Він зробив великий внесок у розвиток морської географії чорноморсько-азовського узбережжя Російської імперії. Протягом багатьох років Тетбу-де-Мариньї працював над складанням описів морських шляхів і проектів маяків, які були потрібними для сотень суден, що направлялися в порти Одеси, Керчі, Таганрогу, Бердянську, Феодосії [28, с. 169]. У результаті, робота Тетбу-де-Мариньї, видана чотирма мовами, у 1850 р. стала настільною книгою для капітанів, які працювали в Чорному морі [29, с. 170].

Тосканський генеральний консул в Одесі Луїджі Серресторі (відомо, що консулом він став у 1820-х роках), живучи в Одесі, присвятив чимало часу дослідженням, метою яких було покращення міського господарства. Згідно з його проектом було прокладено спуск до Карантинної гавані. У рапорті від 17 червня 1826 р. на ім'я виконуючого обов'язки одеського градоначальника графа М.С. Воронцова Луїджі Серресторі ратував за реалізацію плану водопостачання міста з р. Дністер, вказуючи при цьому на проведені раніше підготовчі роботи на місцевості [30, с. 170].

Швейцарський консул в Одесі Оттон Францович Триттен (1853–1858 рр.) упродовж тривалого часу викладав німецьку мову в Інституті благородних дівчат, а також, будучи одним з активних членів Товариства Реформаторської церкви, намагався всіляко їй допомагати, брав участь у роботі Благодійного товариства на користь Швейцарії [31, с. 179–180]. Також родина, як відомо, була прихильниками класичної музики, тому можна припустити, що вони якимось чином сприяли розвитку даного напрямку мистецтва.

Гугон Семенович Суппичич, який у 1891–1919 рр. займав посаду сербського генерального консула в Одесі, упродовж довгого часу читав лекції на користь Одеського сербського благодійного товариства [32, арк. 45; 293, арк. 282, 290, 293, 322].

Діяли на культурному поприщі й консули різних рангів інших міст Південної України. Так, німецький консул у Бердянську Іван Федорович Геммерле, який із 1866 р. був почесним доглядачем Бердянського повітового училища, у 1866, 1867, 1875–1877 рр. значився в числі гласних повітового земського зібрання; входив до складу комісії з

проведення залізниці до Бердянська. У 1873 р. він був обраний головою опікунської ради Бердянської жіночої прогімназії, а в 1875 р. – членом комісії з улаштування в Бердянську будівлі для чоловічої гімназії. Окрім цього, був виконуючим голови Бердянської земської управи (1877 р.). Дружина І.Ф. Геммерле брала активну участь у створенні Бердянського міського жіночого початкового училища, у результаті чого в 1876 р. обрано до опікунської ради жіночої гімназії [33].

Упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. активну громадсько-суспільну діяльність проводили дипломатичні представники Миколаєва. Серед них виділяється німецький віце-консул Франц Іванович Фрішен. Будучи головою церковної ради євангелістсько-лютеранської церкви, він сприяв розвитку цієї парафії. Ставши членом Миколаївського Яхт-клубу, Фрішен неодноразово робив внески в його розвиток і розбудову, чим сприяв розвитку фізичної культури та спорту краю. Відмітимо той факт, що за всю свою консульську діяльність Фрішен жодного разу не отримав грошових винагород за громадсько-адміністративну діяльність, проте отримував нагороди та відзнаки [34, с. 333].

Помітне місце в суспільному житті миколаївської громади займав сербський позаштатний віце-консул Георгій Антонович Властелиця. Завдяки медичній освіті він обирався членом піклувальної ради Миколаївської міської лікарні (1897 – 1905 рр.); був товаришем голови Миколаївського відділення Російського товариства охорони народного здоров'я, у засіданнях якого він неодноразово порушував питання про гостру необхідність будівництва в Миколаєві водогону та каналізації. Про багатогранність особистості Властелиці говорить і той факт, що він був також редактором-видавцем газети «Новоросія» [35, с. 87], у 1903 – 1911 рр. займав посаду директора Миколаївського Піклувального про тюрми комітету [36, арк. 1–30] та перебував на посаді голови Піклувальної ради Миколаївського комерційного училища імені С.Ю. Вітте та його викладачем.

За таку активну діяльність Г. Властелиця був нагороджений орденом Св. Анни (1907 р.) та Св. Станіслава (1904 р.) ІІІ ст., темнобронзовою медаллю в пам'ять народного перепису та срібною медаллю в пам'ять коронування Миколи ІІ [37, арк. 1–30].

Необхідно також згадати Віктора Івановича Боссаліні (1860 – 1916 рр.), який представляв Швецію, Норвегію та Португалію, був членом Опікунської ради комерційного училища [38, арк. 69]. Окрім розвитку

освіти в Миколаєві, підтримував ідею провлаштування трамвайного руху в Херсоні [39], яка, на жаль, так і не була реалізована.

Щодо громадсько-суспільної діяльності консулів у Херсоні, то можна згадати італійського віце-консула Анжело Осиповича Анатру й англійського віце-консула Едвіна П. Каруану. Так, відомо, що А.О. Анатра неодноразово обирався гласним міської Думи, розвивав вітрильний спорт у Херсоні, а на початку ХХ ст. увійшов до ініціативної групи засновників Херсонського яхт-клубу [40].

У свою чергу Е.П. Каруана, сприяючи фаховому зростанню вихованців Херсонського училища торгівельного мореплавства, упродовж 1908 – 1909 рр. подарував училищу періодичні видання на приблизну вартість 60 руб. [41]. Окрім цього, у 1912 р. він передав на збереження до музею вишуканий срібний перстень із дорогоцінним каменем, який у 1887 р. був знайдений у Кубанській області (Усть-Лабінська станиця) [42, арк. 37].

Дипломати різних рангів, що були акредитовані в чорноморсько-азовських портах Російської імперії, відіграли велику роль у становленні та громадсько-культурному розвитку регіону. Піклуючись про інтереси власної держави та громадян, вони водночас сприяли розвитку торгівлі, комерційної діяльності, піднесенню банків і лікарень міста, значний внесок зробили в розвиток освіти, газетної справи та, власне, у розбудову чорноморсько-азовських міст Південної України.

Джерела та література

1. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. ХХ ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
2. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Алексеевна Терентьева. – К. : Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.
3. Слюсаренко О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення / Оксана Слюсаренко, Наталія Терентьева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 384 с.
4. Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве как культурно-историческое явление XIX–XX столетий / Г. Чередниченко // Краєзнавчий альманах (Миколаїв). – 2004. – № 1. – С. 61–67.
5. Чередниченко Г. Консульський квартал/ Г. Чередниченко // Николаевские новости. – 2004. – 24–28 мая – С. 3.

6. Ковалёв Г.Д. Фришен Франц Иванович / Григорий Дмитриевич Ковалёв // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : «Можливості Кіммерії», 2008. – С. 332–334.
7. Вовчук Л. Роль іноземних консулів у розвитку наукової діяльності Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.) / Людмила Вовчук // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 24–25 квітня 2015 р.). – Одеса : ОНУ, 2015. – С. 54–57.
8. Вовчук Л. Семья Рафаловичей в дипломатической и общественной жизни Южной Украины (XIX – начало XX ст.) / Людмила Вовчук // Historia III°. Częstochowskie spotkania młodych historyków / Polskie Towarzystwo Historycznego Oddział w Częstochowie. Red. naukowa Norbert Morawiec, Tadeusz Strogosz. – Częstochow : 2013. – С.125–132.
9. Вовчук Л. Тосканський генеральний консул Ф. Родоканакі в суспільно-економічному житті Одеси / Людмила Вовчук // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, (Одеса, 26–27 квітня 2013 р.). – Одеса: «ВМВ», 2013. – С.52-57.
10. Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX – 1919 р.) / Людмила Вовчук // Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14–15 квітня 2011 р.). – Миколаїв : МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – С. 168–171.
11. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
12. Адрес-календарь, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора с картой железных дорог с 1869 г. за 1871 год. – Одесса : в типографии П. Францова, 1870. – С. 98.
13. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1882 год. – Одесса: Типография штаба Одесского военного округа, 1882. – С. 129–130; Дополнение к Адрес-календарю [Одесского градоначальства] на 1882 год. Перемены, происшедшие по 1-го августа 1882 г. – Одесса : Русская типография Исаковича, 1882. – С. 18.
14. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.

15. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории част. предпринимательства / Борис Васильевич Ананьич. – Л. : Наука, 1991. – 196, [2] с.
16. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
17. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
18. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы 1803–1920 / Эльвира Германовна Плесская-Зебольд. – Одесса : Изд-во «ТЭС», 1999. – 520 с. (Серия «Одессика»).
19. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
20. Кирсенко М.В. Из истории культурных связей между Украиной и Грецией (XVIII – XIX вв.) / Михаил Владимирович Кирсенко, Наталья Алексеевна Терентьева // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 73–88.
21. Некролог. Вучина И.Ю. // Исторический вестник (СПб.). – 1902. – кн. 11-ая. – С. 822.
22. Кирсенко М.В. Из истории культурных связей между Украиной и Грецией (XVIII – XIX вв.) / Михаил Владимирович Кирсенко, Наталья Алексеевна Терентьева // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 73–88.
23. Евреи Одессы и Юга Украины / Авт.сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова; Гос. архив Одесск. обл.; Междунар. евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса : ООО «Студия «Негоциант», 2002. – (Труды Гос. Архива Одесск. обл. Т. VII). Кн. I. (Кон. XVII – нач. XX вв.). – 300 с., 16 ил.
24. Россия–Швейцария: 1813–1955: документы и материалы / Гл. ред. Л.И. Гецелевич. – М. : МО, 1995. – 622 с.
25. Демоль Иван Антонович // Русский биографический словарь: В 25 т. / А.А. Половцов. – Т. VI: Дабеловъ-Дядьковскій. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1905. – С.233–234.
26. Евреи Одессы и Юга Украины / Авт.сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова; Гос. архив Одесск. обл.; Междунар. евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса

- : ООО «Студия «Негоциант», 2002. – (Труды Гос. Архива Одесск. обл. Т. VII). Кн. I. (Кон. XVII – нач. XX вв.). – 300 с., 16 ил.
27. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – поч. XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, ін-т історії України, 2010. – 266 с.
28. Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных связях (первая половина XIX в.) / Николай Николаевич Варварцев – К. : Наукова думка, 1986. – 203 с.
29. Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных связях (первая половина XIX в.) / Николай Николаевич Варварцев – К. : Наукова думка, 1986. – 203 с.
30. Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных связях (первая половина XIX в.) / Николай Николаевич Варварцев – К. : Наукова думка, 1986. – 203 с.
31. Михальченко В.А. Да будет правда / В.А. Михальченко, О.Г. Сивирин. – Одесса : Издательство «Эвен», 2005. – 328 с.
32. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 53. – 12 л.
33. Лыман И. Бердянские консулы / Игорь Лыман, Виктория Константинова [Электронный ресурс] // Институт історичної урбаністики: офіційний сайт. – Режим доступу : URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/library-archive/libra>.
34. Ковалёв Г.Д. Фришен Франц Иванович / Григорий Дмитриевич Ковалёв // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : «Можливості Кіммерії», 2008. – С. 332–334.
35. Пономарева Е.В. Властелица Г.А. / Е.В. Пономарева // Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев : «Возможности Киммерии», 1999. – С. 87.
36. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 133 «Миколаївське чоловіче комерційне училище, 1902–1920 рр.». – Оп. 1. – Спр. 231 «Г.А. Властелица, 1911–1914». – 31 л.
37. ДАМО. – Ф. 133. – Оп.1. – Спр. 231. – 31 л.
38. ДАМО. – Ф. 133. – Оп.1 – Спр.31. – 103 л.
39. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр.15. – 11 арк.
40. Італійський консул Анжело Анатра [Електронний ресурс] // Херсонщина: офіційний сайт Херсонської обласної державної адміністрації.

– Режим доступу : <http://www.oda.kherson.ua/ua/meet/italyanskiij-konsul-anjelo-anatra>

41. Дневник // Николаевская газета. – 1909. – 13 февраля (№ 919). – С. 3.

42. ДАХО. – Ф. 212. – Оп.1. – Спр.142. – 158 арк.

Вовчук Людмила. Иностранные дипломаты в культурной жизни городов Южной Украины (XIX – начало XX вв.).

В статье рассмотрена роль иностранных дипломатических представителей в культурной жизни городов Южной Украины на протяжении XIX – начала XX века. Заботясь об интересах собственного государства и граждан, они одновременно способствовали развитию торговли, коммерческой деятельности, повышению банков и больниц города, значительный вклад внесли в развитие образования, газетного дела, науки, искусства, спорта, образования, духовной жизни граждан и, собственно, в развитие южноукраинских городов.

Ключевые слова: консул, дипломатический представитель, наука, культура, образование, Одесса, Николаев, Херсон, Бердянск, Юг Украины.

Vovchuk Ludmyla. foreign diplomats in the cultural life of towns of South Ukraine (XIX – XX Centuries).

The role of foreign diplomatic representatives in the cultural life of Southern Ukraine during XIX - early XX century is analyzed in this article. Taking care of the interests of their own states and citizens, they both contributed to the development of a trade, business, raising banks and hospitals of the city, the significant contribution made to the development of education, newspaper business, science, art, sports, education, spiritual lives and in the development of Southern cities.

Keywords: a consul, a diplomatic representative, a science, a culture, a education, Odessa, Mykolayiv, Kherson, Berdyansk, the Ukraine South.

3.7. W SZLACHECKIM DWORZE, CZYLI O XIX-WIECZNEJ SIEDZIBIE ZIEMIAŃSKIEJ I JEJ MIESZKAŃCACH

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Невелика дворянська садиба – то центр традицій, культури й старопольської гостинності. У польській культурі є важливим символом, який має своє місце в історії, літературі й мистецтві. Садиби чи палаци, які пережили катаклізми, нагадують нам про покоління, яких уже немає, історії й вже забуті традиції минулих поколінь, які нас захоплюють. Більшість садиб не дожили до сьогоденного дня. Деякі з них лякають занедбаною архітектурою, яка пам'ятає часи минулої розкоші. Більшість із них піддалися знищенню, а слід за ними пропав. Ми є свідками їх скороминучості. Їх історія залишилася забутою. Завдяки розвитку техніки, ми можемо захоплюватися ними на старих фотографіях. Усвідомлюємо, що в давніх польських садибах вирувало життя, а їх мешканці, пов'язані з культурою й традицією, були нерозривно пов'язані з землею, на якій проходить їх життя.

Ключові слова: шляхта, маєток, парк, економіка, дев'ятнадцяте століття.

W Polsce w pierwszej połowie XIX wieku znacznie wzrosła ilość dworów i dworków [1]. W czasie zaborów dwory stały się jednym z symboli polskości, trwania korzeniami w narodowej tradycji. Zarówno budowanie nowych dworów, jak i dbanie o stare, z całym ich bagażem przekazów narodowej historii, stało się ważnym zadaniem patriotycznym. Sarmatyzm XVIII – wieczny wykształcił i podsycił swojskie cechy obyczaju i życia szlachcica w taki sposób, iż w wieku XIX ugruntowało się przekonanie, że prawdziwie polski, sielski żywot można pędzić tylko we własnym dworze [2, s. 61].

Dwór dworowi nierówny, były bowiem dwory malutkie, ubogie – należące do podupadłego ziemiaństwa oraz większe, szeroko rozłożone dwory średniego ziemiaństwa, a w końcu i duże – często pretendujące do miana pałacu – dwory ziemiaństwa zamożnego i bardzo zamożnego.

Wszystkie te dworskie siedziby łączył analogiczny tryb i styl życia ich mieszkańców. Czerpały one dochody z majątków ziemskich, dających zwykle więcej płodów niż gotówki. Musiały więc być w dużej mierze samowystarczalne pod względem zaopatrzenia oraz szeroko pojętej samoobsługi. Im dwór był uboższy, tym samowystarczalność i samoobsługa musiała być większa.

Budynek dworski spełniał wielorakie funkcje, dawał mieszkanie sporej ilości osób: właścicielowi, jego rodzinie, nauczycielom, rezydentom i sporej gromadzie służby [3, s. 10–14].

Za typowo polskie uważa się dwory klasyczne, wznoszone od drugiej połowy XVIII w. do co najmniej lat 50. XIX w., stawiane najczęściej na planie prostokąta z obszerną sienią na przestrzał. Sień ta dzieliła dom na dwie połowy: pierwszą reprezentacyjną i mieszkalną; drugą gospodarczą, zawierającą kuchnię, izbę czeladną i spiżarnię. W większych dworach sień zajmowała tylko część szerokości budynku, na jej przedłużeniu – a często też dodatkowo w ryzalicie od ogrodu – lokowano salon [4, s. 69]. Liczba pokoi zależała od zamożności i potrzeb właściciela; często było ich zaledwie 4, a w większych dworach 6 lub 8 [5, s. 23]. Dwory ulegały częstym przebudowom wykonywanym z reguły przez miejscowych cieśli i bez żadnego planu architektonicznego, toteż często zatracaly swoje pierwotne proporcje, np. przez wydłużenie jednego ze skrzydeł czy dodanie przybudówki pod kątem prostym. Część pomieszczeń gospodarczych, przede wszystkim kuchnię, przenoszono do osobnego budynku stawianego w pobliżu domu [2, s. 95]. Pokoje sytuowano najczęściej w amfiladzie, chociaż zaczerpnięty z zagranicy system korytarzowy podobał się polskim ziemianom.

Innym typem dworu, przez współczesnych zwanym pałacem, był piętrowy budynek murowany z cegły. Najpiękniejsze przykłady tego budownictwa pochodzą z końca XVIII w. i pocz. XIX w. Dwory te – o zwartej bryle – wznoszono na planie wydłużonego prostokąta. Od podjazdu miały wysunięty portyk na czterech murowanych i kanelowanych kolumnach, od ogrodu miały również wysunięty ryzalit. Dachy czterospadowe, nieraz o jednym tylko kominie, kryte dachówką. W wysokich suterynach znajdowały się pomieszczenia gospodarcze (kuchnia, spiżarnia, pralnie). Parter przeznaczony był na cele reprezentacyjne, wysokie pokoje miały duże prostokątne okna. Na piętrze lokowano znacznie niższe i mniejsze pokoje mieszkalne, o niewielkich kwadratowych oknach. Centralny punkt domu stanowiła okrągła lub owalna sala balowa, zajmująca całą wysokość budynku, zakończona półkulistym sufitem [6, s. 160]. Niekiedy w jednym ze skrzydeł znajdował się drugi mniejszy salonik w kształcie elipsy.

Nowym typem dworu, który pojawił się w XIX w., był zameczek neogotycki. Budynek taki, budowany z cegły, jedno lub dwupiętrowy, charakteryzował się blankami, wieżyczkami, arkadami oraz detalami nawiązującymi do odległej przeszłości. W przypadku tych obiektów trudno mówić o jednym dominującym modelu, albowiem plany architektoniczne oraz rozmieszczenie poszczególnych elementów było całkowicie dowolne, zależne jedynie od wzorów, do których nawiązywano oraz inwencji projektantów bądź właścicieli [7, s. 231–241, 8, s. 123–130]. Poza tym wiele budynków z poprzednich wieków ulegało przebudowie: dodawano im nowe fasady, skrzydła i modernizowano wnętrza.

Poszczególne pokoje we dworach i pałacach miały różne funkcje. W małych uboższych dworach, gdzie połowę domu zajmowały pomieszczenia gospodarcze tj. kuchnia, izba czeladna, spiżarnia itp., w reszcie domu sytuowano bawialnię, jadalnię, sypialnię, pokój dzieci lub garderobę [9, s. 31–33].

W większych dworach kuchnie i pomieszczenia gospodarcze przenoszono do osobnych budynków lub suterren, zwiększając liczbę pokoi reprezentacyjnych. Obok sali balowej lub obszernego salonu pojawiał się też mniejszy, zwany buduaem, a także pokój bilardowy, biblioteka, pralnia. Zwiększano liczbę pokoi użytkowych, urządzano sypialnie, ubieralnie. Ważnym pomieszczeniem była kancelaria lub gabinet pana domu. Urządzano także pokoje do nauki dzieci, pokoje rezydentów i pokoje gościnne. Każde z tych pomieszczeń wymagało innych mebli i innej dekoracji.

Wnętrza siedzib ziemiańskich – rozbudowywane, pomniejszane, modernizowane zgodnie ze zmieniającym się gustem właściciela – prezentowały się rozmaicie. Coraz bardziej stawała się widoczna dbałość o funkcjonalny układ i wygodną komunikację między pomieszczeniami. Różnice dotyczyły głównie liczby, wielkości i dekoracji pomieszczeń, natomiast sam schemat wnętrz, ukształtowany w pierwszych dekadach XIX w. [10, s. 96], pozostawał niezmienny do początku XX stulecia. Wnętrza dworów, podobnie jak wielkość siedzib i ich architektura, zależały również od możliwości finansowych właścicieli. We dworach lub pałacach utrzymywał się podział na zespół pomieszczeń reprezentacyjnych, złożonych z hallu, chociaż jednego salonu, jadalni, kredensu, biblioteki oraz zespół apartamentów mieszkalnych.

Pomieszczenia reprezentacyjne były przeważnie wygodnie ze sobą skomunikowane. Centralnie zlokalizowany przestrzenny hall wypełniał często dwie kondygnacje budynku. Jego dobrej klasy stolarka, bogate w treści dekoracje i wyposażenie: pamiątki rodzinne, zegar szafkowy, portrety, wygodne fotele itd., miały podkreślać znaczenie rodu i ambicje pana domu. W wielu rezydencjach hall nadto ozdabiany był umieszczonym w jednej ze ścian kominkiem, który zwłaszcza w słotne i zimne dni swym promieniującym ciepłem przyciągał zewsząd domowników. W hallu przeważnie koncentrowało się życie rodzinne, tutaj wieczorami toczono ożywione rozmowy, grano w karty itd., a wiszącym na ścianie gongiem zwoływano członków rodziny i gości na uroczyste bądź oficjalne kolacje [11, s. 38–39].

Salon był pomieszczeniem najbardziej reprezentacyjnym w każdym dworze bądź pałacu. Salon! Ta duma każdej pani domu. Jak go przyozdobić, zastawić, by był najpiękniejszy, najmodniejszy? [12, s. 79]. Gromadzono w nim najokazalsze meble, najpiękniejsze dekoracje: garnitur, fotele, krzesła, stół, lustra, wschodnie kobierce, obrazy przedstawiające sceny historyczne, instrumenty muzyczne, konsolki o marmurowych blatach, tzw. kolumny, na których stawiano wazony z kwiatami czy rzeźby, żardynierki na rośliny pokojowe, których hodowla była wtedy modna, ozdobne stoliczki do robótek kobiecych. W salonie skupiało się życie kulturalne domu. Członkowie domu, rezydenci czy goście gromadzili się tu popołudniami i wieczorami dla spędzenia czasu przy rozmowach, głośnym czytaniu, muzykowaniu czy grach. Tu odbywano koncerty, spotkania w szerszym gronie; również w salonie odbywały się uroczystości rodzinne.

Sala balowa natomiast niemal całkowicie pozbawiona była sprzętów. Pod ścianami ustawiano krzesła, kanapki, a czasem konsolę. Ozdobą tego

pomieszczenia były kasetony lub pokryty malowidłami sufit, lśniąca posadzka układana we wzory oraz porcelanowy piec.

Ważnym pomieszczeniem, szczególnie dla pani domu, był mały salonik lub buduar. W bogatych domach na początku XIX w. bywał ubrany w biały muślin, na dole kolorowy, od środka sufitu spadającą na ściany draperię na kształt namiotu [13, s. 137]. Skromniejsze buduariki urządzano podobnie jak salon, lecz meble były mniejsze, obicia i zasłony bardziej wzorzyste. Swoje miejsce miał tam sekretarzyk lub biurko. Pokoje ozdabiano zielonymi kwiatami w doniczkach, również w wazonach umieszczano żywe lub sztuczne kwiaty.

Jadalnię w XIX w. nazywano również pokojem stołowym. W jadalni centralne miejsce zajmował duży, rozsuwany, owalny bądź prostokątny stół, wokół niego stawiano kilkanaście lub kilkadziesiąt jednakowych krzeseł. W jadalni ustawiano jeden lub dwa kredensy (wewnątrz których przechowywano srebra i porcelanową zastawę), kilka pomocniczych konsolek lub stoliczków, na których ustawiano przynoszone z kuchni półmiski, przyprawy itp. Nieodzowny w jadalni był również duży szafkowy zegar, stojący lub wiszący, który wybijał godziny albo rozbrzmiewał jakąś ulubioną melodią kuranta [12, s. 113]. W jadalni ustawiano również mniejszy stolik, na przybory do parzenia herbaty. Ściany były pomalowane bądź obite boazerią. Wieszano na nich portrety przodków, obrazy przedstawiające martwą naturę lub sceny myśliwskie. Czasem w większych pałacach bywały dwie jadalnie: większa, wykorzystywana w czasie przyjęć, usytuowana na parterze, i mniejsza – na piętrze [12, s. 111].

Do pokoi męskich zaliczano gabinet pana domu nazywany również kancelarią. W niejednym pałacu był to mały apartament, składający się z kilku pomieszczeń: kancelarii, pokoju sypialnego, klozetu i korytarzyka z osobnym zewnętrznym wejściem. Przypominając angielską dewizę: *my home is my castle*, typowy gabinet pana domu umieszczano przeważnie we frontowym traktcie lub narożu pałacu [15, s. 26, 34, 45, 56, 69, 118, s. 145]. W gabinecie pan domu przyjmował administratora majątku, prowadził codzienne rozmowy z urzędnikami gospodarczymi, przyjmował interesantów, pisywał korespondencję, przechowywał akta majątkowe i inne dokumenty. Znajdowało się w nim duże biurko, z wieloma szufladami, lub stół z trzech stron otoczony galeryjką. Na biurku stały liczne przybory do pisania: kałamarz, piaseczniczka, wysokie naczynie lub płaska łódeczka, w której trzymano pióra, wycieraczka do piór, specjalny nóż do ich ostrzenia [12, s. 118]. Oprócz biurka w gabinecie zazwyczaj znajdował się duży fotel, kasa na pieniądze, oszklona szafa lub szafy na książki i

rejstry, krzesła dla interesantów, stolik do gry w karty oraz stojak na fajki. Na ścianach umieszczano trofea myśliwskie bądź też broń do polowania.

W najbogatszych dworach i pałacach funkcję gabinetu przejmowało kilka pomieszczeń. Była osobna palarnia, w której znajdowały się skórzane fotele, małe stoliczki z przyborami do cygar, stojaki z kolekcjami fajek, a także fotel na biegunach; bywał pokój karciany, ze składanym stolikiem do kart i różnych gier, jak np. warcaby bądź szachy, a także pokój bilardowy i biblioteka. Biblioteki zawierały często cenny księgozbiór, zakładany niejednokrotnie w poprzednich wiekach i starannie uzupełniany dziełami różnej treści: od rozpraw filozoficznych poczynając, poprzez książki agronomiczne, ekonomiczne, fachowe czasopisma polskie i obce, a na najmodniejszych francuskich romansach kończąc. Do czuwania nad dużym księgozbiorem ziemianie angażowali specjalnych pracowników, często wybitnych uczonych [12, s. 119–120].

Do pomieszczeń mieszkalnych zaliczmy w pierwszej kolejności sypialnię. Centralne miejsce zajmowało tam ogromne łóżko lub dwa jednakowe łóżka z drelichowymi materacami. Nieodzownym elementem były firanki wieszane nad całym łóżkiem lub tylko u wezglowia. W rogu sypialni stał mebel nazwany na początku XIX w. gotowalnią, a następnie toaletką. Był to stół z umocowanym nad nim lustrem, pokryty jasną zasłoną ozdobioną falbankami, kokardkami i wstążkami. Na toalecie stały perfumy, pudrka na pudry, szpilki i świecznik. Poza tym w sypialni stał szeslong, mały fotelik i klęcznik. Zawieszano również święte obrazy najbardziej czczone w rodzinie. Do sypialni przylegała garderoba, tzw. pokój szafiasty, gdzie znajdowały się szafy ubraniowe, kufry, skrzynie, komody na bieliznę oraz łóżko przeznaczone dla panny garderobianej.

Do urządzenia pokoi dziecinnych nie przywiązywano specjalnie uwagi. Małe dzieci spały w kołyskach na biegunach lub zawieszonych na stojaku. Większe dzieci spały po kilkoro w większym łóżku, łóżeczek dziecięcych nie używano. Osobne pokoje miały tylko córki; pomieszczenia te urządzone były w kolorach pastelowych lub białym, z delikatnymi meblami i tkaninami. Wszystko było wytworne i filigranowe, ale bez przepychu [3, s. 35–36]. Pozostałe pokoje dworu meblowano bardziej przypadkowo, najczęściej meblami już niemodnymi lub podniszczonymi. Meblowano tak pokoje rezydentów, a czasem pomieszczenia dla gości [16, s. 143–144].

Właściciele dworów tworzyli wokół swych siedzib także charakterystyczne otoczenia, które można podzielić na rezydencjonalne i gospodarskie. Tę pierwszą kategorię stanowił przede wszystkim park, a drugą zabudowania gospodarcze. Do dworu prowadziła aleja, często grabowa lub lipowa [4, s. 34], która nie dochodziła

do samego budynku dworu, lecz do gazonu, czyli do owalnego lub okrągłego kwietnika znajdującego się na wprost wejścia. Gazon obsadzony był najczęściej żywopłotem lub krzakami, a wokół niego biegła dróżka dojazdowa do dworu. W parku ponadto znajdowała się kapliczka, altanka i staw. Wszystkie ścieżki i alejki usytuowane były wśród kwiatów, klombów, krzewów róż i bzu. W pewnym oddaleniu od dworu znajdował się ogród warzywny i sad, które były odgrozione od przydworskiego parku rzędem drzew [17, s. 19].

Oprócz parku dwór otaczały pomieszczenia gospodarcze. Budynkiem stojącym najbliżej domu była oficyna zwana folwarkiem. Był to budynek obudowany w czworokąt, który często detalem nawiązywał do wyglądu dworu; mieściła się tam kuchnia, pokoje gościnne, mieszkali nauczyciele, część służby. Za folwarkiem umieszczano okólnik z oborą dla krów dojnych i cieląt, spichlerz, lodownię, dalej przy boku dziedzińca znajdowała się piekarnia. Za piekarnią – warzywnia, mlecznica i syrnik. Za nimi zazwyczaj stawiano browar ze słodownią i gozdnicą i tzw. wołowinę, w której bydło rzeźne karmiono odpadami z browaru. W większych dworach prócz browaru znajdować się jeszcze mogły: gorzelnia, tartak czy młyn. Bardzo ważnym – codziennie przez właścicieli odwiedzanym budynkiem – była stajnia, bo i koń był najczęściej wybieranym środkiem transportu [18, s. 82]. Obok stajni pojawiały się więc wozownie (przy dużych dworach i pałacach) oraz szopy (przy mniejszych) [18, s. 83]. Niedaleko tych budynków znajdowała się studnia, nakryta gontowym daszkiem wspartym na czterech słupach.

Folwarkom dworskim towarzyszyły także zabudowania dla służby, często dom dla ekonoma itp. Służba dworska mieszkała tam, gdzie pracowała: przy stajniach i stodołach, przy których budowano dla nich osobne mieszkania. W większych majątkach wznoszono czworaki – czteromieszkaniowe budynki, przeznaczone dla służby dworskiej i folwarcznej, budowane w pobliżu dworu i zabudowań [18, s. 83–84]. Jak zatem widać z tego przykładowego wyliczenia, dwór ziemiański był zespołem – prócz dworu właściciela – kilkunastu budynków gospodarczych i mieszkalnych, zespołem wymagającym stałej pracy, starania i uwagi.

Zamieszkała we dworze rodzina ziemiańska tworzyła wspólnotę majątkową i gospodarczą. Z faktu, że podstawę jej bytu stanowiło prowadzone w majątku gospodarstwo folwarczne, wynikała konieczność podziału funkcji i zajęć gospodarskich. Wyznaczał je ustalony dawniej zwyczaj, który utrzymywał się w XIX w., tak długo jak trwała pańszczyzna. Rodziny arystokratyczne, posiadające rozległe dobra, powierzały zarząd nad majątkami swym pełnomocnikom i

zatrudnionym oficjalistom. Również właściciele ziemscy, którzy zaangażowani byli w sprawy publiczne, nie zajmowali się bezpośrednio gospodarką we własnych majątkach. Jeśli ich nie oddawali w dzierżawę, to zarząd nad majątkiem powierzali swym żonom, które często czyniły to pod okiem formalnie naznaczonego opiekuna. Zdarzały się wypadki, że niewiasty zajmowały się zawodowo zarządzaniem folwarków. Jednak przeważająca większość średnio i mniej zamożnych ziemian kierowała gospodarką samodzielnie, korzystając z pomocy rodziny i oficjalistów zatrudnionych do pilnowania pracujących w ramach pańszczyzny chłopów lub sezonowych najemników [19, s. 178].

Rytm dnia w domu ziemiańskim wyznaczały zajęcia i upodobania właściciela, czyli pana domu. On zajmował pierwsze miejsce przy jadalnym stole. Stosowano się często do jego gustów. Owa oznaka szacunku wynikała nie tylko z tradycji i obyczajowości, ale także z rangi będącej funkcją odpowiedzialności za pomyślność całej wspólnoty. Prowadzenie gospodarki nie było bowiem proste ani łatwe. Wymagało szerokich umiejętności gospodarowania, stałego doglądania pracy czeladzi i chłopów pańszczyźnianych, zdolności do kalkulacji i obserwacji rynku, znajomości uprawy roślin i hodowli, z dochodowym odchowaniem wołów na eksport włącznie, nie mówiąc o wiedzy dotyczącej sadów i ogrodów, przetwórstwa żywności czy budownictwa wiejskiego. Aby wszystko działało sprawnie, należało od rana do wieczora nadzorować prace, doglądać ich wykonywania, planować koszty i dochody, interesować się wszystkim, co dotyczyło gospodarstwa folwarcznego, a praktycznie i gospodarstw chłopskich, które dostarczały dużą część robocizny. W sprawy ściśle domowe «gospodarz» mieszał się mało. Według ustalonego zwyczajowo podziału ról w rodzinie odpowiedzialny był za stan gospodarki i osiągnięty dochód. Jednak rozporządzanie dochodem i wydatki [20, s. 138, 150] domowe należały z reguły do kobiet. Na nich spoczywał największy ciężar obowiązków domowych.

Zajęcia wiejskie, rolnicze i wszelkie czynności wykonywane wokół nawet najstaranniej prowadzonego folwarku nie zawsze wystarczały rozbudzonej aktywności gospodarczej ziemianina. Handlował więc nie tylko produktami swego gospodarstwa – zbożem czy wołami – ale prowadził handel hurtowy.

Drugie miejsce w rodzinie zajmowała pani domu. Jeśli dom był zamożny, czuwała nad tzw. gospodarstwem kobiecym. Do pierwszych i najważniejszych powinności kobiety zamężnej należało wychowanie dzieci [19, s. 31]. Zarządzała również domem, czego symbolem był pęk kluczy i kluczyków noszony w woreczku przy pasku. Otwierały one spiżarnię, apteczkę, szafy, komody z zapasami bielizny, biureczko oraz często cukiernice. Poza tym pani domu

rozdzielała pracę między służbę, prowadziła narady z kucharzem, ustalała codzienne menu i przez cały rok czuwała nad gromadzeniem zapasów. Doglądała pielęgnacji i wychowania dzieci, szyła bądź dziergała robótki i zawsze musiała być gotowa na przyjęcie gości lub udanie się z wizytą [19, s. 178].

W odróżnieniu od kobiet arystokratycznych i najzamożniejszych – modnie wychowanych na światowe damy, które nie sprawowały żadnych szczególnych obowiązków – przeciętna ziemianka prowadziła życie dość pracowite. Rodzinny dom był ostoją dla domowników, kulturowym gniazdem, stąd też przywiązywano dużą rolę do wspomnień, pamiątek i tradycji. Szczególna rola w tym względzie przypadła pani domu. Wprawdzie życie rodzinne cechowało się poszanowaniem i ojca, i matki, jednak to kobieta – matka – była «sercem» i «duszą» domu i rodziny. Przebywająca ciągle w domu, pochłonięta była wyłącznie sprawami rodziny i domowego gospodarstwa. Każdy polski majątek ziemski uważano za posterunek narodowy, który należało strzec wszelkimi siłami [21, s. 135].

Mimo zakorzenienia się na ziemiach polskich pewnych postaw, które nakazywały nadszyc np. za kosztowną modą francuską, nie brakowało wśród ziemiaństwa kobiet, które nie tylko musiały dobrze rozporządzać dochodem, ale również starały się go powiększać. Od ich gospodarności zależało często przetrwanie trudnych okresów dla ziemiaństwa czy rolnictwa, jakimi były lata ruchów niepodległościowych, walk powstańczych czy represji [22, s. 62]. Bardzo często w okresie popowstaniowych sankcji kobiety przejmowały zarządzanie gospodarką, gdyż ich mężowie i synowie byli na zesłaniu lub emigracji. Również wdowy same prowadziły gospodarstwa, bardzo często odnosząc sukcesy i oddłużając bankrutujące majątki.

Na ziemiach polskich, w kraju pozbawionym państwowości przez Rosję, Prusy i Austrię, jednym z pierwszoplanowych zadań stała się obrona tożsamości narodowej. Nauka, kultura, sztuka i literatura zostały uznane za najskuteczniejszy oręż w tej walce, środek na utrzymanie się w ukształtowanym przez wieki europejskim rytmie rozwoju cywilizacji.

W XIX w. dla utrzymania świadomości i tożsamości narodowej szczególnego znaczenia nabrały różne formy życia kulturalnego: udział w imprezach, obcowanie ze sztuką, gromadzenie książek, twórczość i odtwórczość kultury. Życie kulturalne istniało we wszystkich dworach, a w niektórych tętniło szczególnie intensywnie; kontakt z kulturą wysoką miał miejsce w licznych siedzibach ziemiańskich. Mowa tu o uczestnictwie w kulturze zarówno dla własnej przyjemności czy satysfakcji, o aktywności zaspokajającej osobiste zainteresowania właściciela-dziedzica bądź szersze potrzeby rodzinne [10,

s. 110], jak też o świadomym pielęgnowaniu polskości: języka, literatury, muzyki, sztuki narodowej.

Do nieodłącznych składników życia towarzyskiego należały bale, czyli wielkie zabawy taneczne. Wydawanie balów było polem rywalizacji między rodzinami. Liczyło się wszystko: liczba gości, wyszukane potrawy, jakość trunków, gra muzykantów, umiejętność stworzenia miłej atmosfery [10, s. 228]. Najhuczniej bawiono się w karnawale. Zamożne domy wydawały wielkie bale, będące okazją nie tylko do tańca, ale także dające możliwość wprowadzenia córek w świat i znalezienia dla nich odpowiedniego kandydata na małżonka. Duże bale zaczynały się tradycyjnym polonezem, tańczono też polki, walce, mazury oraz tańce ludowe, a zwłaszcza krakowiaka czy oberka. Do tańców cudzoziemskich zaliczano: gawota, kontredansa i walca [22, s. 151]. Często kilka par występowało w przebraniu: zakładali stroje krakowskie, szkockie, cygańskie czy dawny strój polski [24, s. 480].

Wielką atrakcją karnawałową były huczne kuligi. W skromniejszych domach wydawano niewielkie bale lub wieczorki taneczne. Zabawy balowe – te wielkie, ale też i mniejsze – organizowano nie tylko w karnawale, ale też z innych okazji lub po prostu po to, by się pobawić, nierzadko hucznie, barwnie i z wielką fantazją. Były domy wydające coroczne bale w dniu imienin gospodarza czy gospodyni. Nie rozsyłano wtedy zaproszeń, wszyscy znajomi z dalszej i bliższej okolicy wiedzieli, że muszą się stawić w domu solenizanta, a także, że mogą zabrać ze sobą bawiących się gości. Stół był nakryty zawsze na tyle osób, ile się ich spodziewano, a każdy przybyły wiedział, gdzie jest jego miejsce [25, s. 7]. Oprócz balów często organizowano wieczorki taneczne, niewymagające takich przygotowań ani wspaniałych strojów. Rezygnowano wtedy z orkiestry i sali balowej; ktoś, kto umiał grać, siadał przy fortepianie, zwijano dywan i sala taneczna była gotowa [13, s. 188].

Bardzo popularną formę spotkań towarzyskich stanowiły wprowadzone w pierwszej połowie XIX w. tzw. herbaty, czyli rodzaj przyjęć, trwający krótko, zo symbolicznym poczęstunkiem. Gospodarze, aby umilić czas gościom, często na taki wieczór zapraszali wybitną śpiewaczkę lub muzyka, czasami występował ktoś z towarzystwa. W XIX w. popularnością zaczęły cieszyć się amatorskie przedstawienia teatralne.

Lubianą formą rozrywki były zabawy na świeżym powietrzu. Licznie zakładane od początku owego stulecia romantyczne parki wokół pałaców i dworów wiejskich były miejscem przechadzek i zabaw nie tylko dziecięcych. Bawiono się w chowanego, ślepa babkę, niebo i piekło, wilka i gęsi itp [24,

s. 479]. Znano też wiele gier «stolikowych», od prostej loteryjki poczynając, poprzez domino, łamigłówki, warcaby, szachy, aż do kart. Gier karcianych było wiele odmian, najbardziej jednak popularnym i ulubionym w XIX wieku stał się wist. Zasiadano do niego w cztery osoby, przeciw sobie parami, posługując się talią złożoną z 52 kart [26, s. 303]. Gra w karty stanowiła rozrywkę salonową, dostępną nie tylko dla mężczyzn, oddawały się jej też kobiety, zwłaszcza starsze, które nie mogły już uczestniczyć w bardziej ruchliwych zabawach i rzadko opuszczały dom. Gra nie przeciągała się zazwyczaj nadmiernie długo, dawała jednak okazję do wymieniania codziennych nowinek i pozwalała miło spędzać czas.

Bardzo popularną rozrywką – zresztą bardzo lubianą przez ziemian – były polowania. Łowiectwo było elementem rozrywki i obyczaju, na który składały się ożywione spotkania towarzyskie i barwny ceremoniał. Całość życia łowieckiego zasadzała się na przygotowaniach do polowania, jego przemyślanej w każdym szczególe organizacji, prawidłowym przebiegu i odpowiednim zakończeniu [10, s. 209].

Polowanie było atrakcją dla wszystkich ziemian, dla tych, którzy zajmowali się gospodarstwem od rana do wieczora i potrzebowali, co jakiś czas się pobawić, jak i dla leniuchów, którzy próżnowali w swych dworach i całą energię kierowali w stronę organizowania rozrywek. We dworach posiadano dużo broni myśliwskiej, która w XIX w. została znacznie udoskonalona, trzymano też psy myśliwskie. W rozrywce tej nie uczestniczyły kobiety. Wrażenia z polowań były ulubionym tematem rozmów towarzyskich, a ciekawsze zdarzenia obrastały z czasem w legendy i anegdoty [10, s. 210]. Polowania spełniały także funkcje ekonomiczne: dostarczały pożywienia w postaci dziczyzny, natomiast zimą okrywano się ciepłymi futrami. Skóry ze zwierząt kładziono na podłogę, a wypchane ptaki bądź inne myśliwskie trofea należały do cenionych ozdób domowych.

Czas wolny ziemianie spędzali nie tylko na zabawach i tańcach. Oprócz życia towarzyskiego oddawano się również innym zajęciom. Dla przeciętnego ziemianina, pana domu, potoczną formą uczestnictwa w odbiorze słowa pisanego było codzienne czytanie gazety; pani domu jedynie w niedzielę i święta pozwalała sobie na luksus czytania – zależnie od upodobań [27, s. 46].

Bardziej zaawansowane formy rozrywek literackich można było zaobserwować na uroczystościach sąsiedzkich. Praktykowano muzykę i recytację, deklamowano wiersze okolicznościowe, sentymtalne i narodowe, śpiewano ulubione pieśni przy akompaniamencie gitary bądź fortepianu.

Uprawiano też salonowe gry towarzyskie – literackie szarady i logogryfy, oparte na znajomości poezji lub samodzielnym układaniu tekstów literackich.

Wiek XIX to okres, kiedy znacznym zainteresowaniem cieszyły się wykłady poświęcone różnym dziedzinom wiedzy, jak również spotkania z wybitnymi twórcami. Osobom szukającym wyższych wartości albo uznającym, że bywanie w określonych miejscach należy do dobrego tonu, czas wypełniały nie tylko odczyty. Wydarzeniami, które cieszyły się dużym zainteresowaniem, były również wystawy.

Do stylu życia ziemian należało – wspomniane wyżej – tak codzienne, jak i odświętne obcowanie z książką. W ciągu XIX w. księgozbiory dworskie znacznie powiększyły swój biblioteczny stan posiadania. Ich tematyka zależała od zbiorów odziedziczonych po przodkach, od zainteresowań rodziny, poziomu wykształcenia właściciela, pasji kolekcjonerskich itp. Bywały to zbiory niewielkie, liczące kilkaset tomów, większe – kilka tysięcy, istniały też duże księgozbiory zawierające 10–20 tysięcy tomów [10, s. 111]. Ziemianie gromadzili we dworach słowniki, encyklopedie, beletrystykę polską i francuską, literaturę religijną, książki historyczne, geograficzne, książki o tematyce rolniczej, poezje polskich twórców, literaturę polityczną, prawniczą, rozprawy filozoficzne, pamiętniki, literaturę dla dzieci.

W XIX w. nadal funkcjonował typ ziemianina niezbyt wykształconego, ograniczającego swoje lektury do Biblii, herbarzy i kalendarzy gospodarskich, obracającego się tylko w kręgu spraw majątku, gospodarki i codziennych warunków bytu. Nie zajmując się czytaniem, nauką czy polityką, czas wolny spędzał na spotkaniach sąsiedzkich, proszonych obiadach, organizowanych przez okoliczne dwory spotkaniach, kuligach i innych rozrywkach. Nie brakowało też jednak ziemian wykształconych, którzy zajmowali się samodzielnym studiowaniem różnych nauk, kolekcjonowali książki, stare rękopisy, druki lub stare dzieła, nierzadko poświęcając swym pasjom znaczną część wolnego czasu. Wielu ziemian interesowało się polityką, co było związane z ogólną sytuacją kraju; im była ona trudniejsza, tym zaangażowanie w sprawę polityki, a szczególnie niepodległości kraju – większe [27, s. 40–43].

Po upadku Rzeczypospolitej ziemianie nadal pozostali elitą społeczeństwa (elitę rozumiemy tu zgodnie z semantyką określaną przez słownik językowy: jako grupę ludzi wyróżniającą się lub uprzywilejowaną, w stosunku do reszty społeczeństwa, przez posiadanie pewnych cech bądź dóbr cenionych społecznie) [28, s. 539]. Ziemianie byli warstwą społeczną, która zmuszona została do zajęcia odpowiedniej postawy wobec zaistniałej, nowej rzeczywistości. Dylemat «bić się,

czy nie bić» o niepodległość państwa polskiego podzielił ziemian, stał się również jednym z najistotniejszych problemów w dziejach naszego narodu. Historia skazała ziemiaństwo na zagładę. Na wschodzie rewolucja 1917 roku, później w całym kraju II wojna światowa i w końcu kilkadziesiąt lat komunistycznych rządów starły z powierzchni ziemi ludzi i większość śladów ich istnienia. Dekret PKWN z 1944 roku oddawał w ręce chłopów wszystkie majątki o powierzchni ponad 50 ha lub ponad 100 ha na Ziemiach Odzyskanych. Przejęciu ziemi towarzyszył rabunek mienia osobistego, zaś dwory i rezydencje najpierw grabiono, a potem pozwolono im niszczyć. Byli właściciele musieli się wynieść poza granice powiatu, w którym leżał majątek [28, s. 189].

J. Leskiewiczowa napisała: «z dworów i dworków pozostały najczęściej fundamenty i resztki walących się murów. Jedynie pojedyncze drzewa i krzewy przypominają dawne ogrody i parki. Dorobek wielu pokoleń, świadectwa polskiej kultury, galerie obrazów i rzeźb, srebra i porcelany, historyczne zbroje i ubiory, meble, bezcenne biblioteki – palone i bezmyślnie niszczone na wschodzie, rabowane i wywożone na zachodzie, to niewymierne moralne i materialne straty» [29, s. 7].

Bibliografia

1. Artykuł jest podrozdziałem pracy doktorskiej pt. *Domena Ostrowskich z Maluszyna jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskim XIX wieku*, znajdującym się w *Archiwum Biblioteki Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*.
2. Rydel M. *Jam dwór polski* / M. Rydel. – Gdańsk, 1993. – 61 s.
3. Nakwaska K. *Dwór wiejski. Dzieło poświęcone gospodyniom polskim, przydatne i osobom w mieście mieszkającym [...]* / K. Nakwaska. – Lwów, 1857. – T 1. – S. 10–14.
4. Łoziński W. *Życie polskie w dawnych wiekach* / W. Łoziński. – Kraków, 1974. – 69 s.
5. Dubiecki M. *Na kresach i za kresami* / M. Dubiecki. – Kijów, 1914. – 23 s.
6. Puget W. *Dwór czy pałac. Nieznana siedziba Sanguszków w Szymanowie koło Warszawy*, [w:] *Dwór polski XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe* / T. Raszkowska. – Warszawa, 1995. – 160 s.
7. Kajzer L. *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności* / L. Kajzer. – Warszawa, 2010. – S. 231–241.
8. Jaroszewski T. *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, *passim*; L. Kajzer, *Z problematyki siedzib neogotyckich w Polsce* (na marginesie książki

- T.S. Jaroszewskiego), «Kwartalnik Kultury Materialnej», 1982, nr 1. –S. 123–130.
9. Dmochowski F. S. Wspomnienia od 1806 do 1830 roku / F.S. Dmochowski. – Warszawa, 1859. – S. 31–33.
10. Janta-Pończyńska R. Długie życie wśród światowej zawieruchy. Wspomnienia ziemianina / R. Janta-Pończyńska. – Sopot, 1978. – T 1. – 96 s.
11. Kwilecki A. Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji / A. Kwilecki. – Poznań, 2004. – S. 38–39; Molik W. Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX w. / W. Molik. – Poznań, 1999. – 9 s.; Leitgeber S. Jeszcze o życiu w wielkopolskich dworach i pałacach / S. Leitgeber // Kronika Wielkopolska 1996. – № 4. – S. 112.
12. Kowecka E. W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w. / E. Kowecka. – Poznań, 2008. – 79 s.
13. Felińska E. Pamiętnik z życia / E. Felińska. – Wilno, 1856. – 137 s.
14. Leitgeber S. Jeszcze o życiu w wielkopolskich dworach i pałacach / S. Leitgeber // Kronika Wielkopolska, 1996. – № 4. – S. 112.
15. Skuratowicz J. Materiały do dziejów rezydencji w Polsce / J. Skuratowicz. – Warszawa, 1991. – T 1. – S. 26, 34, 45, 56, 69, 118, 145.
16. Latour R. Wyposażenie wnętrz dworów w świetle źródeł skarbowych z lat 1828–67 w Guberni Radomskiej, [w:] Dwór polski w XIX w. / J. Baranowski. – Warszawa, 1992. – S. 143–144.
17. Brodziński K. Wspomnienia mojej młodości / K. Brodziński. – Kraków, 1901. – 19 s.
18. Górka A. Dwór polski. Architektura, tradycja, historia / A. Górka. – Kraków, 2007. – 82 s.
19. Rzepniewska D. Rodzina ziemiańska w Królestwie Polskim, [w:] Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o rodzinie / J. Leskiewiczowa. – Warszawa, 1991. – 178 s.
20. Bobrowski T. Pamiętniki / T. Bobrowski. – Lwów, 1900. – S. 138, 150.
21. Leskiewiczowa J. Ziemiaństwo polskie 1795–1945 / J. Leskiewiczowa. – Warszawa, 1985. – 135 s.
22. Wójcicki K.W. Niewiasta polska w początkach naszego stulecia (1800–1830) / K. Wójcicki. – Warszawa, 1875. – 62 s.
23. Społeczność Warszawy w początkach naszego stulecia (1800–1830) / K.W. Wójcicki. – Warszawa, 1877. – 151 s.
24. Kowecka E. Historia kultury materialnej Polski w zarysie / E. Kowecka. – Wrocław, 1978. – 480 s.

25. Feliński Z.S. Pamiętniki, cz. II / Z.S. Feliński. – Kraków, 1987. – 7 s.
26. Grabowski A. Wspomnienia / A. Grabowski. – Kraków, 1909. – Т 1. – 303 s.
27. Kamionkova J. Życie literackie w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku / J. Kamionkova. – Warszawa, 1970. – 46 s.
28. Słownik języka polskiego: [red. M. Szymczak]. – Warszawa, 1978. – Т. 1. – 539 s.
29. Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny:[red. J.Leskiewiczowa]. – Warszawa, 1992. – Т 1. – VII s.

Студницкая-Марьянчик Каролина. О дворянской усадьбе, то есть о землевладельческих усадьбах и их жителях в XIX веке.

Небольшая дворянская усадьба является центром традиций, культуры и польского гостеприимства. В польской культуре является важным символом, который имеет свое место в истории, литературе и искусстве. Усадьбы или дворцы, которые пережили катаклизмы, напоминают нам о поколениях, которых уже нет, истории и уже забытые традиции прошлых поколений, которыми мы восхищаемся. Большинство усадеб не дожили до сегодняшнего дня. Некоторые из них пугают изношенной архитектурой, которая напоминает былые времена роскоши. Большинство из них поддались уничтожению, а след за ними пропал. Мы являемся свидетелями их ухода в историю. Их история осталась забытой. Благодаря развитию техники мы можем любоваться ими на старых фотографиях. В нашем воображении осознаем, что в давних польских усадьбах бурлила жизнь, а их жители, имеющие отношения к культуре и традиции, были неразрывно связаны с землей, на которой прошла их жизнь.

Ключевые слова: дворянство, имение, парк, экономика, XIX век.

Studnicka-Marianchik Karolina. The noble court, which was the nineteenth-century seat of the landed gentry and its residents.

Manor house is a mainstay of tradition, culture and Polish hospitality. In Polish culture is an important symbol that has its place in history, literature and art. Mansions or palaces that have survived successive disasters remind us of the generations that no longer exist, the history that has been forgotten, traditions of past generations, which some of us admire, others go to her indifferent.

Most of the mansions (palaces) did not survive to the present day. Some of them scare us exterior architecture that remembers its former glory. Most of them were destroyed, and came to nothing, or we are witnessing the passing of time. Their history has been forgotten. With the development of technology, we can admire them in old photographs. They stimulate the imagination, realizing that we, in the old Polish manor houses (palaces) was vibrant with life and their inhabitants attached to the culture and traditions were inextricably linked with the land on which they live.

Key words: nobility, the mansion, the park, the economy, the XIX century.

3.8. ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

Ігор Кривошея, Людмила Якименко

На основі першоджерел – мемуарної літератури й архівних матеріалів і наукових напрацювань низки вітчизняних та зарубіжних дослідників відтворено діяльність Надії Суровцової в уманський період життя й творчості в галузі краєзнавства, етнографії й мистецтвознавства. Можна окреслити кілька напрямків її роботи: це праця в Уманському краєзнавчому музеї, активна участь у відкритті Уманської картинної галереї, вивчення історії міста й дендропарку «Софіївка», численні статті краєзнавчого характеру в місцевій й зарубіжній пресі, аналіз яких стане темою наступних наших досліджень.

Ключові слова: Надія Суровцова, Умань, Уманський краєзнавчий музей, картинна галерея, пам'ятник Тарасові Шевченку, хасиди.

Серед численних жертв сталінських репресій епохи «розстріляного українського відродження» опинилася й Надія Віталіївна Суровцова, талановита письменниця, журналістка, учасниця пацифістського жіночого руху, що мав місце в міжвоєнні роки в Європі, дипломатка, історик-краєзнавець, етнограф. Арешт Надії Суровцової в Харкові в 1927 р. за звинуваченням у польсько-німецькому шпигунстві був своєрідним покаранням їй за відмову співпрацювати з органами державної безпеки й свідчити проти колег та друзів. Після тридцятирічного ув'язнення в 1957 р. жінка повернулася в Україну в батьківський будинок, частину котрого довелося повертати через суд, в Умань – спочатку амністована, а потім і повністю реабілітована за відсутністю складу злочину.

Про уманський період життя письменниці в спогадах, листах, інтерв'ю побіжно згадують друзі й знайомі Надії Віталіївни (Л. Падун-Лук'янова, Я. Дашкевич, К. Матвіюк, Б. Чорномаз, Р. Корогодський, М. Коцюбинська, П. Кравчук). Її біографія, наукова діяльність, творча спадщина ставали об'єктом дослідження науковців із різних галузей знань – істориків, літературознавців, краєзнавців, серед котрих варто назвати Я. Дашкевича [1], Ю. Дойкова [2 – 3], Р. Корогодського [8], М. Коцюбинську [9], І. Кривошею [10 – 11], О. Ототюка [12], Л. Падун-Лук'янову [13], П. Синицького [14], Ю. Хорунжого [23], О. Шевченко [24] та ін. Серед найбільш ґрунтовних наукових досліджень життєвого й творчого шляху видатної українки варто назвати монографію, більше півсотні статей й кандидатську дисертацію Л. Якименко [25]. Разом із тим краєзнавча й етнографічна діяльність Надії Суровцової в Умані зовсім не досліджена, тому саме цій розкриттю цього аспекту її діяльності й присвячено нашу статтю.

Надія Віталіївна належала до когорти відомих і знаних краєзнавців. Після свого повернення з заслання (1957) вона на добровільній основі працювала в місцевому краєзнавчому музеї й дуже багато зробила для збереження історичної пам'яті про місто і його минуле, брала активну участь у культурному житті Умані, дбайливо, з ентузіазмом, самовіддано займалася етнографічною роботою, організовувала виставки народної творчості. Надія Суровцова сподівалася, що її досвід, подвижництво, допитливий розум, навички наукової роботи знадобляться насамперед у галузі краєзнавства.

Із непідробним інтересом жінка взялася за організацію відділу мистецтва в музеї, за створення етнографічного залу, картинної галереї, гуртків для школярів – історичного, природничого, нумізматико-філателістського; із її ініціативи виник гурток «Сторожили Умані». Усе це була не лише декларація намірів, але й клопітка повсякденна робота.

У хвилюючій промові під назвою «Любов до Батьківщини не має віку» Надія Суровцова звернулася до старожилів Умані, до тих, хто «знають минуле, які винесли на своїх плечах його труднощі, які жили його радіощами, перемогами, досягненнями» [19, с. 2], із закликом працювати над мемуарами про Умань, її історію. Тим більше, що при Уманському краєзнавчому музеї з ініціативи Надії Суровцової був створений гурток «Сторожили Умані». Саме його постійні відвідувачі, як і звичайні уманчани, не байдужі до історичної пам'яті, підготували близько двох десятків спогадів. Це почесний громадянин Умані доктор Гудима, колишні міські голови Договинський і Торубаров, а також міщани Кучережко (родич відомого художника Їжакевича), Балауша (написав про історію села Рижавка), І. Волошенко (згадав про І. Кулика), Г. Петрашевич. На сторінках мемуарів знайшла своє місце історія царського підпілля, партизанської боротьби, Великої Вітчизняної війни. Крім того, завдяки місцевим ентузіастам краєзнавчий музей поповнився численними археологічними знахідками доби кам'яного віку, портретами-вишивками, збірками народного мистецтва, килимами, списками доби гайдамаччини. Надія Суровцова активно заохочувала людей сприяти збереженню пам'ятників історії та культури, працювати над увіковіченням пам'яті поколінь.

Пані Надія почала працювати над упорядкуванням бібліотеки для Уманського краєзнавчого музею: «Ми затіяли привести до ладу бібліотеку музею, там 3,5 тис. книжок і немає навіть картотеки» [16, с. 196]. У листі до К. Данилової, своєї вчительки й багаторічної подруги, вона ділилася

планами, раділа досягнутому: «Я хочу, щоб «краєзнавство», казенне вивчення загальновідомого спалахнуло гарячим полум'ям любові до батьківщини, на будь-якому відтинку часу й жилплощі» [16, с. 233].

Насамперед Надія Віталіївна хотіла концептуально змінити експозицію музею, із чим були згодні і її колеги, але для цього потрібно було отримати дозвіл від партійного керівництва міста та району. Зусилля виявилися не марними: її доповіді на вченій раді музею оживили, збадьорили, стимулювали працівників музею – напівмертвої установи, – як вона його називала. Жінка порівнювала себе з синицею, що запалила море, а насправді – серця й душі людей натхненням й ентузіазмом.

«Щось вдалося зробити, але програма-максимум, звичайно, провалилася, про що Надія Віталіївна говорила із сумом, – пригадує Р. Корогодський. – Катерина Львівна, її зовиця, навпаки, неначе раділа, мовляв, коли ти вже зрозумієш, що поки живий хоч один комуніст, культура, як той панцерник, стоятиме на запасному путі, бо вона їм не потрібна. Ні твоя культура, ні твоя історія тим більше» [8, с. 136]. Проте Надія Віталіївна не занепадала духом, не зневірювалася, бо «була спрямована на творення, на дію» [8, с. 136].

І не тільки в межах міста. Надія Суровцова була переконаною, що жоден гість Умані, хай навіть він у місті й проїздом, просто не має естетичного права не завітати в дендропарк. Тому коли вона дізналася, що її колеги-краєзнавці й етнографи – учені з Львівського музею етнографії та художнього промислу Антон Будзан і Катерина Матейко через брак коштів змушені обмежитися лише відвідинами Уманського краєзнавчого музею й поїхати, не побачивши «Софіївки», вона запропонувала їм зупинитися в неї, але таки в парк сходити. Надія Суровцова провела для них незабутню екскурсію, що надовго запам'яталася відвідувачам.

Як вдячність за гостинність львів'яни запросили Надію Віталіївну до міста Лева. Там вона познайомилася з Савиною Сидорович, а через неї – із її зятем І. Крип'якевичем, українським істориком. Це було більш ніж вчасно. В одному з листів вона пише: «<...> Наближався саме ювілей Коліївщини. <...> Дуже хотілося і собі щось зробити для тої знаменної дати. <...> Требу було чиеїсь дуже високої ради». Саме пані Надія запропонувала святкувати славу дати в Умані. Як не дивно, але з такими планами, підтриманими І. Крип'якевичем, згодилися в Українській Академії Наук, й урочистості з нагоди річниці повстання таки відбулися в Умані.

Під час святкування 200-річчя Коліївщини йшлося про відкриття пам'ятника героям антипольського повстання Іванові Гонті й Максимові Залізняку. Н. Суровцова повідомляє, що «на майдані недалеко від старовинної ратуші заступник голови Ради Міністрів П.Т. Тронько перерізав урочисту стрічку, і глядачі побачили камінь, на якому викарбовано золотом слова: «Тут буде споруджено пам'ятник ватажкам селянського антифеодального повстання Залізняку та Гонті» [20, с. 1]. За виконання макету взявся І. Гончар, заслужений діяч мистецтва УРСР. Невдовзі макет пам'ятника був представлений у виставковому залі Жовтневого палацу в Києві для схвалення відвідувачів, а його фото надіслано уманчанам також для ознайомлення. «Два вершники на баских конях, подолавши кручу, у дружньому потиску рук тримають символ повстання – прапорець, що майорить від степового вітру» [4, с. 2], – так описувала пам'ятник Надія Віталіївна в червні 1968 р. Його встановлення, як і взагалі виготовлення, затрималося на півстоліття. Через політичні, а згодом – фінансові проблеми зі зведенням скульптури вирішили не поспішати. Аж ось 21 листопада 2015 р. нарешті в Умані з'явився пам'ятник героям гайдамаччини Іванові Гонті й Максимові залізняку. Скульптуру вагою п'ять тонн було виготовлено, як і планувалося 47 років тому, київськими скульпторами, і, як й описувала Надія Суровцова, обидва ватажки – на баских конях, тільки авторка пішла з життя рівно тридцять років тому, не дочекавшись знаменної події, якій щиро раділи всі уманчани.

У зв'язку з цими визначними подіями до Надії Віталіївни навіть звернувся з проханням давній знайомий, редактор канадського журналу «Життя і слово» П. Кравчук: «Коли у Вашому Умані буде виїзна секція АН УРСР, коли будуть урочистості з приводу Коліївщини, напишіть нам зразу кореспонденцію для «Життя і слова» [4, арк. 1]. Письменниця одразу ж пристала на таку пропозицію, за що й отримала щиру вдячність від редакції журналу. Озвучив її Петро Ількович у листі від 2 вересня 1968 р.: «Післали газету з Вашою статтею про відзначення 200-річчя Коліївщини в Умані. Спасибі Вам за хорошу інформативну статтю» [4, арк. 1]. Крім того, Надія Віталіївна підготувала чудовий захід під назвою «Видатні місця, пов'язані з повстанням 1768 р. «Коліївщиною», сценарій котрого сама й написала.

Як з'ясувалося, «на цьому не скінчилася доброзичливість Івана Петровича, – згадувала Надія Віталіївна, – він дав мені, чужинці, листа до Івана Лукича Бутила, що відкрив мені двері у київські архіви» [17, арк. 7]. У

них, а також в Академії Наук, у газетному архіві вона черпала унікальну інформацію про села Уманщини, про жителів міста, про судові справи. Багато спогадів та роздумів навіяли матеріали «охранки», жандармського управління, губернаторства, Судової палати, адже там йшлося про дорогих, знайомих їй людей: про Г. Куриндіна (учитель уманської гімназії, що був заарештований за звинуваченням у шкідливій агітації серед молоді), братів Якутських, В. Шилова, Д. Щербаківського. Н. Суровцова так коментувала свої почуття: «Так дивно сидіти в надрах архіву і в могильній тиші читати живі справи близьких, любих та шанованих людей! Просто жах, як все зберігається, а люди відходять!» [16, с. 232].

Окрім роботи в архівах, письменниця налагоджувала в Києві зв'язки зі скульпторами та художниками: її засмучувала обмеженість та провінційність уманчан, що не мали змоги та й бажання побачити, доторкнутися до справжнього мистецтва. Так виникла ідея створення пересувної виставки, а згодом і відкриття картинної галереї в колишньому костьолі: «Я не можу створити в Умані Третьякову, але сотню-другу гарних робіт сподіваюся роздобути» [16, с. 219].

Вона запропонувала культурно-освітній проект: «Я маю на думці утворення в Умані картинної галереї» [5, арк. 1], – зазначено в одному з листів до М. Бажана, а далі: «В Умані живе покоління. Живе і вже майже доживає, не побачивши в житті ні картин, ні репродукції, не почувши слова про них. А потім подумала – адже були ж передвижники?» [16, с. 219]. Так у Н. Суровцової виникла ідея створення пересувної виставки, а згодом і відкриття картинної галереї в колишньому польському костьолі: «Я не можу створити в Умані Третьякову, але сотню-другу гарних робіт сподіваюся роздобути» [16, с. 219].

Реалізація планів Н. Суровцової щодо відкриття галереї була можлива лише за умови, якщо б місто виділило для цього приміщення. Надія Віталіївна запропонувала використати костел. «Умань має прекрасну будівлю XIX віку – бувший костел у центрі міста. На реставрацію приміщення за кошторисом потрібно 17 тис., більше п'яти тисяч має міськрада за оренду костелу під склад. А тому часто виринають чутки, що приміщення віддадуть під спортбазу. Це заощаджує кошти. Бо тоді ремонт зробить хтось інший» [6, арк. 1], – ділиться жінка своїми турботами з М. Бажаном.

На захист свого проекту Надія Віталіївна підготувала палку промову, у якій переконливо доводила важливість створення такого культурного

закладу, як картинна галерея: «Зрозуміло, що місто з двома вищими школами та місцева художня студія при будинку культури і особливо педагогічним інститутом та великий район дуже скористаються з наявності галереї. В ній будуть сконцентровані осередки вивчення образотворчого мистецтва, буде змога робити систематичні цикли лекцій, там, нарешті утвориться відділ видатних художників, що походять з Уманщини, стаціонарний відділ класичного реалістичного мистецтва, народних умільців, та робитимуть тематичні пересувні виставки» [6, арк. 2].

Н. Суровцова довела справу до кінця й виконала обіцянку. Відкриття галереї відбулося в 1974 р., але про неї тоді привселюдно, вголос так і не згадали: без усяких підстав її знову цькували й цькуватимуть аж до смерті уманські можновладці з наказу київського КДБ. Однак вона не зважала: не вперше й не востаннє її ім'я піддавали анафемі. Н. Суровцова була борцем – і в масштабах цілого життя, і щодо дрібниць. Тим паче, якщо це стосувалося історичної спадщини. Щодо цього Б. Чорномаз пригадав цікаву історію. В Умані навпроти парку ім. Черняхівського (до речі, спускаючись униз по цій вулиці Садовій, одразу вийдеш до «Софіївки») ріс кількасотлітній дуб. Міська влада вирішила зрізати пару-другу гілок, аби вони не заважали рухові транспорту й не торкалися лінії електропередач. Надія Віталіївна вважала, що таке обчухрання знищить дерево, а тому домоглася, аби ніякого гілкообрізання не було.

Крім того, із листа П. Кравчука до Н. Суровцової від 2 лютого 1964 р. дізнаємося про те, що невгамовна жінка доклала чимало зусиль і щодо встановлення в Умані пам'ятника Тарасу Шевченку: «Дуже за почесну Ви взяли справу <...>. Де-де, однак в Умані такий пам'ятник повинен бути споруджений, бо Великий Кобзар дуже любив це місто» [7, арк. 2]. Тарас Шевченко дійсно двічі відвідував Умань: уперше побував у дитинстві, коли чумакував із батьком, а вдруге – у 1845 р., після чого поетом було написано поему «Холодний яр». Де саме зупинявся поет наразі не відомо, але те що він побував у «Софіївці» зрозуміло з повісті «Княгиня» (1853): «Бачив я на своєму віку таки хороші сади, як приміром Уманський і Петербурзький...». Тому не випадковим, як справедливо й зауважує М. Бажан, є й встановлення в цьому місті пам'ятника Т.Г. Шевченку в 1981 р. Авторами-скульпторами є народний художник України Олександр Скобліков та архітектор, лауреат премії ім. Т.Г. Шевченка Анатолій Ігнатенко [18]. Надія Суровцова дочекалася споглядати на величного Кобзаря в рідному місті над тихими хвилями Остапівки.

Доступ до київських, львівських архівів та бібліотек дозволив Надії Віталіївні зібрати безцінні матеріали про історію уманського краю, про створення дендропарку «Софіївка», поповнити краєзнавчу скарбничку чарівними романтичними легендами про красуню-гречанку Софію Главені–де Вітте-Потоцьку. До рук дослідниці потрапили унікальні епістолярії – листування графині Потоцької. Крім того, у розпорядження Уманського краєзнавчого музею була надіслана з Москви франкомовна книжка про «Софіївку», що датувалася ще 1846 р. Над перекладом коштовної знахідки Суровцова працювала разом із директором музею. Ця робота обом приносила велике задоволення: «Вдвох це зовсім весело; він приходить вранці до мене, і до обіду ми працюємо» [16, с. 197]. Хоча коли книга вийшла друком, прізвища пані Надії, як і можна було передбачити, на жаль, не було.

Однак це їй не заважало й далі плідно працювати й наповнювати своє життя змістом. Так, Надія Суровцова одна з перших, якщо не єдина на той час дослідниця, що підготувала чудову краєзнавчу статтю про уманських хасидів, а конкретніше – про перших паломників-євреї, котрі шукали могилу цадика Нахмана (4 квітня 1772 р., Меджибіж – 16 жовтня 1810 р., Умань) – засновника брацлавського (бресловського) хасидизму, похованого, за його ж заповітом, в Умані на єврейському кладовищі поруч із загиблими під час Коліївщини. Стаття під назвою «Брацлавський цадик», написана в жовтні 1970 р., вийшла друком аж у 1992 р. у журналі «Україна – Ізраїль» [15].

Авторка згадує про те, що на поч. ХХ ст. до революції 1917 р. мешканці міста Умань були свідками дивних подій: раз на рік до могили цадика з-за кордону приїздили старі чудернацькі євреї, із довгими пейсами, у лапсердаках, співали, танцювали довкола поховання. У післяреволюційний період вже ніхто не навідувався на занедбане кладовище: «кози пасуться, участки довкола роздають, щоб хутчіш будувалися» [15, с. 147].

Згодом євреї Ізраїлю звернулися з проханням до СРСР дати дозвіл навідатися в Умань і поглянути на святе для них місце. Однак закордонне відомство Радянського Союзу на запит ізраїльських колег спочатку відповіло, що ніякої могили в Умані немає. Посилалися на авторитетну заяву директора місцевого краєзнавчого музею П. Абакумова: «За могилу цадика краєзнавчому музею в Умані нічого не відомо» [34, с. 146]. Однак саме в той час один із київських науковців захистив дисертацію по

іудаїзмові, у котрій писав про уманських і брацлавських хасидів, про захоронення їхнього пророка саме в Умані. Узявши на озброєння вже радянські дослідження, через два-три роки ізраїльтяни знову ж наполягали на приїзді. Москва не посміла відмовити віруючим прочанам і дозволила навідати могилу: «А вони (паломники-євреї) знайшли свого цадика, заспівали, затанцювали навкруги могили, потім полегшено зітхнули і поїхали додому до Палестини» [15, с. 147].

Н. Суровцова була незаперечним авторитетом у літературних питаннях. Із її ім'ям пов'язана діяльність Уманського літературного об'єднання, яке нараховувала у своєму активі кілька десятків років. Так, у грудні 1923 р. в Уманській окружній газеті «Робітничо-селянська правда» було опубліковано звернення ініціативної групи про створення в місті філії Спілки селянських письменників «Плуг». Засновниками цієї творчої організації були М. Шульга-Шульженко та В. Штангей – пізніше відомі українські письменники. Якраз дата 1923 р. і слугує точкою відліку в її існуванні. У січні 1953 р. започатковано діяльність літературного об'єднання «Умань». У 1960–1980-ті рр. до його творчого активу входили Н. Затока, Г. Ковальов, М. Лисенко, М. Козлов, Л. Пустоцвіт, П. Пугач, Л. Ткач, Д. Ушаков. Що ж стосується Надії Суровцової, то саме на її запрошення на зустрічі з обдарованою молоддю приїздили Л. Первомайський, М. Бажан, Ю. Смолич й інші. Як наслідок, уманські поети та письменники – І. Аверіна, В. Коскін, В. Піотровський, П. Поліщук – ставали лауреатами обласного літературного конкурсу «Сонячні кларнети», друкувалися в республіканській періодичній пресі, випускали власні збірки. Надія Віталіївна докладала максимум зусиль для того, аби сприяти творчому самовияву талановитих уманчан, у тому числі й відомій уманській поетесі О. Діденко.

Надія Суровцова тісно співпрацювати з місцевою пресою, була позаштатним співробітником агітаційно-пропагандистського відділу, у якому публікувала замітки про музей, про «Софіївку», цікаві факти з історії міста. Виходили друком її напрацювання: уже згадана краєзнавча стаття-розвідка «Брацлавський Цадик», «Любити сучасне – знайти його минуле» (про уманський дендропарк «Софіївка», 1960-ті рр.), «Солов'ї та радіомовлення», «Уманська виставка народної творчості. Розписи сестер Гоменюк», «Обереги», «Оберег или амулет», «Пам'ятки-сувеніри».

Це «дрібне газетне писання до провінційних газет», як його називала сама авторка, хоча й не могло задовольнити творчі потреби авторки, проте

давало їй змогу відшліфувати художньо-публіцистичний стиль, долучатися до громадського життя, бути в курсі подій.

Надія Суровцова з великою пошаною ставилася до народних звичаїв, традицій, обрядів. Багато її друзів і гостей-відвідувачів у спогадах згадують про розкішну вишиту сорочку, котру жінка носила не на показ, а з внутрішнього переконання, що так воно й повинно бути, зелену спідницю, намисто – справжня українська пані. У її будинку було (і залишилося тепер уже в музеї) чимало цінних, з естетичної точки зору, речей від майстрів народних промислів. Зокрема славнозвісний килим С. Колоса «Птах і собака», вишиті яскравим орнаментом рушники, серветки, подушки.

Вона шанувала свої національні корені, із власної ініціативи, а інколи – на замовлення українських та закордонних видань готувала етнографічні й фольклористичні розвідки, репортажі й статті з заходів, присвячених відродженню української обрядовості. Цінним, наприклад, є дві статті (за визначенням авторки – кінорецензії) «Гальнівщина на республіканському екрані» [21] та «У квітучому житті – барвисті обряди. Купайло на екрані» [22], датовані 1969 р. У них авторка в деталях розповідає про святкування Івана Купайла в українських селах і містах на Черкащині: у Вишнополі, Текучій, Маньківці. Більше того: чарівне дійство потрапило й на широкий екран, адже по всій Україні демонстрували кіножурнал № 34, відзнятий Київською кіностудією документальних фільмів, якраз про вишнопільську реконструкцію древнього слов'янського свята, сповненого таємничістю, містичністю, укоріненого в язичницьку міфологію.

Учасницею й літописцем визначної події була й Н. Суровцова. Етнографи (серед них і Надія Віталіївна) записували від літніх жінок купальські пісні, художники зробили скульптури чотириликого Святовида, Купайла, Кострубонька, було розкладено величезне вогнище, через нього стрибали юнаки, дівчата пускали вінки на воду, виглядали свого судженого – усе, як і має бути.

Н. Суровцова в захопленні за цим спостерігала, тому й була дуже розчарована тим, що відзнятий операторами матеріал не містив жодних вказівок на час події, її місце й навіть не було зазначено, власне, що показано на екрані. Ті люди, котрі відвідували свято, упізнавали Вишнопіль, але ті, хто там не був, лише здогадувалися: «Кілька б написів, речень – і як воно б збагатило показ!» [21, с. 4]. Не прийшлося до смаку й те, що народний спів у фільмі-хроніці пришвидшили, тому він втратив свій неповторний колорит. Разом із тим «дуже принагідною і вдалою була думка київської студії

поширити досвід вишнопільців, показавши його тисячам іншим, вивівши Купайло на республіканський екран», «проклавши невидимий місточок єдності з давнини до сьогодні» [22, с. 3].

Отже, внесок Надії Суровцової в розвиток уманського краєзнавства досить значний, але належно не оцінений. Можна окреслити кілька напрямків її роботи: це праця в Уманському краєзнавчому музеї, активна участь у відкритті Уманської картинної галереї, вивчення історії створення парку «Софіївка», численні статті краєзнавчого характеру в місцевій й зарубіжній пресі, аналіз яких стане темою наступних наших досліджень.

Джерела та література

1. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Романович Дашкевич. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
2. Дойков Ю. Надія Суровцова: на засланні в Архангельську (1933 – 1937) / Юрій Дойков. – Архангельськ, 2005. – 92 с.
3. Дойков Юрій. Надія Суровцова-Олицкая. Вена – Колыма. (1919–1939). По материалам архивов Службы безопасности Украины и Л.Н. Падун-Лукьяновой (Киев), ГАРФ (Москва) / Юрий Дойков. – Архангельск: Центр документации, 2010. – 67 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, м. Київ Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 1012. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 24 березня 1968 р.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, м. Київ Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 371. Бажан М.П. та Ніна Суровцовій листи із 8 серпня 1956 – 21 грудня 1977 р. Лист від 8.VIII.1971.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, м. Київ Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 371. Бажан М.П. та Ніна Суровцовій листи із 8 серпня 1956 – 21 грудня 1977 р. Лист від 8.VIII.1971.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, м. Київ Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 998. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 8 серпня 1962 р.
8. Корогодський Р. Природа доброти й сподівання / Роман Корогодський // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 135–143.

9. Коцюбинська М.Х. Мої обрії: В 2 Т., Т.2. / М.Х. Коцюбинська. – К. : Дух і література, 2004. – 386 с.
10. Кривошея І. Історія та геральдика Умані / Ігор Кривошея. – 2-ге вид., випр., доп. – Умань : РВЦ «Софія», 2012. – 26 с. [Серія «Уманські старожитності»].
11. Кривошея І.І., Якименко Л.М., Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в егодокументах: компаративний аналіз мемуарів «уманського періоду» Надії Суровцової та Петра Курінного / І.І. Кривошея, Л.М. Якименко // Гілея. – Випуск 90 (№ 11). – 2014. – С. 117 – 122.
12. Ототюк Олександр. Творчий шлях Н.В. Суровцової / Олександр Ототюк // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV: У 3-х част. – Ч. 3. Історія / За заг. ред. проф. В.Ф. Колесника. – К. : Логос, 2006. – С. 342 – 345.
13. Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову / Леся Никанорівна Падун-Лук'янова // Березіль. – 1992. – № 3–4. – С. 144–149.
14. Синицький П.Е. Надія Віталіївна Суровцова (1896 – 1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії / П.Е. Синицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; ред. кол.: П.Т. Тронько (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 278 – 295.
15. Суровцова Надія. Брацлавський цадик // Україна – Ізраїль. – 1992. – № 1. – С. 143 – 149.
16. Суровцова Надія. Листи / Надія Суровцова. – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 2001. Кн. 1. – 704 с.
17. Суровцова-Олицька Надія. Савина Йосипівна Сидорович // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої.
18. Тарас Шевченко в Умані побував двічі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://04744.info/istoriya-umani/item/2989-taras-shevchenko-v-umani-robuval-dvichi>
19. Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н.В. Суровцової. Суровцова Надія. Промова. Любов до Батьківщини не має віку.
20. Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н.В. Суровцової. Суровцова Надія. Майбутня окраса міста.

21. Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н.В. Суровцової. Суровцова Надія. Тальнівщина на республіканському екрані.
22. Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н.В. Суровцової. Суровцова Надія. У квітучому житті – барвисті обряди. Купайло на екрані.
23. Хорунжий Юрій Шляхетні українки: Есеї-парсуни / Юрій Хорунжий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 208 с.
24. Шевченко О. Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки / Олена Шевченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 74 – 76. – С. 43–46.
25. Якименко Л.М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.): Монографія / Під ред. Галича О.А. / Людмила Миколаївна Якименко. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. – 272 с.

Кривошея Игорь, Якименко Людмила. Этнографически-краеведческая деятельность украинской исследовательницы Надежды Суровцовой.

На основании первоисточников – мемуарной литературы и архивных материалов, научных работ ряда отечественных и зарубежных ученых исследована деятельность Надежды Суровцовой в уманский период жизни и творчества в области краеведения, этнографии и искусствоведения. Можно выделить несколько направлений ее работы: это работа в Уманском краеведческом музее, активное участие в открытии Уманской картинной галереи, изучение истории города и дендропарка «Софиевка», многочисленные статьи краеведческого характера в местной и зарубежной прессе, анализ которых станет темой следующих наших исследований.

Ключевые слова: Надежда Суровцева, Умань, Уманский краеведческий музей, картинная галерея, памятник Тарасу Шевченко, хасиды.

Kryvosheia Igor, YakymenkoLiudmyla. Ethnographic And Local Historyactivity Of Uman Researcher Nadiya Surovtsova.

Based on primary sources – memoir literature, archival materials and scientific developments of a number of domestic and foreign researchers– the authors recreated Nadiya Surovtsova’s activity in Uman period of life and work in local history, ethnography and art criticism fields. The following directions of her work can be defined: a work in Uman local history museum, active participation in the opening of Uman art gallery, studying the history of the city and “Sofiyivka” park, numerous articles on local history theme in the city and foreign press. The analysis of the such articles will be the topic of our next studies.

Keywords: Nadiya Surovtsova, Uman, Uman local history museum, art gallery, the monument to Taras Shevchenko, the Hasidim.

3.9. УМАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ У КОНТЕКСТІ ЗМІН ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА (1930–1950 рр.)

Ольга Барвінок

Висвітлено діяльність Уманського краєзнавчого музею в контексті змін ідеологічних концепцій українського музейництва періоду тоталітаризму. Зазначено, що попри включення музею в розв'язання народно-господарських проблем на загальнодержавному рівні та культпросвітню роботу щодо пропаганди комуністичного ладу й побудови соціалізму, його науково-дослідна діяльність зосереджувалася в основному на археологічному та геологічному вивченні Уманщини. Визначено пріоритетні напрямки діяльності музею як важливого осередку науково-методичних та краєзнавчих досліджень регіону в 1930 – 1950 рр.

Ключові слова: Уманський краєзнавчий музей, Уманщина, науково-дослідна діяльність, археологія, геологічні дослідження, краєзнавство, музейні колекції.

Українська музейна справа та краєзнавство подолали складний і суперечливий шлях розвитку протягом усієї своєї історії. Проте навіть обмежене у своїх можливостях у період існування Російської монархії, згодом спаплюжене в 20–30-ті роки ХХ ст., дещо заідеологізоване та заорганізоване в 50–80-х роках музейництво та краєзнавство все-таки залишалося важливим засобом збереження кращих традицій нашого народу. Характерно, що саме подвижницька діяльність української науково-творчої інтелігенції заклала міцні підвалини для подальшого розвитку музейництва й краєзнавства.

Одним із найстаріших в Україні музеїв є Уманський державний краєзнавчий музей, якому вже понад 90 років, а це чималий вік у контексті розвитку музейництва в Україні взагалі. Спроби заснувати музей у провінційному місті Умані були неодноразовими. Очевидно, усе починалося ще з ХVІІІ ст., коли при Уманській Василіанській школі було закладено нумізматичний кабінет. Проте 1831 р. після закриття школи вся колекція ввійшла до складу Нумізматичного кабінету Київського університету [1, с. 3].

Наступну серйозну спробу створити в Умані історичний музей ще до початку ХХ ст. зробив учитель місцевої чоловічої гімназії Д. Щербаківський. Він 1906 – 1907 рр. організував серед учнів гімназії гурток любителів старовини й керував його роботою. Їхня колекція швидко поповнювалася цікавими матеріалами й мала стати, як мріяв керівник гуртка, основою історичного музею в Умані [1, с. 3]. Однак у силу історичних обставин після 1905 р. гурток був розформований.

Д. Щербаківський виїхав до Києва і передав усю колекцію Київському міському історичному музеєві [2, с. 266].

Його учень П. Курінний продовжив розвивати музейну справу на Уманщині. Офіційною датою відкриття постійної експозиції музею в Умані вважається 15 жовтня 1917 року, коли в місті була відкрита Перша Українська гімназія ім. Б. Грінченка. Один із найшанованіших учителів гімназії П. П. Курінний організував роботу зі збору матеріалів для музею. Тут була виділена кімната для музею, але місця для розгорнутих експозицій не вистачало, оскільки колекції швидко зростали. У період 1918–1929 рр. музейна справа на Уманщині широко розгорталася, хоча й виникали труднощі, пов'язані з недостатньою розробкою теоретично-практичних і методичних порад музейникам.

Найважчим періодом у діяльності краєзнавчого музею був період посилення тоталітаризму, упровадження в усі сфери життя вульгарного соціалізму, що заважало природній розбудові музейництва загалом в Україні.

Кінець 20–30-х років ХХ ст. в історії СРСР вважається періодом «великого перелому», що зачепив усі сфери соціального, економічного, політичного, духовного життя суспільства. Процеси тоталітаризації держави, формування командно-бюрократичної системи вели до утвердження стандартизації не тільки політичного, а й наукового мислення [3, с. 228].

Із кінця 20-х рр. ХХ ст. більш відчутним став ідеологічний тиск, адміністрування й у музейництві, що, у свою чергу, було наслідком корінної ломки в галузі суспільних наук. Укрнаука прагнула обмежити права музейних закладів. Укрполітосвіта, яка відала агітаційною й пропагандистською роботою, прагнула підпорядкувати ці установи своєму впливу, нав'язати їм політичну роботу з населенням. Тому музеї поступово набувають ознак соціальних інститутів, стають політосвітніми установами. У постанові ВЦВК і РНК РСФСР «Про музейне будівництво» від 20 серпня 1928 р. підкреслювалось, що вся робота музеїв повинна сприяти загальним завданням розвитку індустріалізації та колективізації сільського господарства [3, с. 229].

Почалася перебудова музеїв, у ході якої значно змінився склад наукових кадрів і керівництва. Помітно прослідковується новий напрямок у діяльності музеїв: посилюється увага до організації масової пропаганди й водночас зменшується до науково-дослідної та фондової роботи, експозиції

будувалися відповідно до марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку. У жовтні 1930 р. у Харкові відбулась методична музейна конференція, основним мотивом якої було включення музеїв у розв'язання народно-господарських проблем [3, с. 230].

Таким чином, музейна справа змушена реорганізовуватись. Командно-адміністративними методами музеї були перетворені на політико-просвітницькі заклади. Сталінські репресії знищували або усували від роботи найдосвідченіших та найталановитіших музейних працівників. В умовах утвердження тоталітарної, бюрократичної системи відчутнішим став ідеологічний тиск на музеї. Посилилась увага до організації масової пропаганди індустріалізації, колгоспного будівництва, нового соціалістичного побуту. Основним завданням музейних конференцій, суспільно-політичних рад, які створювались при музеях, було їх пристосування до розв'язання народно-господарських планів. Зміна в політиці щодо музейного будівництва була закріплена рішенням I Всеросійського Музейного з'їзду в Москві в грудні 1930 р. [4, с. 17].

Упродовж 1931–1936 рр. Уманський музей продовжував свою діяльність у статусі районного краєзнавчого музею. Помітно зросла кількість відвідувачів, які приїздили з усієї України та з-за її меж. Експозиція також значно розширилась, оскільки влада вважала за необхідне відображати революційну боротьбу та історію партії в музеях та архівах України. У газеті «Колгоспна правда» за 1936–1941 рр. часто друкувались невеликі замітки про співробітників музею, висвітлювалась його краєзнавча робота, геологічні екскурсії, виставки робіт художників тощо [5].

У 1935 р. при Уманському краєзнавчому музеї створили «Зоовідділ», а згодом – «Відділ природи». До 1935 р. у м. Умані існувала округова спілка мисливців та рибалок. При ній був мисливський музей, після ліквідації якого в 1935 р. усі чучела були передані до Уманського музею. Крім тих чучел, які передала спілка мисливців, до музею потрапили ще низка чучел із Тульчина [6].

У 1935 р. Уманський районний краєзнавчий музей реорганізували в Міжрайонний науково-дослідний краєзнавчий музей, який мав охопити 15 навколишніх районів для проведення там музейної роботи [7]. У музеї на цей час функціонували такі відділи: Вступний, Соціалістична промисловість, Нацленкультбудівництво, Історія краю. Були відкриті й нові: Сільськогосподарський, Продукційних сил, Народної творчості та виставки радянського мистецтва. Старі художні й історичні відділи були

реорганізовані та доповнені відповідними матеріалами, яких вимагала тоталітарна система. Робота усіх відділів була чітко спланована відповідно до вимог часу, наприклад, між музеями проводились соцзмагання – звична й серйозна як для того часу своєрідна гра на визначення кращих показників у тій чи іншій сфері роботи. Практикувалися також музеями й відрядження для підвищення кваліфікації та обміну досвідом.

Штат музею на 1 січня 1936 р., що складався з директора, наукового співробітника, двох лаборантів та сторожа, безумовно не міг охопити всієї роботи в музеї. Проте науково-дослідна робота продовжувалась і була зосереджена власне на археологічному та геологічному вивченні Уманщини. Зокрема при розробці історичних матеріалів співробітники знайшли цікаві карти та плани Умані та Уманщини початку ХІХ ст., картини художників ХVІІІ – ХІХ ст. [8].

У 1930–1936 рр. для художньої колекції музею було закуплено понад 60 робіт молодих радянських художників та відкрито постійну виставку радянського мистецтва, а також відділ української народної творчості, де експонувалися українські народні вишивки, килими, кераміка, настінний розпис [9, с. 355].

Новим у роботі музею до цього часу стала співпраця його з іншими науково-навчальними закладами. Так, міські школи часто допомагали музею організувати виставки. Майже на всіх підприємствах міста, навчальних закладах, окремих колгоспах проводилися лекції та доповіді науковими співробітниками музею. Така масова робота мала, звичайно ж, політосвітнє спрямування. Тематика доповідей, пересувних та стаціонарних виставок відповідала вимогам ідеології соціалізму: «Участь колгоспного активу у краєзнавчій роботі», «Піонерія», «Радянська торгівля», «Червона армія», «Наука і техніка» тощо.

Із кошторису музею за 1936 р. видно, що велася активна виставкова робота, проводились експедиції (археологічні, етнографічні, природничі), закуповувалися нові експонати, поповнювалась наукова бібліотека музею. Наукові співробітники активно брали участь у наукових конференціях і бували у відрядженнях у музеях Москви, Києва, Ленінграда [10].

За 1936–1937 рр. фонди міжрайонного Уманського музею поповнилися значною кількістю експонатів – 9800 предметів різних груп: природничі, доби докласового суспільства, феодалізму, капіталізму й соцбудівництва. Загальна кількість книг у бібліотеці становила 6250 одиниць, ця колекція поповнилася ще 50 стародруками [11].

Наступною за кількістю була художня колекція музею. Вона складалась із безцінних творів європейських майстрів XVI – XVIII ст., серед них оригінальні офорти Рембрандта, літографія 1509 р., картини класиків російського й польського малярства XVII – XIX ст., коштовний декоративний і побутовий посуд західноєвропейської та китайської порцеляни, скульптури, гобелени, меблі. Багатою була й нумізматична колекція печаток і пернів [9, с. 355].

Таким чином, перед війною Уманський музей володів масштабними фондovими зібраннями, а це мало велике історико-мистецьке значення. Перш за все це багата й науково систематизована археологічна колекція унікальних пам'яток усіх археологічних культур Уманщини від палеоліту до княжих часів.

Період німецької окупації – трагічна сторінка в історії більшості музеїв України. Суть політики нацистів на окупованих територіях у сфері культури полягала в боротьбі з більшовицькою владою та ідеологією шляхом знищення деяких музейних експонатів, які символізували більшовизм. Крім того, на початку окупації проводився німцями вивіз цінностей з України, але він ще не був масовим і здійснювався, як правило, таємно. Широкомасштабне вивезення музейних фондів з України розпочалось незадовго до втечі нацистів з України [12, с. 15–17].

На початку 1941 року Україна володіла, як зазначає Микола Ткаченко, величезними музейними багатствами. Встановлено, що в 151 музеї так званого відкритого типу зберігалось близько 2,8 млн. експонатів (із них перебувало в експозиції 387 тис.), а з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв ця кількість становила близько 6 млн. Евакуацію експонатів українських музеїв на схід М. І. Ткаченко розглядає в широкому контексті загальної евакуаційної політики радянської влади, однією з характерних рис якої був курс на першочергове врятування матеріальних цінностей і ресурсів оборонного значення. Тому культурні скарби, зважаючи на складні воєнні обставини, були приречені на невизначення [12, с. 13].

На початку 40-х рр. XX ст. експозицію Уманського музею, на жаль, не встигли евакуювати. Тому під час німецько-фашистської окупації музейна колекція, що збиралася десятиліттями, дуже постраждала. Кількість втрачених експонатів становила 12436 одиниць зберігання вартістю 7 млн. крб. Усі цінності були вивезені окупантами до Німеччини. Ці дані є в Акті Виконкому Уманської Ради депутатів трудящих від 22 травня 1944 р.

«Про предмети, втрачені Уманським краєзнавчим музеєм в роки Другої світової війни». Хоча частина цінностей у 1948 р. усе ж повернулася до Уманського музею, але, звичайно, вже із менш цінними експонатами [13].

Не можна залишити поза увагою факти подій 30-х рр. у СРСР, які торкнулися й працівників Уманського музею. У 1937 р., у розпалі сталінських репресій був засуджений до розстрілу лаборант музею М. І. Метельський (його реабілітували аж у 1989 році). Директор Уманського педагогічного технікуму Григорій Юхимович Храбан був репресований у 1938 р., але після XX з'їзду КПРС його реабілітовано. Він продовжив свою науково-дослідну роботу співробітником краєзнавчого музею.

Після визволення м. Умані від фашистських загарбників музей відновив свою роботу 1 червня 1944 року. Із цього часу почали знову відроджуватись фонди та експозиції. За даними Г. Ю. Храбана, у 1945 р. музей відвідали 15670 осіб, було проведено 76 екскурсій [14]. На той час у музеї функціонували 2 відділи: відділ історії займав дві кімнати, де експонувалися 73 пам'ятки (із них – 6 гармат XVIII ст.), дві кімнати художнього відділу з 82 експонатами, у відділі природи були представлені 22 зоологічних дублети, була ще одна кімната нового відділу – Великої Вітчизняної війни. У середньому музей відвідувало по 650 чоловік за місяць [7].

22 листопада 1945 р. Уманський музей був прикріплений до Київського історичного республіканського музею з метою отримання практичної й методичної допомоги. У цей час продовжується активне археологічне дослідження Уманщини. Співробітник музею М. Якимович склав список наявної археологічної колекції, який був використаний Інститутом Археології АН УРСР при складанні картотеки неопублікованих археологічних матеріалів, які зберігаються в регіональних музеях. Це потрібно було для складання «Корпусу археологічних пам'яток України», тобто зведення всіх археологічних пам'яток і видання археологічної карти України [15].

У 1946 р. співробітники музею брали участь в археологічних експедиціях та Наукових конференціях. Тоді штат музею нараховував 12 співробітників, із яких 2 екскурсіводи й 2 завідувачі відділами природи та історії [16].

Крім наукової діяльності, музей проводив загальнодержавні громадські заходи. Оскільки всі музеї – це науково-дослідні та культурно-

освітні установи, то у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР вони повинні були взяти активну участь у політичній кампанії. Тому в музеях потрібно було перебудувати музейні експозиції, організувати виставки, присвячені виборам до Верховної Ради [17].

Були організовані й стаціонарні виставки відповідної тематики, як вимагала загальнодержавна ідеологія, – це «Сталінська конституція», «Вибори у Верховну Раду Радянського Союзу». Звичайно, увесь експозиційний матеріал – це тексти, фото, плакати й таке інше. Крім експозиційної роботи, музей проводив і роз'яснювальну роботу серед населення. Зокрема був організований гурток для вивчення Конституції й положень про вибори. У музейних екскурсіях обов'язково робився акцент на комуністичній агітації. До того ж у музеї випускалася стінгазета «Культробітник Музею», у якій висвітлювались музейна робота й участь робітників музею в підготовці до виборів (наприклад, складання виборчих списків, проведення лекцій у колгоспах із пропагандою сталінських п'ятирічок тощо) [17; 18]. Уся культпросвітня робота музею зводилась також до пропаганди комуністичного ладу й побудови соціалізму. Це робилося згідно з рішенням ЦК РКП(б) «Про культосвітню роботу». Тому в наступних річних звітах про роботу Уманського краєзнавчого музею тематика лекцій, екскурсій, експозицій буде аналогічною вимогам загальнодержавної ідеологічної політики.

Звіт про роботу музею за 1947 р. дає реальну загальну картину музею у важкий повоєнний час. По-перше, незадовільний стан приміщення після війни спричиняв просто катастрофічне псування експонатів, яких і так досі залишилось мало. Так, до війни фонди музею вже нараховували більше 10 тисяч одиниць зберігання, а за інвентарем від 1 січня 1948 р. – 612 експонатів, серед яких унікальних немає. Зазначено, що музей складається з трьох відділів – природи, історії й художнього.

У 1948 році сталася значна для Уманського музею подія (але не без прикrostі). Він отримав з Німеччини 15 ящиків із поверненими експонатами. В актах прийому вказана лише вартість, а переліку й кількості експонатів у ящиках не було. Із цього фактично почалася нова післявоєнна історія фондового зібрання Уманського краєзнавчого музею [9, с. 353]. Слід зазначити, що в цей час колекції музею були переведені в приміщення педагогічного інституту й розміщені в одній кімнаті та в підвалах.

У діяльність Уманського краєзнавчого музею цього періоду вносять свою частку нові керівники й наукові співробітники, які з метою зібрання

для музею етнографічних, історичних, природничих матеріалів побували з експедиціями в Кам'янці, Тульчині, Жашкові, Христинівці, Звенигородці та інших містах і селищах [19, с. 11]. В. А. Стефанович, виходячи з потреб і можливостей музею, запропонував три напрямки його діяльності: історія, краєзнавство й природознавство [20, с. 11].

Усі районні музеї краєзнавчого та інших профілів були підпорядковані Відділу музеїв Комітету зі справ культпросвітніх закладів при Раді Міністрів УРСР у Києві. Відділ відав роботою музеїв, організовував різні наради з питань музейного будівництва в Україні. Зокрема 23–24 травня 1949 р. у Відділі Культосвітніх установ відбулась обласна нарада робітників районних музеїв, на якій повинні бути обов'язково присутніми завідувачі фондами. На нараді мова йшла про необхідність збору експонатів, які б висвітлювали сучасний період того чи іншого регіону. Для цього музеї повинні організувати роботу зі збору експонатів на підприємствах, по школах тощо.

Співробітники Уманського музею склали список підприємств, яким роздали інструкції для збору необхідних матеріалів для музею. Як результат цієї роботи, постала виставка, яка проходила в музеї 20 вересня 1949 р. до святкування 10-ї річниці Возз'єднання Західної України з УРСР і приєднання її до СРСР. Експонати виставки висвітлювали відбудову й розвиток народного господарства, науки й культури тощо. Звичайно ж, основною метою таких виставок була агітація соціалістичного будівництва в державі [17].

У 50-х роках науково-дослідна робота музею полягала в збиранні матеріалів загальнодержавного характеру: постанови пленумів ЦК КПС, програми подальшого розвитку соціалістичного господарства, матеріали, що відображали дружбу народів. Характерно, що в експозиціях музею всеукраїнська тематика переважала над краєзнавчою. Лише в 1957 р. на основі зібраних краєзнавчих матеріалів експозиція музею трансформується відповідно до профілю музею. Тому краєзнавча робота розгорнулася в школах району, де були гуртки краєзнавців, у секціях істориків на конференціях учителів, де музейні робітники виступали з різноматичними доповідями і надавали методичну допомогу щодо збирання та обліку пам'яток історії та культури.

Уже з 1957 р. експозиція краєзнавчого музею носила, перш за все, краєзнавчий характер, оскільки до цього часу відбивала загальноукраїнську

тематику. На першому поверсі у зв'язку з розширенням експозиції влаштовано круговий обхід, що було зручним для відвідувачів.

Завдяки потужному інтелектуальному потенціалу Уманський краєзнавчий музей став важливим науково-дослідним центром на Черкащині та в Україні взагалі. У 1956 – 1958 рр. директором Уманського краєзнавчого музею був видатний краєзнавець Г. Ю. Храбан. Він займався дослідженням Уманщини, брав активну участь в археологічних розвідках, вивчав архівні документи, видавав наукові та науково-популярні статті. У 50-х роках активного розвитку набуло громадське музейництво. У багатьох населених пунктах, окремих колективах відкривалися музеї, які діяли на громадських засадах. На базі шкільних музеїв створювалися сільські краєзнавчі музеї. Так, з ініціативи сільських рад, шкільних колективів були відкриті музеї, музейні кімнати, кутки, присвячені подвигу земляків у боротьбі з фашизмом [21, с. 135].

Важливе значення для розвитку громадського музейництва мала робота над виданням тому «Історії міст і сіл УРСР. Черкаська область», яка велася в 1952 – 1972 рр. на громадських засадах, сприяючи збагаченню фондів та діючих експозицій. До обласних, міських та районних редакційних колегій було включено викладачів вузів, вчителів шкіл, істориків, краєзнавців. Членом редакційної колегії тому «Черкаська область» був Г. Ю. Храбан [22, с. 23]. На початку 1957 р. з ініціативи Уманського краєзнавчого музею в 13 районах Черкаської області організовано складання історії міст і сіл, аналогів такої роботі ще не було. Музей розробив і надрукував «Вказівки по збиранню музейних матеріалів і складанню історії свого села», які були розіслані по школах [23; 24; 25].

Позаштатні працівники музею, члени науково-методичної ради Стефанович і Євстропов за результатами щорічних розкопок і за попередніми даними склали археологічну карту Уманщини. Працівники музею науково опрацювали скарб римських динаріїв, який зберігався у фондах, і результати свого дослідження опублікували в журналі «Советская археология». Систематично в газетах «Черкаська правда», «Уманська зоря», «Прапор комунізму» та інших друкувалися статті наукових співробітників музею. Новим у роботі музею стало те, що на радіо почали вести цикл бесід з історії Уманщини.

Отже, на Уманщині у першій половині ХХ ст. широко розгорнулося історичне дослідження краю. Велика кількість зібраних старожитностей дала можливість закласти тут підвалини музейної справи. Завдяки

аматорській роботі місцевих ентузіастів та фінансовій підтримці громадськості впродовж 1918 – 1929 рр. музейна справа дістала можливість швидко розвиватися. На жаль, на рубежі 20–30 рр. змінилися ідеологічні концепції українського музейництва. Під тиском нав'язаних науковцям офіційними радянськими та партійними ідеологами вульгарно-соціологічних схем розвитку суспільства відбувалася перебудова експозицій музеїв. Глибокий слід у сфері історико-культурного розвитку Уманщини та й України в цілому залишили сталінські репресії та німецько-фашистська окупація, коли багато цінних пам'яток були безповоротно втрачені. Після звільнення території України низка музеїв поновили свою діяльність. У цей час на Уманщині поступово відроджувалася музейна робота, а краєзнавчий музей став важливим осередком науково-методичних і краєзнавчих досліджень.

Джерела та література

1. Фонди Уманського краєзнавчого музею (далі – Ф. УKM). – Ф. УKM-643.4. Каталог 3-ї художньої виставки. – Умань: Окрмузей. – Квітень–травень, 1928 р.
2. Курінний П. Академік Микола Біляшівський // Трипільська культура на Україні (в. I) / За ред. голови Комісії В. Козловської та секретаря П. Курінного. – К.: /з друкарні УАН/, 1926.– С. 5–7.
3. Маньковська Р. Музеї як інструмент ідеологічного впливу в Україні (1930ті рр.) / Р. Маньковська // Історія України: маловідомі імена, події, факти / Зб. статей. – Вип.12. – К.: Рідний край, 2001. – С. 228–230.
4. Костюкова О. М. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20х рр. ХХ ст.: Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). / О. М. Костюкова. – Х., 2003. – 20 с.
5. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-3990 «Комарницький М. Ф. (1899 – 1984)». – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–3.
6. Ф. УKM-Д 4799. Довідка до історії відділу природи Уманського краєзнавчого музею.
7. Ф. УKM–643, арк. 1–4. Паспорт Уманського Міжрайонного науково-дослідного краєзнавчого музею 1936 р.
8. Ф. УKM–643. I. Документи, переписка, отчётности Уманського краєведческого музея с 1919 года по 1939 год.

9. Нагорна Н. В. До історії формування фондового зібрання Уманського краєзнавчого музею / Н.В. Нагорна // Черкащина в контексті історії України (матеріали конференції). – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – Ч.1. – С. 351–360.
10. Листування Уманського краєзнавчого музею за 1935–1936 рр. / Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.
11. Ф. УKM–643, арк. 19–20. Короткі відомості про роботу Уманського музею за 1936 р. та за I півріччя 1937 р.
12. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / М. І. Ткаченко. – К., 1996. – 23 с.
13. Ф. УKM–Д 4799. Акт Виконкому Уманської Ради депутатів трудящих «Про предмети втрачені Уманським Краєзнавчим музеєм в роки Другої світової війни» від 22 травня 1944 р.
14. Ф. УKM–Д 4799, арк. 123. Відвідування Уманського краєзнавчого музею в 1924 – 1958 рр.
15. Переписка по музею за 1944 – 1947 рр. / Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.
16. Ф. УKM–НДФ–131, арк. 150–156. Абакумов П. Коротка інформація про діяльність Уманського краєзнавчого музею протягом своєї історії.
17. Накази за 1948–1950 рр. по Уманському краєзнавчому музею / Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.
18. Переписка за 1948 – 1949 рр. по музею / Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.
19. Слюсаренко О. А. Історія Уманського краєзнавчого музею. – Умань, 2000. – 17 с.
20. Ф. УKM–НДФ–514. Стефанович В. А. Переписка за різні роки.
21. Каньоса А. Громадське музейництво на Поділлі: здобутки і прорахунки // Історія України: маловідомі імена, події, факти / зб. статей. – Вип. 12. – К. : Рідний край, 2001. – С. 134–143.
22. Мельниченко О. В. Роль педагогічної громадськості у становленні та розвитку музейництва на Черкащині // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С. 21–26.
23. ДАЧО. – Ф. Фонд Р–4178 «Історія міст і сіл України». – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 63.
24. ДАЧО. – Ф. Фонд Р–4178 «Історія міст і сіл України». – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 65.

25. ДАЧО. – Ф. Фонд Р–4178 «Історія міст і сіл України». – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 62.

Барвинок Ольга. Уманський краєведческий музей в контексте изменения идеологических концепций украинского музейного дела 1930 – 1950 гг.

Отражена деятельность Уманского краеведческого музея в контексте изменений идеологических концепций украинского музейного дела в период тоталитаризма. Отмечено, что несмотря на включение музея в решение народно-хозяйственных проблем на общегосударственном уровне и культурно-просветную работу по пропаганде коммунистического строя и построения социализма, его научно-исследовательская деятельность сосредоточена в основном на археологическом и геологическом изучении Уманщины. Определены приоритетные направления деятельности музея как важного центра научно-методических и краеведческих исследований региона в 1930 – 1950 гг.

Ключевые слова: Уманський краєведческий музей, Уманщина, научно-исследовательская деятельность, археология, геологические исследования, краеведение, музейные коллекции.

Barvinok Olga. Uman regional ethnography museum in the context of changes of the ukrainian muzeum science ideological concepts in 1930 – 1950.

The activity of Uman regional ethnography museum in the context of changes of ideological concepts in the Ukrainian museum science during totalitarianism has been revealed. It was noted that despite of the participation of the museum in solving national economic problems at the national level and cultural and educational work to promote a communist system and the construction of socialism, its research activity was focused mainly on archaeological and geological study of Uman region. The priority are a soft the museum activity as an important center of scientific and methodological research and ethnography history of the region in 1930 – 1950 have been defined.

Keywords: Uman regional ethnography museum, Uman region, research activity, archeology, geological research, regional ethnography, museum collections.

ПІСЛЯМОВА

Архітектурна та культурна спадщина історичних міст Центрально-Східної Європи, до котрої не тільки географічно, але й духовно належить Україна, – це невичерпне джерело натхнення для композиторів, художників, поетів, що увічнюють «музику, застиглу в мармурі», а також об'єкт дослідження науковців із різних сфер, насамперед – істориків й археологів.

Добірний матеріал пропонованої увазі читачів монографії – це якраз спроба учених на основі архівних джерел, нормативно-правових актів, матеріалів археологічних розкопок, мемуарно-епістолярних напрацювань різносторонньо дослідити низку проблем, пов'язаних зі збереженням й охороною архітектурної спадщини історичних міст. Географія досліджень доволі широка: Болгарія, Греція, Польща, українські Київщина, Черкащина, Сумщина, окремо розглядаються такі міста, як Вільнюс, Львів, Дубно, Київ, Черкаси й звичайно що Умань із її неперевершеним дендропарком «Софіївкою» та архітектурними пам'ятками XVII – XX століть. Це дає змогу з упевненістю говорити про потужний екскурсійно-туристичний потенціал зокрема України, про її «архітектурну» привабливість для туристів із-за кордону та для «внутрішніх» туристів. Разом із тим – і про відсутність належного фінансування пам'яткоохоронної сфери й продуманого та виваженого державного підходу до реставрації об'єктів культурної й архітектурної спадщини, про той занедбаний стан, у якому перебувають історико-культурні туристичні ресурси України. У зв'язку з цим цінними з практичної точки зору є рекомендації авторів щодо поліпшення ситуації. Крім того, потребує серйозного ставлення зі сторони офіційної влади й пропонований комплекс заходів для заохочення людей відвідувати міста, містечка, села, що мають давню історію, наповнені архітектурними шедеврами, здатні здивувати ландшафтно-дизайнерськими рішеннями.

Сучасна Україна прагне стати частиною Європейського Союзу, українці відчують свою духовну спорідненість із Новим та Старим світом, інтегруються в європейський культурно-історичний простір, а тому для нас надзвичайно корисним і потрібним є вивчення досвіду наших західних сусідів у збереженні, примноженні й успішній презентації свого архітектурного спадку, що є невід'ємною складовою позитивного іміджу історичних міст Центрально-Східної Європи, у чому читачів переконують учені з Польщі й Литви.

Не менше уваги приділено й релігійному життю в урбанізованому середовищі. Релігійний фактор був і залишається важливим чинником не тільки у формуванні конфесійного ландшафту країни, але й архітектурного: важко уявити «обличчя» міста, процес містозабудови без зведення історико-архітектурних ансамблів, церков, костелів, синагог, монастирів, узагалі – культових споруд, що створюють неповторний колорит країни, регіону чи міста, дають змогу ідентифікувати його приналежність до культурно-релігійного ареалу, відчутти свою долученість до етноконфесійного простору.

Дослідження православних традицій у Болгарії й Греції, Литві й Україні, «законсервованих» в архітектурі, скульптурі, живописі/іконописі; виявлення специфіки українського уніатства, відбитої в літературно-художніх текстах, вивчення історії духовних навчальних закладів й окреслення просопографічних портретів ченців як свідчення рівня освіченості суспільства на різних відтинках функціонування, а також розкриття існуючих у ньому морально-етичних приписів – усе це кропітка багатолітня робота істориків, презентована в другому розділі монографії.

Реконструкція суспільно-політичних подій, «історичного» лику міста, простеження його забудови з моменту появи першого житла й до формування мегаполісу вимагає залучення свідчень очевидців – мемуарів, листів, подорожних записок, а також архітектурних планів, карт і схем будівель під час і після розкопок. Особливу цінність для дослідників мають спогади місцевих жителів та гостей-іноземців про один і той самий архітектурний об'єкт чи взагалі про місто, регіон, країну в цілому, що дозволяє авторам монографії здійснити компаративний аналіз змістової частини еґодокументів та зробити об'єктивний висновок про архітектурну й культурну специфіку міста.

Зміст монографії лише відкриває вікно у чарівний світ пізнання самих себе через вивчення монументальних пам'яток європейської й української культури, запрошуючи в цікаву й захоплюючу подорож архітектурними об'єктами національного й світового значення, внесеними як до списків культурної спадщини ЮНЕСКО, так і вписаними в аннали вітчизняної історії. *Редактори*